

**RZESZOWSKA DIAGNOZA
SPOŁECZNA 2015**

Hubert Kotarski, Krzysztof Malicki
Mariusz Palak, Krzysztof Piróg

RZESZOWSKA DIAGNOZA SPOŁECZNA 2015

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2016

Recenzował
dr hab. MATEUSZ BŁASZCZYK

Opracowanie redakcyjne i korekta
BERNADETA LEKACZ

Redakcja techniczna
EWA KUC

Łamanie i prace pomocnicze
DOROTA KOCZĄB

Projekt okładki
WOJCIECH PĄCZEK

© Copyright by
Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2016

ISBN 978-83-7996-373-7

1347

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU RZESZOWSKIEGO
35-959 Rzeszów, ul. prof. S. Pigoń 6, tel. 17 872 13 69, tel./faks 17 872 14 26
e-mail: wydaw@ur.edu.pl; <http://wydawnictwo.ur.edu.pl>
wydanie I, format B5, ark. wyd. 12,65 ark. druk. 10,875, zlec. red. 128/2016

Druk i oprawa: Drukarnia Uniwersytetu Rzeszowskiego

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
1. Stan dotychczasowych badań	10
2. Zarys dziejów Rzeszowa	15
3. Założenia metodologiczne	27
3.1. Cel badania	27
3.2. Obszary badawcze	27
3.3. Zastosowana technika badawcza	28
3.4. Struktura badanej próby na tle struktury populacji	29
4. Wybrane wymiary jakości życia w Rzeszowie z perspektywy mieszkańców	33
4.1. Rzeszów jako miejsce zamieszkania	33
4.1.1. Hipotezy badawcze	33
4.1.2. Powody osiedlania się w Rzeszowie i plany migracyjne mieszkańców	38
4.1.3. Powody zadowolenia z zamieszkania w Rzeszowie	42
4.1.4. Alfabet atutów Rzeszowa	48
4.1.5. Powody niezadowolenia z zamieszkania w Rzeszowie	50
4.2. Ocena zmian zachodzących w Rzeszowie w latach 2010–2015	52
4.3. Transport	64
4.4. Bezpieczeństwo	77
4.5. Ocena czystości powietrza w Rzeszowie	83
4.6. Ocena czystości wody pitnej w Rzeszowie	86
5. Kapitał społeczny mieszkańców Rzeszowa	95
5.1. Uwagi wstępne	95
5.2. Kapitał społeczny a aktywność społeczna	96
5.3. Zaufanie – fundament społeczności lokalnej	99
5.4. Chęć do współdziałania społecznego	101
5.5. Otwartość na innych	104
5.6. Uczestnictwo w kulturze	105
5.7. Zadowolenie z życia	105
6. Ocena funkcjonowania Urzędu Miasta Rzeszowa	107
7. Wizerunek miasta	125
7.1. Hierarchia cech miasta	125
7.2. Wizerunek Rzeszowa a cechy badanych	127
7.3. Jaki jest wizerunek Rzeszowa?	132

8. Pamięć mieszkańców Rzeszowa o przeszłości miasta	134
8.1. Miasto jako „ramy” pamięci zbiorowej	134
8.2. Kanon postaci i wydarzeń związanych z historią Rzeszowa	138
8.3. Historia Rzeszowa w wizytówkach miasta i „miejscach magicznych”	143
8.4. Pamięć miasta w zwierciadle jego pomników	149
8.5. Kontrowersje wokół upamiętnień z lat PRL-u	155
8.6. Wnioski z badania pamięci mieszkańców Rzeszowa o przeszłości miasta ..	159
9. Podsumowanie	162
Literatura	167

WSTĘP

Niniejsza publikacja jest rezultatem wielowymiarowych działań podejmowanych w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, polegających na komplementarnym łączeniu różnych funkcji pełnionych przez szkołę wyższą: kształcenia, prowadzenia badań naukowych oraz funkcjonowania w lokalnym środowisku poprzez współpracę z lokalnym samorządem. Pierwszym impulsem do przeprowadzenia badań, których wyniki zostały przeanalizowane w niniejszej pracy, była decyzja o modyfikacji programu kształcenia na kierunku socjologia prowadzonego w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego w celu dostosowania oferty kształcenia do potrzeb rynku pracy oraz umożliwienia studentom uczestnictwa w badaniach naukowych. Obecny zatem wcześniej w planie studiów przedmiot „projekt badawczy” zastąpiono przedmiotem „przygotowanie i realizacja projektu badawczego”, wydłużając zarazem czas prowadzenia zajęć z jednego semestru do dwóch. Wprowadzona zmiana nie polegała jedynie na rozbudowaniu nazwy, ale wiązała się z zupełnie odmiennym podejściem do sposobu prowadzenia tego przedmiotu. Przed wprowadzonymi zmianami zadaniem studentów było jedynie zaprojektowanie badania. W związku z tym słabością tego przedmiotu był brak możliwości sprawdzenia przyjętych założeń badawczych w praktyce. Po wprowadzeniu zmiany założono, że studenci pod kierunkiem nauczycieli akademickich prowadzących zajęcia będą nie tylko brać udział w projektowaniu badań, ale również ich realizacji. Dążono przy tym do tego, by badania naukowe prowadzone w ramach zajęć nie miały jedynie charakteru ćwiczeniowego, ale aby charakteryzowały się rzeczywistymi walorami poznawczymi oraz praktycznymi i były prowadzone z zachowaniem standardów badań naukowych w warunkach jak najbardziej zbliżonych do tych, które panują podczas realizacji badań społecznych prowadzonych przez ośrodki badawcze.

Jedną z pierwszych kwestii do rozstrzygnięcia było określenie tematyki i zakresu badania. Prowadzący przedmiot zgodnie uznali, że tematyka związana z wybranymi aspektami jakości życia w mieście spełnia kryterium posiadania zarówno walorów poznawczych, jak i praktycznych, tym bardziej że podobne badania były już podejmowane w 2009 r. przez dwóch spośród czterech nauczycieli prowadzących zajęcia z przedmiotu „przygotowanie i realizacja projektu

badawczego”: Huberta Kotarskiego oraz Krzysztofa Malickiego¹. Niewątpliwą inspiracją były także mające już pewną tradycję badania koordynowane przez prof. Janusza Czapińskiego w ramach *Diagnozy społecznej*. Mimo niewątpliwych walorów *Diagnozy społecznej* polegających na jej diachronicznym wymiarze oraz szerokim zakresie tematycznym nie jest możliwe podejmowanie w niej wszystkich zagadnień rodzących zainteresowanie z perspektywy lokalnej. Poza tym *Diagnoza społeczna* ze względu na ogólnopolski zakres nie daje możliwości prowadzenia analiz w odniesieniu do poziomu lokalnego. Biorąc pod uwagę rachunek prawdopodobieństwa oraz liczebności przyjętych prób badawczych w ramach *Diagnozy społecznej* można zakładać, że wśród respondentów może się znajdować zaledwie kilku mieszkańców stolicy Podkarpacia, co uniemożliwia wyciąganie jakichkolwiek wniosków statystycznych. W ramach *Rzeszowskiej Diagnozy Społecznej 2015* za zasadne uznano powtórzenie badań w pewnych aspektach w stosunku do badań przeprowadzonych wśród mieszkańców Rzeszowa w 2009 r. w celu uchwycenia zachodzących zmian, ale również problematyki na analogicznych zasadach jak w ogólnopolskiej *Diagnozie społecznej*, jednak z możliwością ich odniesienia do perspektywy lokalnej.

W celu nadania badaniom wymiaru praktycznego prowadzący zajęcia, będący zarazem autorami niniejszego opracowania, postanowili zainteresować powziętą ideą przedstawicieli Urzędu Miasta Rzeszowa. Idea ta spotkała się z zainteresowaniem ze strony urzędników miejskich, przy czym szczególne podziękowania w tym zakresie należą się Panu Marcinowi Stopie – Sekretarzowi Miasta Rzeszowa. Podczas rozmów z przedstawicielami Magistratu przedstawiono wstępne założenia metodologiczne badania oraz omówiono tematykę badań, która mogłaby być interesująca i użyteczna z perspektywy zarządzania miastem. Uzyskano także zapewnienie o udostępnieniu na cele badawcze bazy adresowej zawierającej wylosowane dane adresowe mieszkańców Rzeszowa. W dalszej kolejności prowadzący zajęcia nauczyciele akademicy wraz ze studentami przystąpili do opracowania szczegółowych założeń badawczych i opracowania narzędzia badawczego. Za zbieranie danych byli odpowiedzialni studenci, którzy wcielili się w rolę ankietów, a proces ten był koordynowany przez nauczycieli akademickich prowadzących zajęcia. Dane zostały zebrane z zastosowaniem techniki PAPI w semestrze zimowym roku akademickiego 2015/2016. Chociaż dla wielu studentów były to pierwsze doświadczenia badawcze, podkreślenia wymaga fakt, że wykazali się oni wysokim poziomem profesjonalizmu. Zastosowane rygorystyczne procedury monitorowania i kontroli pracy ankietów nie wykazały przypadków nadużyć w procesie zbierania

¹ H. Kotarski, K. Malicki (2013), *Stolica Podkarpacia wczoraj i dziś: studium socjologiczne społecznych aspektów przemian w Rzeszowie w latach 1989–2009*, Wyd. UR, Rzeszów.

danych. Można zatem uznać, że zebrano wysokiej jakości materiał empiryczny. W tym miejscu na podziękowania zasługują następujący studenci, którzy brali udział w opracowaniu kwestionariusza badawczego i wcielili się w rolę ankietorów: Anna Babiaryz, Natalia Babiaryz, Wojciech Bachmat, Michał Bienia, Justyna Błędniak, Joanna Czarnota, Dominika Domino, Kinga Głowiak, Agnieszka Gratkowska, Sylwia Hahn, Izabela Hopko, Weronika Jurkiewicz, Dariusz Kaplita, Wojciech Kawa, Maria Kluszczyńska, Lidia Kluz, Adrian Kozdroń, Magdalena Kupczak, Ewelina Łepcio, Katarzyna Mach, Paulina Mach, Barbara Maziarz, Dariusz Nowakowski, Anna Pasternak, Weronika Rybczyk, Adam Sobolak, Aneta Świst, Monika Tylutka, Paulina Wałek, Emilia Wikłowska, Beata Wrózek i Angelika Zajęc. Po zebraniu materiału empirycznego prowadzący zajęcia przystąpili do analizy wyników.

Wybrane wyniki zostały zaprezentowane na konferencji zorganizowanej w rzeszowskim Ratuszu, moderowanej przez JM Rektora Uniwersytetu Rzeszowskiego prof. dr. hab. Sylwestra Czopka oraz Prezydenta Rzeszowa Tadeusza Ferencę. W konferencji uczestniczyli przedstawiciele środowisk odgrywających istotną rolę dla rozwoju lokalnego oraz przedstawiciele lokalnych mediów. Zaprezentowane wyniki spotkały się z zainteresowaniem ze strony uczestników, co zaowocowało kolejną prezentacją wyników, tym razem na forum Rady Miasta Rzeszowa. Wyniki badania były także prezentowane i omawiane w lokalnych mediach. Podczas prezentacji możliwe było jednak omówienie jedynie niewielkiej części zgromadzonego materiału, stąd też za zasadne uznano bardziej szczegółowe omówienie zebranych wyników, co zostało uczynione w niniejszej pracy.

Zastosowany podział na rozdziały odpowiada logice procesu badawczego oraz poszczególnym obszarom badawczym wpisującym się w zakres badania. W rozdziałach pierwszym i drugim omówiono tło teoretyczne i historyczne prowadzonych badań. W rozdziale trzecim zaprezentowano metodykę badania. Kolejne pięć rozdziałów zawiera omówienie zebranych wyników w odniesieniu do szeroko rozumianej problematyki jakości życia (rozdział 4), kapitału społecznego mieszkańców Rzeszowa (rozdział 5), oceny funkcjonowania Urzędu Miasta Rzeszowa (rozdział 6). W rozdziale 7 omówiono zagadnienia związane z wizerunkiem miasta, a w rozdziale 8 dotyczy zagadnień pamięci zbiorowej mieszkańców Rzeszowa, w tym m.in. znajomości postaci i wydarzeń historycznych związanych z historią Rzeszowa, stosunku do wybranych pomników, postrzegania wybranych miejsc z przestrzeni miejskiej jako wizytówek miasta oraz tzw. miejsc magicznych².

² W pracy nie uwzględniono znajdujących się kwestionariuszu zagadnień związanych z pamięcią o rzeszowskich Żydach, które (wraz z wynikami podobnego badania zrealizowanego w 2010 r.) zostaną omówione w odrębnej monografii autorstwa K. Malickiego pt. *70 lat po Zagładzie. Przeszłość Żydów w pamięci zbiorowej mieszkańców Rzeszowa*, Wyd. UR, Rzeszów 2016.

1. STAN DOTYCHCZASOWYCH BADAŃ

Zbigniew Herbert w zbiorze esejów *Barbarzyńca w ogrodzie* pisał, że miasto jest piękną, skończoną i ukształtowaną, a przy tym wielobarwną kompozycją. Słowa te bardzo dobrze pasują do zainteresowań socjologów badaniami miasta. Większość polskich miast może się poszczycić choćby niewielkim publicystycznym bądź naukowym opracowaniem. Rzeszów stanowi niewątpliwie szczególnie interesujący obiekt do badań. Poddawany wnikliwym analizom już w okresie PRL-u, także dziś domaga się zainteresowania badaczy, wsparcia ze strony ludzi nauki oraz wszystkich osób pragnących widzieć jego rozwój. Prężnie rozbudowujące się miasto o dużym potencjale rozwojowym potrzebuje tego i na takie zainteresowanie zasługuje. Refleksja taka w przypadku Rzeszowa nie jest bynajmniej czymś pionierskim. Stanowi bardziej kontynuację już istniejącego i znaczącego dorobku socjologicznych badań poświęconych temu miastu³. Badania miejskie i towarzysząca im refleksja o Rzeszowie zapoczątkowane zostały w latach 70. XX w. przez Mariana Malikowskiego. Książką, którą można uznać za początek systematycznych badań dzisiejszej stolicy województwa podkarpackiego, byli *Rzeszowianie o sobie i o swoim mieście: wybór pamiątek* autorstwa Henryka Jadam i Mariana Malikowskiego⁴. Pozycja ta była naukowym podsumowaniem konkursu pamiętnikarskiego „Moje miasto Rzeszów” ogłoszonego w 1975 r., który nawiązywał do najlepszych tradycji polskiej socjologii wykorzystujących metodę biograficzną jako narzędzie badań społecznych. Cztery lata później pojawiła się publikacja poświęcona młodym mieszkańcom Rzeszowa *Wartości i ideały młodego pokolenia: z badań nad studentami i młodymi robotnikami Rzeszowa*⁵ autorstwa Stanisława Marczuka. W kolejnych latach prowadzone były dalsze badania, których problemy badawcze koncentrowały się wokół miasta i jego mieszkańców. Większość badań związana była z osobą Mariana Malikowskiego, twórcy rzeszowskiej szkoły socjologii miasta. W 1984 r. ukazała się *Więź mieszkańców z miastem: studium socjologiczne na przykładzie*

³ H. Kotarski, K. Malicki (2013), *op. cit.*, s. 7.

⁴ H. Jadam, M. Malikowski (1979), *Rzeszowianie o sobie i o swoim mieście: wybór pamiątek*, Towarzystwo Naukowe, Rzeszów.

⁵ S. Marczuk (1983), *Wartości i ideały młodego pokolenia: z badań nad studentami i młodymi robotnikami Rzeszowa*, Wyd. WSP w Rzeszowie, Rzeszów.

społeczeństwa miasta Rzeszowa⁶, a rok później praca zbiorowa pod redakcją Mariana Malikowskiego *Miasto wojewódzkie jako ośrodek kultury*⁷. W 1989 r. na rynku wydawniczym ukazała się kolejna pozycja poświęcona Rzeszowowi i jego mieszkańcom: *Rzeszów – awans i aspiracje: socjologiczne zwierciadło miasta*⁸. Po 1989 r. miejskie badania koncentrują się wokół nowych problemów, które we wcześniejszym okresie nie przykuwały w tak dużym stopniu uwagi badaczy. Jednym z takich obszarów okazało się bezpieczeństwo. W 2007 r. ukazała się praca zbiorowa pod redakcją Mariana Malikowskiego poświęcona właśnie tym kwestiom: *Zagrożenia i bezpieczeństwo w mieście Rzeszowie: zadania, diagnozy, praktyka*⁹. Kontynuacja badań nad Rzeszowem stała się w ostatnich latach domeną kolejnego pokolenia rzeszowskich socjologów. W ramach nowego otwarcia badań miejskich w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego zrealizowane zostały w 2009 r. kolejne badania w ramach projektu *Miasto w dwudziestoleciu 1989–2009 w świadomości mieszkańców Rzeszowa*. Podjęte badania i towarzysząca im refleksja były pod wieloma względami kontynuacją dorobku szkoły badań miejskich i regionalnych zapoczątkowanych w latach 70. XX w. w Rzeszowie. Publikacja autorstwa Huberta Kotarskiego i Krzysztofa Malickiego *Stolica Podkarpacia wczoraj i dziś: studium socjologiczne społecznych aspektów przemian w Rzeszowie w latach 1989–2009*¹⁰ była podsumowaniem tych badań. Trzydzieści cztery lata po pierwszej publikacji poświęconej badaniom mieszkańców stolicy Podkarpacia ukazało się opracowanie, które starało się wypełnić lukę w wiedzy o niektórych aspektach funkcjonowania współczesnego Rzeszowa, lecz przede wszystkim kontynuować istniejący już dorobek w tym zakresie. W tym miejscu należy podkreślić, że niniejsze opracowanie nawiązuje do wyników badania *Miasto w dwudziestoleciu 1989–2009 w świadomości mieszkańców Rzeszowa*, stanowiąc w wielu obszarach ciekawy materiał porównawczy zmian, jakie zaszły w mieście w ciągu kilku lat. W ramach zainteresowań młodego pokolenia rzeszowskich socjologów problematyką miejską ukazała się również pozycja autorstwa Mariusza Pałaka *Nowe oblicza przedmieść. Socjologiczne studium suburbanizacji w Polsce na przykładzie Rzeszowa*¹¹.

⁶ M. Malikowski (1984), *Więź mieszkańców z miastem: studium socjologiczne na przykładzie społeczeństwa miasta Rzeszowa*, Towarzystwo Naukowe, Rzeszów.

⁷ M. Malikowski (red.) (1985), *Miasto wojewódzkie jako ośrodek kultury*, Wyd. WSP w Rzeszowie, Rzeszów.

⁸ M. Malikowski (1989), *Rzeszów – awans i aspiracje: socjologiczne zwierciadło miasta*, Wyd. WSP w Rzeszowie, Rzeszów.

⁹ M. Malikowski (red.) (2007), *Zagrożenia i bezpieczeństwo w mieście Rzeszowie: zadania, diagnozy, praktyka*, Wyd. UR, Rzeszów.

¹⁰ H. Kotarski, K. Malicki (2013), *op. cit.*

¹¹ M. Pałak (2016), *Nowe oblicza przedmieść. Socjologiczne studium suburbanizacji w Polsce na przykładzie Rzeszowa*, Wyd. UR, Rzeszów.

Zagadnienie jakości życia jest wielowymiarowe chociażby z tak oczywistych względów, że wielowymiarowa jest ludzka egzystencja. Kompleksowe badanie jakości życia powinno zatem zostać przeprowadzone w sposób wieloaspektowy. Początki usystematyzowanych badań nad jakością życia sięgają lat 60. i 70. XX w. i były związane z takimi kategoriami, jak poziom życia, ocena życia, styl życia, poczucie dobrostanu oraz zadowolenie z warunków oraz możliwości zaspokajania potrzeb życiowych¹². Jedną z pierwszych publikacji poświęconych jakości życia w miastach była praca zbiorowa pod redakcją Andrzeja Sicińskiego *Styl życia w miastach (polskich u progu kryzysu)*¹³. W 1998 r. ukazała się kolejna pozycja poświęcona jakości życia. Był nią raport końcowy z realizacji projektu badawczego pod redakcją Janusza Czapińskiego „Związek między obiektywnymi i subiektywnymi wskaźnikami jakości życia w okresie transformacji systemowej”, realizowanego przez Międzywydziałowy Instytut Studiów Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego¹⁴. Jakością życia zajęli się również badacze z Instytutu Badań nad Gospodarką Rynkową, publikując w 2000 r. raport *Jakość życia w miastach-powiatach grodzkich*¹⁵. Kilka polskich miast po roku 2000 doczekało się indywidualnych opracowań związanych z diagnozą jakości życia ich mieszkańców. Miastami tymi były m.in. Kielce¹⁶, Łódź¹⁷, Częstochowa¹⁸, Gliwice¹⁹, Świętochłowice²⁰ czy też Ruda Śląska²¹. War-

¹² J. Trzebiatowski (2011), *Jakość życia w perspektywie nauk społecznych i medycznych – systematyzacja ujęć definicyjnych*, „Hygeia Public Health”, 46(1), s. 27; J. Pluta, *Jakość i styl życia a system konsumpcji zbiorowej we Wrocławiu* [w:] S. Kłopot, M. Błaszczuk, J. Pluta (red.) (2010), *Problemy społeczne w przestrzeni Wrocławia*, Warszawa, s. 275.

¹³ A. Siciński (red.) (1988), *Styl życia w miastach (polskich u progu kryzysu)*, IFiS PAN–Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

¹⁴ J. Czapiński (red.) (1998), *Jakość życia Polaków w czasie zmiany społecznej: raport końcowy z realizacji projektu badawczego „Związek między obiektywnymi i subiektywnymi wskaźnikami jakości życia w okresie transformacji systemowej”*, MISS UW, Warszawa.

¹⁵ K. Gawlikowska-Hueckel, A. Hildebrandt, S. Umiński (2000), *Jakość życia w miastach-powiatach grodzkich*, IBnGR, Gdańsk.

¹⁶ A. Kościółek (2004), *Jakość życia w Kielcach w świadomości mieszkańców miasta*, Wyd. Akademii Świętokrzyskiej im. Jana Kochanowskiego, Kielce.

¹⁷ E. Rokicka (red.) (2013), *Jakość życia mieszkańców Łodzi i jej przestrzenne zróżnicowanie*, Wyd. UŁ, Łódź.

¹⁸ K. Czekaj (2002), *Gliwice 2001: kwestie społeczne górnośląskiego miasta u progu XXI wieku*, Agencja Artystyczna „Para”, Katowice.

¹⁹ K. Czekaj (2002), *Częstochowa i problemy społeczne jej mieszkańców na przełomie XX i XXI wieku*, Agencja Artystyczna „Para”, Katowice.

²⁰ K. Czekaj, A. Niesporek, M. Zawartka-Czekaj (2006), *Świętochłowice: kwestia społeczna, polityka społeczna, planowanie społeczne*, Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa im. Wojciecha Korfanteo, Katowice.

²¹ K. Czekaj, A. Niesporek, M. Zawartka-Czekaj (2009), *Ruda Śląska: od problemów społecznych górnośląskiego miasta do polityki miejskiej*, Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa im. Wojciecha Korfanteo, Katowice.

to poświęcić także uwagę badaniom socjologów miasta z Uniwersytetu Wrocławskiego, którzy w 2009 r. zrealizowali projekt „Wrocławska diagnoza problemów społecznych”. Rezultatem tych badań są trzy publikacje z serii wydawniczej Wrocławska Diagnoza Społeczna: tom I: *Problemy społeczne w przestrzeni Wrocławia*²², tom II: *Stare i nowe problemy społeczne wielkiego miasta. Socjologiczne studium konsumpcji na przykładzie Wrocławia*²³ oraz tom III: *Studia nad strategią rozwoju społecznego miasta Wrocławia*²⁴. Osobne miejsce w historii badań nad jakością życia Polaków zajmuje zapoczątkowane w 2000 r. przez zespół badaczy pod kierownictwem Janusza Czapińskiego i Tomasza Panka badanie panelowe *Diagnoza społeczna*²⁵. Badania miały swoje kolejne edycje w 2003²⁶, 2005²⁷, 2007²⁸, 2009²⁹, 2011³⁰, 2013³¹ oraz 2015 r.³² Jak podkreślają autorzy, *Diagnoza społeczna* jest próbą uzupełnienia diagnozy opartej na wskaźnikach instytucjonalnych o kompleksowe dane na temat gospodarstw domowych oraz postaw, stanu ducha i zachowań osób tworzących te gospodarstwa; jest diagnozą warunków i jakości życia Polaków w ich własnym sprawozdaniu. Za pomocą dwóch odrębnych kwestionariuszy poddane badaniu są gospodarstwa domowe oraz wszyscy dostępni ich członkowie, którzy ukończyli 16 lat. Projekt uwzględnia w jednym badaniu wszystkie ważne aspekty życia poszczególnych gospodarstw domowych i ich członków – zarówno ekonomicz-

²² M. Błaszczyk, S. Kłopot, J. Pluta (2010), *Problemy społeczne w przestrzeni Wrocławia*, Scholar, Warszawa.

²³ M. Błaszczyk, S. Kłopot, J. Pluta (2010), *Stare i nowe problemy społeczne wielkiego miasta. Socjologiczne studium konsumpcji na przykładzie Wrocławia*, Scholar, Warszawa.

²⁴ J. Sutryk, M. Błaszczyk, S. Kłopot, J. Pluta, P. Trojanowski (red.) (2010), *Studia nad strategią rozwoju społecznego miasta Wrocławia*, Scholar, Warszawa.

²⁵ J. Czapiński, T. Panek (red.) (2001), *Diagnoza społeczna 2000. Warunki i jakość życia Polaków oraz ich doświadczenia z reformami systemowymi po 10 latach transformacji*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w Warszawie–Polskie Towarzystwo Statystyczne, Warszawa.

²⁶ J. Czapiński, T. Panek (red.) (2004), *Diagnoza społeczna 2003. Warunki i jakość życia Polaków*, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Warszawa.

²⁷ J. Czapiński, T. Panek (red.) (2006), *Diagnoza społeczna 2005. Warunki i jakość życia Polaków*, Vizja Press & IT, Warszawa.

²⁸ J. Czapiński, T. Panek, D. Batorski (red.) (2007), *Diagnoza społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, Vizja Press & IT, Warszawa.

²⁹ J. Czapiński, T. Panek, D. Batorski (red.) (2009), *Diagnoza społeczna 2009. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa.

³⁰ J. Czapiński, T. Panek (red.) (2011), *Diagnoza społeczna 2011. Warunki i jakość życia Polaków*, Vizja Press & IT, Warszawa.

³¹ J. Czapiński, T. Panek, D. Batorski (red.) (2013), *Diagnoza społeczna 2013. Warunki i jakość życia Polaków*, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa.

³² J. Czapiński, T. Panek, P. Białowolski, I. Grabowska, I. Kotowska, K. Pawlak (red.) (2015), *Diagnoza społeczna 2015. Warunki i jakość życia Polaków*, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa.

ne (np. dochód, zasobność materialną, oszczędności, kredyty), jak i pozaekonomiczne (np. edukację, leczenie, sposoby radzenia sobie z kłopotami, stres, dobrostan psychiczny, styl życia, zachowania patologiczne, uczestnictwo w kulturze, korzystanie z nowoczesnych technologii komunikacyjnych)³³. Warto także zwrócić uwagę na badania prowadzone pod kierunkiem Ryszarda Cichockiego w ramach projektu „Jakość życia w Poznaniu”³⁴, gdzie zaproponowano szereg użytecznych wskaźników do prowadzenia badań nad jakością życia w mieście.

Pewnym zawężeniem problematyki podejmowanej w ramach *Rzeszowskiej Diagnozy Społecznej 2015* jest powiązanie kwestii jakości życia z zamieszkiwaniem w mieście. W tym kontekście można przyjąć założenie, że jakość życia jest tym wyższa, im w większym stopniu możliwe jest zaspokojenie potrzeb życiowych mieszkańców dzięki zamieszkiwaniu w mieście. Jakub Trzebiatowski zauważa, że wyznaczniki jakości życia można podzielić na obiektywne oraz subiektywne. Do obiektywnych wyznaczników jakości życia zalicza: poziom materialny, zabezpieczenie finansowe, warunki życia i mieszkania, warunki leczenia, bezpieczeństwo ekologiczne, relacje społeczne, system wsparcia społecznego, aktywność społeczną, rozwój osobisty (edukacja, praca, uczestnictwo w kulturze), rekreację i wypoczynek³⁵. Z kolei do subiektywnych wyznaczników zalicza poziom stanu zaspokojenia takich potrzeb, jak potrzeba bezpieczeństwa i poczucia wewnętrznego spokoju, realizacji życiowych celów oraz aspiracji, stopnia samoakceptacji, dobrostanu psychicznego, akceptacji społecznej czy uznania społecznego³⁶.

W ramach *Rzeszowskiej Diagnozy Społecznej 2015* skoncentrowano się przede wszystkim na zbadaniu wybranych subiektywnych aspektów jakości życia na podstawie opinii mieszkańców Rzeszowa. Zbadano zatem ogólny poziom zadowolenia z życia w mieście oraz poczucia możliwości zaspokajania określonych potrzeb dzięki mieszkaniu w Rzeszowie, warunków i możliwości stwarzanych przez miasto, poczucie bezpieczeństwa, ocenę jakości oferty kulturalnej, edukacyjnej, opieki medycznej, transportu publicznego, czystości powietrza oraz wody.

³³ <http://www.diagnoza.com/>

³⁴ Zob. <http://www.poznan.pl/mim/s8a/foldery-jakosc-zycia-w-poznaniu,p,843,844,2242.html>.

³⁵ J. Trzebiatowski (2011), *op. cit.*, s. 28.

³⁶ *Ibidem*.

2. ZARYS DZIEJÓW RZESZOWA

Rzeszów uzyskał prawa miejskie w 1354 r. z nadania króla Kazimierza Wielkiego. Był miastem prywatnym, a jego pierwszym właścicielem został bliiski królowi dyplomata Jan Pakosławic³⁷. Miasto zostało założone na prawie magdeburskim i ulokowane na obszarach przygranicznych pomiędzy Polską a Rusią. Koniec XV i cały XVI w. zapisały się w historii Rzeszowa najazdami tureckimi i tatarskimi. Pod względem politycznym miasto nie miało w tym okresie żadnego znaczenia. Obszarem miastotwórczym Rzeszowa był do końca XVI w. rynek, który stanowił główny plac handlowy i centrum rzemiosła. Rozwój miasta następował wzdłuż szlaków komunikacyjnych w kierunku wschodnim i zachodnim. Na początku XVI w. miasto liczyło około 1680 mieszkańców, zaś w roku 1589 około 2240³⁸.

Wiek XVII przyniósł miastu stopniowy rozwój osiągnięty poprzez wzmocnienie handlowej funkcji Rzeszowa w wyniku uzyskania kolejnych przywilejów. W owym czasie nastąpiły również zmiany w układzie przestrzennym. Dzięki polityce ówczesnego właściciela Rzeszowa Mikołaja Spytka Ligęzy powierzchnia grodu powiększyła się trzykrotnie. Powstały: Nowe Miasto z własnym rynkiem, zamek, dzielnica żydowska usytuowana pomiędzy Nowym i Starym Miastem oraz zabudowana została przestrzeń pomiędzy zamkiem a Starym Miastem. Ponadto miasto uzyskało w tym czasie nowy system fortyfikacji ziemno-drewnianych³⁹. Po śmierci Ligęzy miasto przeszło na własność rodziny Lubomirskich, która władała nim przez prawie dwieście lat.

XVIII w. nie sprzyjał rozwojowi miasta. Na taką sytuację wpływ miały dwa czynniki: kryzys handlu oraz wojny. Załamanie się regionalnego i dalekosiężnego handlu nastąpiło na początku XVIII w. W jego wyniku kupcy stracili majątki, a w obiegu pojawiła się fałszywa moneta. Podobnie jak i handel upadło rzemiosło⁴⁰.

³⁷ Jako miasto prywatne Rzeszów funkcjonował przez blisko pięćset lat, do 1844 r.

³⁸ G. Praweńska-Skrzypek (1985), *System użytkowania przestrzeni miejskiej Rzeszowa*, Muzeum Okręgowe, Rzeszów, s. 35.

³⁹ J. Malczewski (1985), *Dzieje Rzeszowa do roku 1914*, Muzeum Okręgowe, Rzeszów, s. 44.

⁴⁰ A. Bonusiak, E. Czop (2001), *Rzeszów na przestrzeni wieków*, Towarzystwo Przyjaciół Rzeszowa, Rzeszów, s. 25.

W latach 1730–1760 nasiliło się też zjawisko ucieczki z miasta, któremu nie zapobiegała nawet groźba konfiskaty nieruchomości na rzecz Lubomirskich – ówczesnych właścicieli miasta⁴¹. W połowie wieku miasto liczyło około 3000 mieszkańców.

W 1772 r., w wyniku I rozbioru Polski, Rzeszów przeszedł pod panowanie austriackie. Stan rozwoju miast na obszarach zajętych przez zaborcę był zły. Galicję odcięto od tradycyjnych kontaktów handlowych w Rzeczypospolitej i zmuszono do współpracy z krajami monarchii austriackiej. Koniec XVIII i początek XIX w. był dla rozwoju miasta niekorzystny. Narastał kryzys gospodarczy wywołany przez właścicieli miasta oraz politykę władz, które zepchnęły Galicję na margines życia ekonomicznego monarchii Habsburgów. W tym czasie uległa poprawieniu sytuacja polityczno-administracyjna Rzeszowa, który w 1773 r. został siedzibą cyrkułu (powiatu) pilzneńskiego, a po reformie z 1782 r. – cyrkułu rzeszowskiego. Dzięki temu miasto stało się siedzibą austriackich władz administracyjnych i sądowych. W 1844 r. Rzeszów uzyskał status wolnego „królewskiego” miasta⁴². W 1860 r. cyrkuł rzeszowski obejmował 4 miasta, 21 miasteczek i 566 wsi. Zamieszkiwało w nim ponad 314 tys. osób, z czego w samym Rzeszowie 7442 osoby⁴³.

Dużą rolę w rozwoju miasta i jego strukturze społecznej odgrywała społeczność Żydów. W Rzeszowie Żydzi pojawili się w połowie XVI w. Pierwsza wzmianka o nich wiąże się z odnalezieniem żydowskiej tablicy nagrobnej z 1553 r. na terenie starego cmentarza w centrum dzisiejszego miasta⁴⁴. Społeczność żydowska rozwijała się dynamicznie i już pod koniec XVIII w. stanowiła prawie połowę mieszkańców miasta. Na początku XVIII w. Żydzi posiadali 16 domów w Rynku, do tego szkołę, sąd i dwie bożnice. Najstarsza synagoga powstała już w XVI w. (tzw. synagoga staromiejska). W początkach XVIII w. doszła do tego kolejna (tzw. synagoga nowomiejska). Obszarem aktywności był głównie handel i złotnictwo⁴⁵. W roku 1816 zamieszkiwało Rzeszów 3575 Żydów, co stanowiło 77,6% ogółu ludności. W roku 1880 było ich już 5820, lecz odsetek do ogółu mieszkańców zmniejszył się do 52,1%. W 1910 r. liczba 8785

⁴¹ J. Malczewski (1985), *op. cit.*, s. 12.

⁴² A. Bonusiak, E. Czop (2001), *op. cit.*, s. 30.

⁴³ *Ibidem*, s. 29.

⁴⁴ M. Bałaban (1929), *Zabytki historyczne Żydów w Polsce*, Towarzystwo Krzewienia Nauk Judaistycznych w Polsce, Warszawa 1929, s. 114; W. Wierzbieniec (1995), *Z dziejów gminy żydowskiej w Rzeszowie*, „Prace Historyczno-Archiwalne”, t. III, s. 79. Niektóre źródła wskazują, że Żydzi mogli być w Rzeszowie jeszcze przed 1340 r. Zob. *Rzeszów* [w:] S. Spector, G. Wigoder, E. Wiesel (red.), *The Encyclopedia of the Jewish Life before and during the Holocaust*, vol. 2, New York University Press, New York 2001, s. 1111.

⁴⁵ R. Witalec (1993), *Historia Żydów Rzeszowskich od XVI wieku do 1944 roku*, s. 65–66.

osób określała ten odsetek na poziomie 37,1%⁴⁶. Społeczność żydowska była silnie zróżnicowana zarówno pod względem religijnym⁴⁷, jak i majątkowym. Rozwarstwienie widoczne było szczególnie przy analizie wykonywanych zawodów. Najliczniejsi byli kupcy i handlarze, nie brakowało rzemieślników, a nawet wyrobników wykonujących najprostsze prace fizyczne⁴⁸. Ewangelicki pastor Samuel Bredetzky, który odwiedził Rzeszów w 1805 r., nazwał w swoich pamiętnikach miasto „galicyjską Jerozolimą”⁴⁹. Określenie to stało się potem popularne i przylgnęło do miasta nad Wisłokiem.

Silniejsze bodźce dla rozwoju Rzeszowa pojawiły się wraz z uzyskaniem przez Galicję autonomii po 1867 r. Po dokonaniu reformy administracyjnej Rzeszów został miastem powiatowym. Pojawiło się zjawisko imigracji kupców i urzędników z lepiej rozwiniętych części cesarstwa (głównie Niemców i Czechów), których obecność korzystnie wpływała na rozwój miasta. W latach 90. XIX w. w Rzeszowie funkcjonowały liczne instytucje: starostwo powiatowe, urząd podatkowy, sąd obwodowy i powiatowy, dwa notariaty, garnizon wojskowy, szkoły i instytucje finansowe. Potwierdzeniem pozycji miasta było zaliczenie Rzeszowa przez ustawę z 1889 r. do trzydziestu największych i najmniejszych miast Galicji⁵⁰.

Ważną rolę w rozwoju miasta odegrała Dyrekcja Dróg i Mostów Galicyjskich utworzona przez władze cesarskie w latach 70. XIX w. Pierwszą jej inwestycją obejmującą Rzeszów była droga cesarska prowadząca z Bielska, przez Kraków, Tarnów, Rzeszów i Przemyśl, do Lwowa. Jej budowa ułatwiła komunikację z najważniejszymi miastami Galicji oraz zadecydowała o rozwoju urbanistycznym Rzeszowa na osi wschód–zachód. Droga ta łączyła się w Rzeszowie z tzw. Traktem węgierskim prowadzącym przez Krosno, Duklę i Barwinek do granicy z Węgrami, który wpływał na powstawanie zabudowy mieszkaniowej i usługowej na osi północ–południe⁵¹.

Korzystnie na rozwój miasta odbiło się oddanie do użytku w latach 1856–1861 linii kolejowej Kraków–Lwów oraz powstanie węzła kolejowego dzięki

⁴⁶ W. Wierzbieniec (2008a), *Rzeszów* [w:] G.D. Hundert (red.), *The Yivo Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, vol. 1, Yale University Press, s. 1642.

⁴⁷ M. Wodziński (1998), *Groby cadyków w Polsce*, Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, Wrocław, s. 11, 25.

⁴⁸ T. Bieda (1993), *Żydzi w Rzeszowie w świetle spisu ludności z 1869 r. (struktura zawodowa Żydów)*, „Prace Historyczno-Archiwalne”, t. I, s. 147.

⁴⁹ S. Bredetzky, *Reisebemerkingen über Ungarn Und Galizien*, bd. 1, A. Doll, Wien 1809, za: S. Schnür-Peplowski (1896), *Galicians 1772–1812*, Księgarnia H. Altenberga, Lwów 1896, s. 153. W pracy tej znaleźć można wypisy dotyczące Galicji także innych podróżnych. Rzeszowscy Żydzi odnotowywani są w nich nader często.

⁵⁰ Por. A. Bonusiak, E. Czop (2001), *op. cit.*, s. 30.

⁵¹ Por. J. Malczewski (1985), *op. cit.*, s. 104.

wybudowanej w 1890 r. linii kolejowej z Rzeszowa do Jasła. Lokalizacja dworca kolejowego na zewnątrz miasta wpłynęła na szybki rozwój zabudowy na obszarze pomiędzy miastem a dworcem. Dzięki inwestycjom kolejowym charakter czysto miejski nabyły Ruska Wieś i przysiółek Budy oraz tereny przy stacji Rzeszów-Staroniwa⁵².

W drugiej połowie XIX w. na obszarze miasta pojawiły się pierwsze zakłady przemysłowe. W tym czasie następował również rozwój funkcji kulturalnych i oświatowych miasta, przy czym dominowała funkcja handlowa. Na przełomie XIX i XX w. miasto było drugorzędnym ośrodkiem handlu i rzemiosła⁵³.

W 1900 r. Rzeszów liczył około 15 tys. mieszkańców i po pierwszym od długiego czasu poszerzeniu granic w 1903 r. o Ruską Wieś, Drabiniankę i Staroniwę ponad 20 tys. mieszkańców i powierzchnię 7,68 km². W okresie poprzedzającym wybuch I wojny światowej miasto posiadało dostęp do gazu i prądu elektrycznego, a także zaawansowane instalacje sanitarne i wodociągowe⁵⁴.

Choć obszar Galicji położony pomiędzy Krakowem a Lwowem nie objęły powstania niepodległościowe w XIX w., jego mieszkańcy znaleźli się wśród ich aktywnych uczestników. Specyficzny ustrój ówczesnej Galicji wyrażał się w licznych sprzecznościach: lojalizmowi wobec zaborcy towarzyszyła bardzo energiczna działalność patriotyczno-wychowawcza, która z czasem zaowocowała na tych ziemiach zaskakująco silnym zrywem legionowym poprzedzonym działalnością regionalnych struktur Związku Strzeleckiego i Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”⁵⁵. Trwający niemal 150 lat okres zaboru austriackiego znalazł odzwierciedlenie w mentalności mieszkańców regionu i w naznaczeniu symbolicznej przestrzeni tak regionu, jak i Rzeszowa. Stosunkowo szeroki margines swobody w kultywowaniu narodowej odrębności przejawiał się w Rzeszowie m.in. poprzez budowę pomników Adama Mickiewicza czy Tadeusza Kościuszki. Atmosfera towarzysząca patriotycznym uroczystościom miała duże znaczenie w kształtowaniu postaw młodego pokolenia przychodzącego na świat w warunkach niewoli, lecz wchodzącego w dorosłość u progu I wojny światowej.

Ważnym rysem zaborów w Galicji była także silna aktywność ruchu ludowego, na co wpływała tradycja walk dworu z wsią i niekorzystny system agrarny (silne rozdrobnienie ziemi). Z końcem XIX w. wykrystalizowała się struktura pierwszej partii chłopskiej, jaką stało się Stronnictwo Ludowe. Powołane zostało do życia na zjeździe w Rzeszowie 28 lipca 1895 r. Wydarzenie to miało miejsce w obecnym teatrze im. W. Siemaszkowej. Pierwsze postulaty SL miały charak-

⁵² *Ibidem*, s. 109.

⁵³ G. Praweńska-Skrzypek (1985), *op. cit.*, s. 36.

⁵⁴ Z.K. Wójcik, (1994), *Z dziejów Rzeszowa 1935–1939*, „Remark”, Rzeszów, s. 10.

⁵⁵ J. Malczewski (1985). *op. cit.*; A. Zielecki (1995), *Ruch niepodległościowy w Rzeszowie i regionie w latach 1908–1918* [w:] *Z przeszłości Rzeszowa*, Muzeum Okręgowe, Rzeszów, s. 147–164.

ter głównie ekonomiczny. Na kolejnym zjeździe w 1903 r. partia przybrała nową nazwę Polskie Stronnictwo Ludowe oraz wysunęła program wyzwolenia narodowego. Późniejsze liczne podziały i konflikty w łonie PSL-u ograniczyły częściowo znaczenie reprezentacji polskiej wsi. Rola ruchu ludowego była jednak w regionie nadal silna, czego dowodziły silne protesty i strajki chłopskie już po odzyskaniu niepodległości w 1918 r.⁵⁶

I wojna światowa nie wpłynęła w istotny sposób na układ przestrzenny miasta. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości Rzeszów został ośrodkiem powiatowym należącym administracyjnie do województwa lwowskiego⁵⁷. W 1921 r. liczba mieszkańców miasta wynosiła około 25 tys. Rzeszowski architekt i urbanista Władysław Hennig następująco opisał Rzeszów z początku lat 20. XX w.: „Niewielka liczba mieszkańców utrzymywała się z pracy w przemyśle, który reprezentowały wówczas trzy odlewnie żelaza, fabryka gwoździ, młyn, tartaki, cegielnie oraz trzy miejskie zakłady przemysłowe: elektrownia, gazownia i betoniarńia. Nie był ten przemysł czynnikiem miastotwórczym, takiego dopiero poszukiwano”⁵⁸.

Rzeszów w tamtym okresie nie odbiegał pod względem struktury społeczno-ekonomicznej od większości miast prowincjonalnych, nieposiadających rozwiniętego przemysłu. Sytuacja taka utrzymywała się praktycznie do połowy lat 30. XX w. Według danych spisowych z 1931 r. Rzeszów liczył 26 902 mieszkańców. Struktura zatrudnienia w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości również nie ulegała zmianom. Ogólnie pracę zawodową wykonywało 66,7% dorosłych rzeszowian. W przemyśle i rzemiośle pracowało 27,8% zatrudnionych, w handlu i ubezpieczeniach – 26,5%, w transporcie i komunikacji – 8,8%, w administracji publicznej i sądownictwie – 4,2%. Ponadto 1,3% mieszkańców miasta pracowało w rolnictwie. Warto zaznaczyć, że na sytuację gospodarczą Rzeszowa mocno wpłynął światowy kryzys gospodarczy z przełomu lat 20. i 30.⁵⁹

W drugiej połowie lat 30. na rozwój gospodarczy miasta rewolucyjnie wpłynęło ulokowanie w widłach Wisły i Sanu głównych zakładów Centralnego Okręgu Przemysłowego. W ramach działalności COP w mieście i jego okolicach powstało kilka dużych zakładów przemysłowych, m.in. fabryka obrabiarek (będąca filią Zakładów Cegielskiego w Poznaniu) i fabryka silników Państwowych Zakładów Lotniczych. Decyzja ta spowodowała dynamiczny rozwój przestrzen-

⁵⁶ K. Szela (1995), *Powstanie Stronnictwa Ludowego* [w:] *Z przeszłości Rzeszowa*, Muzeum Okręgowe, Rzeszów, s. 139–145; T. Kowalski (1973), *Ruch ludowy w powiecie rzeszowskim 1895–1944*, LSW, Warszawa.

⁵⁷ Powiat rzeszowski od zachodu graniczył z województwem krakowskim.

⁵⁸ W. Hennig (1989), *Rozwój urbanistyczny Rzeszowa – plany i ich realizacja* [w:] M. Malinkowski (red.), *Rzeszów na tle socjologicznej problematyki dużych miast*, Wyd. WSP w Rzeszowie, Rzeszów, s. 175.

⁵⁹ Z.K. Wójcik (1994), *op. cit.*, s. 34–38.

ny i ludnościowy miasta. W latach 1936–1939 liczba mieszkańców miasta wzrosła z około 27,5 tys. do niemal 42 tys. Rzeszów stał się ważnym ośrodkiem przemysłowym. Rządowe plany perspektywiczne zakładały, że do końca lat 60. XX w. liczba mieszkańców miasta osiągnie 100–150 tys.⁶⁰ Pod koniec lat 30. rząd planował reformę administracyjną kraju, która zakładała utworzenie nowego województwa na obszarze COP, którego stolicą w zależności od wariantu miał zostać Sandomierz lub Rzeszów⁶¹.

Od października 1939 r. aż do końca okupacji niemieckiej w sierpniu 1944 r. Rzeszów jako miasto powiatowe znalazł się w obrębie tzw. dystryktu krakowskiego Generalnego Gubernatorstwa. Miasto w tym czasie zmieniło swój wygląd w radykalny sposób. Za sprawą likwidacji rzeszowskich Żydów i akcji niszczenia terenów getta wyburzona została znaczna część miasta. Dokonano też doszczętnego zniszczenia miejsc pamięci narodowej oraz żydowskich cmentarzy i synagog. Już w 1940 r. żydowskie kamienne nagrobki ze starego cmentarza w centrum miasta posłużyły jako materiał do utwardzania ulic.

Siedzibą okupacyjnych władz (i jednocześnie miejscem terroru) stał się rzeszowski zamek. Dewastacja lub skrajna eksploatacja dotknęła jednocześnie rzeszowski przemysł. Przestała istnieć wywieziona do Rzeszy fabryka H. Cegielskiego. W Rzeszowie funkcjonowała przez cały okres okupacji ekspozytura krakowskiego gestapo oraz innych organizacji niemieckich i formacji policyjno-militarnych⁶².

Pomimo terroru Rzeszów należał do silnych w regionie ośrodków ruchu oporu (Armia Krajowa oraz Bataliony Chłopskie). Podokręg AK Rzeszów skupiał od 1943 r. powołane już w 1940 r. cztery Inspektoraty AK: Rzeszów, Mielec, Przemyśl, Jasło, podlegające okręgowi krakowskiemu i pokrywające się w znacznym stopniu z granicami obecnego województwa podkarpackiego. W roku 1944 struktury podziemne liczyły w regionie 50–60 tys. zaprzysiężonych⁶³. Lokalne struktury AK miały na swoim koncie wiele sukcesów. W roku 1944 w ramach akcji „Kośba” dokonano w mieście udanego zamachu na aktywnych funkcjonariuszy rzeszowskiego gestapo.

W okresie okupacji niemieckiej największym kataklizmem demograficznym stała się Zagłada ludności żydowskiej miasta. Już w 1939 r. Niemcy przystąpili do dewastacji i niszczenia żydowskich miejsc kultu religijnego: „Zaraz po wkroczeniu do Rzeszowa, o świcie 9-go września 1939 r. Niemcy z istną furią rzucili się na obydwie synagogi [...] W ciągu kilku dni wnętrza narosłe przez wieki,

⁶⁰ G. Praweńska-Skrzypek (1985), *op. cit.*, s. 37.

⁶¹ Z.K. Wójcik, (1994), *op. cit.*, s. 56.

⁶² S. Zabierowski, *Organizacja hitlerowskiej policji bezpieczeństwa we wschodnich powiatach dystryktu krakowskiego w latach 1939–1945*, BGKBZHwP, t. XXV, Warszawa 1973, s. 145–181.

⁶³ R. Wnuk (red.) (2007), *Atlas polskiego Podziemia Niepodległościowego 1944–1956*, IPN, Warszawa–Lublin, s. 166.

zostały kompletnie zdemolowane i zniszczone. Przepadły cenne starożytne sprzęty obrzędowe, tak pieczołowicie przez Żydów przechowywane. Porozbijano olbrzymie mosiężne świeczniki i żyrandole, arcydzieła sztuki, cenne srebro oprawy Tory i inne zabrano jako łup wojenny. Same budynki zamieniono na stajnie, następnie, po względnym uspokojeniu się, na składy i magazyny”⁶⁴.

W styczniu 1942 r. powstało w mieście getto, którego likwidację rozpoczęto w lipcu 1942 r. Sposób opisał świadek: „Droga do wagonów w Staroniwie była ostatnią drogą rzeszowskich Żydów [...] Gehenna zaczynała się już przy bramie. Niemcy poganiali ludzi, bili pałkami, zmuszali do biegu, który przy ich stanie zdrowia był rzeczą niemożliwą. Każdy, kto upadł, zostawał zabity strzałem. Na leżących padali inni i tak mnożyła się przy bramie liczba zabitych [...] Droga z getta do stacji kolejowej była usiana zabitymi ludźmi i zalana krwią. Tego dnia sikawka miejska wylała dużo wody, by zmyć niewinnie przelaną żydowską krew. Wagony towarowe stały na bocznym torze. Ładowano do nich ludzi w sposób gorszy, niż ładuje się bydło. Dla bydła przygotowano wodę i paszę, a tym nieszczęśliwym ludziom zgotowano ciężką śmierć w dusznych i ciasnych wagonach, bez jedzenia i picia. Niemcy mówili: «Oni już niczego nie potrzebują»”⁶⁵.

Kolejne akcje deportacyjne do Bełżca nastąpiły w lipcu, sierpniu i listopadzie. Towarzyszyły im wywózki w podgółowskie lasy, miejsce masowych rozstrzeliwań. W wyniku lipcowych akcji zamordowano prawdopodobnie 2/3 Żydów z Rzeszowa. Pozostałe 4–6 tys. Żydów pozostało w zmniejszonym getcie będącym teraz obozem pracy przymusowej (*Zwangsarbeitslager*). Ostateczna likwidacja getta nastąpiła 2 i 3 września 1943 r. Tym razem miejscem docelowym rzeszowskich Żydów były obozy: Auschwitz-Birkenau i Szebnie oraz podgółowskie lasy. Ostatnich rzeszowskich Żydów z komand roboczych wywieziono na krótko przed wyzwoleniem miasta⁶⁶ Liczba rzeszowskich Żydów deportowanych i zamordowanych podczas „Akcji Reinhardt” jest trudna do oszacowania. Najprawdopodobniej w samym lipcu 1942 r. deportowano do Bełżca 16,5 tys., a z całego powiatu rzeszowskiego (więc nie tylko Rzeszowa) aż 24 tys.⁶⁷ W wyniku niemieckiej okupacji społeczność rzeszowskich Żydów praktycznie przestała istnieć. Na przełomie czerwca i lipca 1945 r. w Rzeszowie było zaledwie

⁶⁴ F. Kotula (1947), *Z dziejów Rzeszowa 1939–1944. Losy rzeszowskich zabytków i pamiątek*, Towarzystwo Przyjaciół Nauki i Sztuki w Rzeszowie, Rzeszów, s. 60.

⁶⁵ M. Oster (2013), *Gehinom znaczy piekło: przeżyłem getto i dziewięć obozów*. oprac. i wstępem opatrzyła E.H. Łazoryk, Wyd. UJ, Kraków, s. 103.

⁶⁶ S. Krakowski (1990), *Rzeszów* [w:] I. Gutman (red.), *Encyclopedia of the Holocaust*, vol. 3, Macmillan Publishing Company–Collier Macmillan Publishers, New York–London, s. 1315; T. Bieda (1993), *Eksterminacja Żydów w Rzeszowie w latach 1939–1944*, „Prace Historyczno-Archiwalne”, t. I, s. 155–158.

⁶⁷ E. Rączy (2014), *Zagłada Żydów w dystrykcie krakowskim w latach 1939–1945*, IPN–UR, Rzeszów, s. 297–299.

287 Żydów, w 1946 r. nie więcej niż 178 (w tej liczbie zawiera się ogół wszystkich mniejszości narodowych)⁶⁸. Według statystyk z 1946 r. okupację przeżyło 700–800 rzeszowskich Żydów, z czego większość, około 600, w ZSRR⁶⁹.

Na sytuację miasta po zakończeniu wojny wpłynęła decyzja o utworzeniu województwa rzeszowskiego. Fakt ten miał przełomowe znaczenie dla późniejszego rozwoju. Co ciekawe, władze wojewódzkie ukonstytuowały się na obszarze miasta w 1944 r., tj. na rok przed oficjalnym utworzeniem województwa. Za główną przyczynę powołania województwa uważa się potrzebę administracyjną. Rzeszów miał przejąć funkcje, które przed wojną na tym obszarze pełnił Lwów, a nie było jeszcze wiadomo, do kogo będzie należał Przemyśl⁷⁰.

Okres powojenny cechuje dynamiczny rozwój przestrzenny i ludnościowy miasta związany z funkcją administracyjną oraz kontynuacją przez władze PRL przedwojennych planów gospodarczych. Zdaniem Mariana Malikowskiego Rzeszów końca lat 80. XX w. był miastem awansu cywilizacyjnego i społeczno-kulturalnego. Ważną rolę w tym awansie odegrał przemysł. Jednak szczególne znaczenie miał rozwój kultury, oświaty i nauki⁷¹.

Malikowski wyróżnił dwa rodzaje czynników, których wzajemny spłot i oddziaływanie wpływało na rozwój Rzeszowa: obiektywne i subiektywne. Do czynników obiektywnych zaliczył dogodne położenie geograficzne miasta związane z krzyżowaniem się na jego obszarze głównych szlaków komunikacyjnych, brak w pobliżu wielkich ośrodków miejskich, duży zasób siły roboczej w regionie i przedwojenny rozwój miasta zapoczątkowany inwestycjami COP-u. Czynniki subiektywne podzielił na dwie grupy: „odgórne” – ambicje, wysiłki i decyzje władz (zwłaszcza decyzja o uzyskaniu rangi miasta wojewódzkiego) oraz „oddolne” – aktywność, zaangażowanie i entuzjazm mieszkańców⁷².

Wyznaczył kilka okresów w powojennym rozwoju przestrzennym miasta. Pierwszy przypadał na lata od końca wojny do 1950 r. W tym czasie trwała odbudowa zniszczeń, a miasto nie rozwijało się przestrzennie.

W latach 1950–1955 nastąpił okres szybkiej rozbudowy przestrzennej. W lipcu 1951 r. miasto powiększyło swój obszar z 8 do 39 km². W tym czasie rozbudowały się dwie duże fabryki: WSK oraz Zelmer. W latach 1956–1960 nastąpił dalszy rozwój przestrzenny związany z zabudową centrum oraz rozbudową terenów przemysłowych i magazynowych. W tym czasie również miała miejsce silna rozbudowa budownictwa mieszkaniowego. Kolejny okres przypa-

⁶⁸ J. Basta (1994), *Mniejszości narodowe na Rzeszowszczyźnie 1944–1946*, „Prace Historyczno-Archiwalne”, t. II, s. 183–184.

⁶⁹ Z.K. Wójcik (1998), *Rzeszów w latach drugiej wojny światowej*, Instytut Europejskich Studiów Społecznych–Towarzystwo Sympatyków Historii, Rzeszów–Kraków, s. 161.

⁷⁰ M. Malikowski (1992), *Powstawanie dużego miasta*, Rzeszów, s. 139.

⁷¹ M. Malikowski (1989), *op. cit.*, s. 11–12.

⁷² *Ibidem*, s. 14.

dał na lata 1961–1965. W tym czasie obserwowano ekspansję miasta w kierunku północnym i zachodnim. Dotyczyło to zarówno inwestycji przemysłowych, jak i mieszkaniowych. Lata 1966–1970 związane były ze zmianami w centrum, które wynikały z przebudowy układu komunikacyjnego. W tym czasie powstały główne trasy przelotowe w kierunku zachód–wschód oraz północ–południe. Równocześnie budowano nowe osiedla bloków i domów jednorodzinnych. W latach 1971–1975 nastąpił silny rozwój przemysłu, który mimo wysokiej dynamiki w sektorze budownictwa mieszkaniowego (rozpoczęcie budowy dwóch największych osiedli bloków Rzeszowa: „Nowego Miasta” i „Baranówki”) wywołał potrzebę dowożenia ludzi do pracy z coraz większych odległości. Doprowadziło to do nasilenia się dwuzawodowości dużej części mieszkańców podrzeszowskich wsi. Kolejny okres, przypadający na lata 1976–1980, charakteryzował się kontynuacją inwestycji związanych z budownictwem mieszkaniowym oraz infrastrukturą komunalną.

W 1977 r. doszło do drugiego po wojnie i zarazem ostatniego w XX w. poszerzenia granic miasta. Powierzchnia Rzeszowa wzrasta z około 39 do około 54 km². Lata 80. XX w. charakteryzowały się regresem inwestycji publicznych oraz rozwojem obiektów usługowych i dużym wzrostem budownictwa jednorodzinnego, którego udział w ogólnej puli budowanych mieszkań wynosił prawie 20%. W tym czasie kończyła się budowa osiedla domków na obszarze Zalesia i pojawiały się kolejne tego typu inwestycje w zewnętrznych osiedlach miasta oraz na obszarach okolicznych gmin graniczących z miastem⁷³.

Negatywny wpływ na rozwój miasta miała reforma administracyjna z 1975 r. W jej wyniku zlikwidowano „duże” województwo rzeszowskie, a na jego dawnym obszarze powołano cztery nowe „małe” województwa. Władysław Hennig następująco komentował to wydarzenie: decyzja ta „wywołała swojego rodzaju szok, odebrała wiarę w sens, a także możliwości realizacji tak dużych zadań. I to nie tylko chwilowo, na skutek konieczności skierowania odpowiednich środków na uzupełnienie infrastruktury społecznej w nowo kreowanych stolicach województw; sądzono, że nigdy już szansa do Rzeszowa nie powróci”⁷⁴.

Wzrostowi powierzchni miasta w okresie PRL-u towarzyszył szybki wzrost liczby mieszkańców miasta. W latach powojennych liczba mieszkańców Rzeszowa wzrosła ponad pięciokrotnie z około 29 tys. w 1946 r. do około 150 tys. w 1989 r. Najważniejszymi źródłami przyrostu były ruchy wędrownicze ludności, przyrost naturalny oraz zmiana granic administracyjnych⁷⁵.

⁷³ M. Malikowski (2010), *Powstawanie dużego miasta: drogi i bezdroża socjalistycznej urbanizacji na przykładzie Rzeszowa*, Wyd. UR, Rzeszów, s. 214–219.

⁷⁴ W. Hennig (1989), *op. cit.*, s. 184.

⁷⁵ M. Malikowski (1991), *op. cit.*, s. 152.

Przemiany ustrojowe zapoczątkowane w kraju po 1989 r. nie pozostały bez wpływu na polskie miasta. W latach 90. XX w. liczba ludności Rzeszowa wzrosła ze 153 tys. do 162 tys., czyli o ponad 6%. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że przyrost był mniejszy niż we wcześniejszych powojennych dekadach. Przyczyną tego zjawiska był spadek przyrostu naturalnego oraz słabnąca ruchliwość ludności wiejskiej spowodowana niskim tempem rozwoju gospodarczego Polski. Utrzymujący się dodatni przyrost naturalny był główną przyczyną zwiększania się populacji Rzeszowa⁷⁶. Pierwsza dekada XXI w. charakteryzowała się już spadkiem liczby ludności miasta. W latach 2001–2005 liczba mieszkańców spadła z 162 501 do 158 539. Spadek liczby mieszkańców w dużym stopniu wywołało nasilenie się migracji mieszkańców miasta na obszary okolicznych gmin. Tendencję spadkową powstrzymały dopiero poszerzenia administracyjnych granic miasta zapoczątkowane w 2006 r. Dzięki nim ludność miasta wzrosła do 166 454 osób w 2007 r. Po dalszych poszerzeniach granic miasta liczba ludności w styczniu 2010 r. wzrosła do około 178 tys. mieszkańców.

W okresie powojennym w Rzeszowie napływ migracyjny przeważał nad odpływem migracyjnym, co uwidaczniało się w dodatnim saldzie migracji. Miasto przyciągało głównie osoby z regionu dawnego „dużego”, jak i „małego” województwa rzeszowskiego, co znajdowało odbicie w strukturze pochodzenia mieszkańców miasta. Pod koniec lat 70. XX w. niemal 75% mieszkańców Rzeszowa nie należało do ludności rdzennej⁷⁷.

Procesy migracyjne uległy zahamowaniu dopiero na początku lat 90. XX w. wraz z rozpoczęciem transformacji systemowej w Polsce. W latach 90. napływ nowych mieszkańców spadł o 50% przy jednoczesnym stałym odpływie migracyjnym. Sytuacja ta wynikała z pogorszenia się stanu gospodarki w mieście na skutek procesów restrukturyzacyjnych i prywatyzacyjnych. Brak miejsc pracy w największym stopniu ograniczył napływ do miasta młodych wysoko wykwalifikowanych ludzi⁷⁸.

Największy odpływ mieszkańców, na co wskazuje ujemne saldo migracji, rozpoczął się z końcem XX w. i trwa do dziś pomimo wystąpienia w latach 2007–2009 przewagi osób przybywających do miasta nad osobami opuszczającymi je.

Na początku 2010 r. Rzeszów liczył ponad 178 tys. mieszkańców. Jak już wcześniej wspomniano, wzrost liczby mieszkańców zawdzięcza on w głównej mierze poszerzaniu granic miasta w latach 2006–2010. Można przypuszczać, że

⁷⁶ S. Solecki (2002), *Mobilność przestrzenna ludności Rzeszowa w okresie przemian systemowych* [w:] *Społeczeństwo Podkarpacia na przelomie wieków*, (red.) M. Malikowski, „Mana”, Rzeszów, s. 122–124.

⁷⁷ Por. M. Malikowski (1989), *op. cit.*, s. 96–97.

⁷⁸ Por. S. Solecki (2002), *op. cit.*, s. 126–127.

procesy poszerzania miasta na kilka lat zmniejszą odpływ migracyjny z Rzeszowa, gdyż większość migrantów znajdzie nowe domy w zewnętrznych osiedlach miasta, przyczyniając się do zwiększenia jego dekoncentracji przestrzennej.

Pomimo nasilania się procesów suburbanizacji zewnętrznej Rzeszów ma szansę na wzrost liczby mieszkańców zarówno w mieście centralnym, jak i obszarze metropolitalnym. Wynika to z dynamicznego procesu restrukturyzacji rolnictwa. Rzeszów będzie najprawdopodobniej w przyszłości miejscem relokacji ludności z wiejskich obszarów województwa podkarpackiego. Zwiększenie wskaźników urbanizacji województwa oznacza, iż w województwie podkarpackim proces ten będzie dotyczył około 400 tys. osób. W przypadku słabej dynamiki rozwoju gospodarczego miasta należy się spodziewać, że część tej ludności może się przenieść w pobliże innych ośrodków miejskich lub wyemigrować za granicę⁷⁹.

W XX w. Rzeszów trzy razy zmieniał swoje granice administracyjne: w latach 1901, 1951 oraz w 1977⁸⁰. W 1901 r. przyłączono Ruską Wieś, przysiółki: Wygnaniec, Podzamcze, Psiarnisko i Rudki z gminy Staroniwa oraz przysiółek Maćkówka z gminy Drabinianka. Powierzchnia miasta wzrosła do 7,65 km², a liczba ludności do około 20 tys. W 1951 r. przyłączono: Drabiniankę, Staroniwę, Staromieście i Pobitno oraz części: Białej, Słociny i Zwiężycy. Po tych zabiegach powierzchnia miasta wzrosła do około 39 km², a liczba ludności do około 44 tys. W wyniku ostatniego w XX w. rozszerzenia granic do miasta przyłączono Zalesie, Wilkowyję oraz części: Białej, Miłocina, Przybyszówki i Słociny. W jego wyniku powierzchnia miasta wzrosła do ponad 53 km², a liczba ludności do 111 tys. mieszkańców. W latach 1979–2001 powierzchnia miasta praktycznie nie uległa zmianie, a liczba mieszkańców wzrosła z około 117 tys. do około 163 tys. mieszkańców. Dzięki temu zjawisku Rzeszów stał się jednym z najgęściej zaludnionych miast w Polsce (około 3 tys. osób na km²).

W związku z zaistniałą sytuacją na początku XXI w. władze miejskie rozpoczęły starania o zmianę granic administracyjnych Rzeszowa kosztem obszarów okolicznych gmin. Głównym argumentem przemawiającym za poszerzeniem miasta była konieczność zapewnienia mu właściwych warunków rozwoju przestrzennego. Powiększenie miasta miało na celu doprowadzenie do wzrostu znaczenia Rzeszowa w regionie i kraju. Pierwszym celem powiększenia wskazywanym przez władze samorządowe było pozyskanie terenów inwestycyjnych, zwłaszcza pod działalność przemysłową i usługi komercyjne. Kolejnym celem było zabez-

⁷⁹ Por. T. Markowski, *Funkcje metropolitalne pięciu stolic Polski wschodniej*, <http://www.polskawschodnia.2007-2013.gov.pl/organizacja/funduszyeuropejskich/documents/ekspertyzy%20do%20strategii%20pw/markowski.pdf>, s. 329–330.

⁸⁰ W 1971 r. nastąpiła drobna korekta granic, w wyniku której miasto powiększyło się o niespełna 1 km².

pieczenie potrzeb mieszkaniowych w wyniku uzyskania przez miasto terenów pod budownictwo jednorodzinne i wielorodzinne oraz zwiększenie liczby terenów rekreacyjnych. Ważnym argumentem wysuwany podczas dyskusji nad powiększeniem było również uzyskanie w przyszłości przez miasto statusu metropolii⁸¹.

W wyniku decyzji na szczeblu rządowym do Rzeszowa przyłączono tylko dwie miejscowości (Słocina i Załęże), a pozostałe dwie (Przybyszówka i Zwięczyca) miały się znaleźć w granicach miasta od 1 stycznia 2007 r. Dzięki temu tylko część ścisłych suburbiów znalazła się w granicach administracyjnych Rzeszowa. Władze miasta chciały, aby w 2006 r. zostały do niego włączone także inne miejscowości, które na większości swojej powierzchni mają charakter suburbiów. Były to m.in.: Biała, Budziwój, Miłocin. Jednak w wyniku protestów władz gmin otaczających Rzeszów oraz części ich mieszkańców decydenci rządowi nie wyrazili na to zgody. W wyniku przyłączenia z 2006 r. miasto zwiększyło powierzchnię do ponad 68 km², a liczba mieszkańców przekroczyła 163 tys. W 2007 r. Rzeszów powiększył się o część sołectwa Przybyszówka z gminy Świlcza. Dzięki temu jego powierzchnia wzrosła do ponad 77 km², a liczba mieszkańców miasta do około 166 tys. W 2008 r. ostatecznie w granicach miasta znalazły się obszary, które miasto chciało włączyć już dwa lata wcześniej: reszta Przybyszówki oraz sołectwo Zwięczyca z gminy Boguchwała. Po włączeniu tych obszarów powierzchnia miasta wzrosła do 91,5 km², a liczba mieszkańców przekroczyła 170 tys. W 2009 r. częścią Rzeszowa stało się sołectwo Biała. Dzięki temu liczba mieszkańców Rzeszowa wzrosła do 173 tys., a powierzchnia miasta do 97,6 km². Ostatnie jak dotąd powiększenie granic odbyło się w 2010 r. W jego wyniku do miasta włączono sołectwo Budziwój oraz część Miłocina. Liczba mieszkańców Rzeszowa przekroczyła 178 tys., a powierzchnia miasta 115 km². W wyniku poszerzeń w latach 2006–2010 władze Rzeszowa osiągnęły częściowo założone cele zmiany granic administracyjnych Rzeszowa. Miasto zwiększyło niemal dwukrotnie swoją powierzchnię, a liczba mieszkańców wzrosła o niespełna 20 tys.

Lata 2011–2015 charakteryzują się dalszym rozwojem miasta. Pomimo zahamowania procesu powiększania granic stale wzrastała liczba ludności. Rzeszów na koniec 2015 r. liczył niemal 190 tys. mieszkańców. Liczba ta odrobinę się zwiększyła po włączeniu do miasta sołectwa Bzianka z gminy Świlcza. Władze realizują dużo inwestycji o charakterze przede wszystkim infrastrukturalnym. Jest to możliwe dzięki umiejętnej absorpcji środków pochodzących z Unii Europejskiej. Warto zaznaczyć, że miasto, jak i jego władze są bardzo dobrze oceniane w wielu rankingach miast.

⁸¹ A. Grzesik (2006), *Wzrost konkurencyjności w kontekście zmiany granic miasta. Przypadek Rzeszowa* [w:] M. Malinkowski, S. Solecki (2007), *Przemiany przestrzenne w dużych miastach Polski i Europy Środkowo-Wschodniej*, Nomos, Kraków, s. 212.

3. ZAŁOŻENIA METODOLOGICZNE

3.1. CEL BADANIA

Głównym celem badania było poznanie opinii mieszkańców Rzeszowa na wybrane tematy związane z jakością życia w stolicy województwa podkarpackiego. Cel badania miał zarówno charakter poznawczy, jak i praktyczny, tj. z jednej strony skoncentrowano się na zdobyciu informacji na określone tematy związane z różnymi aspektami jakości życia w mieście, z drugiej zaś autorzy niniejszej pracy żywią przekonanie, że zdobyte informacje mogą się okazać użyteczne dla władz miasta w kontekście wdrażania polityki rozwoju miasta opartej na dowodach (*evidence based policy*), ponieważ tylko w ten sposób możliwe jest prowadzenie polityki rozwoju w sposób realistyczny⁸².

Ze względu na tematykę podjętego badania oraz metodykę jego realizacji może ono stanowić punkt wyjścia do dalszych badań zarówno w perspektywie diachronicznej, tj. w kontekście możliwości powtarzania tych badań w przyszłości, jak i w perspektywie synchronicznej – w kontekście możliwości realizacji podobnych badań w innych miastach. W kontekście możliwości przeprowadzenia badania w perspektywie diachronicznej podkreślenia wymaga, że niektóre wskaźniki zastosowane w ramach badania zostały w taki sposób opracowane, że ich interpretacja będzie miała jakikolwiek sens dopiero wtedy, gdy zostaną zrealizowane badania w okresie późniejszym, gdy możliwe będzie uchwycenie perspektywy porównawczej. Pewne elementy niniejszej diagnozy stanowią zatem swego rodzaju monitoring jakości życia w Rzeszowie, a prowadzenie kolejnych badań będzie pozwalało na uchwycenie, czy w wybranych obszarach jakość życia w tym mieście z perspektywy jego mieszkańców ulega poprawie, pogorszeniu, czy pozostaje na względnie stałym poziomie.

3.2. OBSZARY BADAWCZE

Cel badania został rozłożony na kilka obszarów badawczych:

1. Ruchy migracyjne mieszkańców Rzeszowa oraz ich przyczyny.
2. Ocena zmian zachodzących w Rzeszowie w latach 2010–2015.

⁸² R. Pawson (2006), *Evidence-based policy: a realist perspective*, Sage, London.

3. Przestrzeń symboliczna Rzeszowa (pomniki, miejsca magiczne, wizytówki miasta, postacie i wydarzenia historyczne związane z miastem).
4. Ocena jakości infrastruktury transportowej.
5. Kwestie środowiskowe, ze szczególnym uwzględnieniem oceny czystości wody i powietrza.
6. Ocena funkcjonowania Urzędu Miasta.
7. Kapitał społeczny mieszkańców Rzeszowa oraz bezpieczeństwo w mieście.
8. Pamięć o rzeszowskich Żydach.

Łatwo zauważyć, że problematyka określona w poszczególnych obszarach badawczych jest różnorodna i wieloaspektowa, co może rodzić poczucie braku spójności. Różnorodność podejmowanej problematyki jest jednak rezultatem świadomej decyzji z tego względu, że poszczególne obszary zostały pomyślane jako do pewnego stopnia oddzielne moduły, dzięki czemu możliwe jest uchwycenie różnorodnych aspektów życia w mieście, co zarazem umożliwi dodawanie lub zastępowanie wybranych modułów w ramach kolejnych badań w zależności od bieżących potrzeb poznawczych.

3.3. ZASTOSOWANA TECHNIKA BADAWCZA

Na etapie doboru techniki badawczej zdecydowano się na zastosowanie techniki wywiadu kwestionariuszowego przeprowadzanego osobiście z respondentem w jego domu, tj. wykorzystano technikę PAPI (*paper and pencil interview*). Użycie tej techniki umożliwiło zebranie wystandaryzowanych informacji od szerokiego grona respondentów.

Badanie zostało przeprowadzone na reprezentatywnej próbie 800 dorosłych mieszkańców Rzeszowa dobranej z bazy ewidencji ludności udostępnionej przez Urząd Miasta Rzeszowa. W celu zapewnienia reprezentatywności badanej próby zastosowano dobór losowy systematyczny z ukrytym podziałem na warstwy⁸³. Operat został uporządkowany ze względu na płeć, osiedle zamieszkania oraz wiek mieszkańców Rzeszowa. Dzięki takiemu uporządkowaniu operatu możliwe było zarazem odpowiednie dobranie prób rezerwowych na wypadek odmowy udziału w badaniu przez osoby znajdujące się w próbie podstawowej. W przypadku takiej odmowy osoba z próby podstawowej była zastępowana przez inną osobę o tej samej płci, mieszkającą na tym samym osiedlu oraz w podobnym wieku. Zatem przy założeniu, że respondenci biorący udział w badaniu nie różnią się istotnie od respondentów, którzy udziału w badaniu odmówili, można szacować, że błąd z próby nie przekracza 3,5% przy poziomie ufności 95% i z taką dokładnością uzyskane wyniki mogą być uogólniane na populację.

⁸³ E. Babbie (2003), *Badania społeczne w praktyce*, PWN, Warszawa, s. 23.

Jak już wspomniano we wstępie, wywiady zostały przeprowadzone przez studentów socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego w ramach zajęć z przedmiotu „przygotowanie i realizacja projektu badawczego”. Przed przeprowadzeniem badań ankietowych ankieterzy zostali przeszkoleni przez prowadzących zajęcia odnośnie do sposobu przeprowadzenia wywiadów. Kwestionariusz był dobrze znany studentom również z tego względu, że brali oni udział w opracowaniu narzędzia. Treść i zakres kwestionariusza były także konsultowane z przedstawicielami Urzędu Miasta.

Praca ankieterów została poddana szczegółowej kontroli zarówno pod względem poprawności wypełnienia kwestionariuszy, poprawności danych wprowadzonych do bazy, jak i poprawności sposobu przeprowadzenia wywiadów poprzez telefoniczny i osobisty kontakt z wybranymi respondentami. Nie stwierdzono żadnych nieprawidłowości w procesie zbierania danych.

Zakres tematyczny kwestionariusza odpowiadał wszystkim obszarom badawczym wymienionym powyżej. Dane zostały zebrane w semestrze zimowym roku akademickiego 2015/2016.

3.4. STRUKTURA BADANEJ PRÓBY NA TLE STRUKTURY POPULACJI

Porównując strukturę badanej próby na tle struktury populacji ze względu na osiedle zamieszkania respondentów, można stwierdzić, że struktury te są zbliżone. Jedynie w przypadku 4 osiedli spośród 29 znajdujących się w Rzeszowie odsetek mieszkańców w próbie różnił się od odsetka mieszkańców w populacji o około 1 p.p., a w przypadku pozostałych osiedli odchylenia te były znacznie mniejsze. Na podstawie uzyskanych rozkładów częstości można stwierdzić, że osiedla Krakowska Południe oraz Dąbrowskiego były nadreprezentowane, natomiast osiedla Drabinianka oraz Kotuli były niedoreprezentowane. Biorąc pod uwagę dużą liczbę osiedli, a co za tym idzie – stosunkowo niewielkie liczebności w próbie w odniesieniu do poszczególnych osiedli, nie jest możliwe prowadzenie miarodajnych analiz na tym poziomie. Podkreślenia jednak wymaga, że stwierdzone odchylenia mają drugorzędne znaczenie dla analiz wykonywanych na poziomie ogólnym.

Tabela 1. Porównanie struktury próby ze strukturą populacji ze względu na osiedle zamieszkania

Nazwa osiedla	Struktura populacji		Struktura próby		Odchylenie
	Częstość	Procent	Częstość	Procent	
1	2	3	4	5	6
Śródmieście Północ	4589	2,4	19	2,4	-0,0
Śródmieście Południe	3464	1,9	19	2,4	0,5

1	2	3	4	5	6
Pułaskiego	5035	2,7	22	2,7	0,0
Generała Roweckiego	7784	4,2	30	3,7	-0,5
Piastów	4670	2,5	22	2,7	0,2
Dąbrowskiego	8508	4,5	44	5,5	1,0
Staroniwa	3082	1,6	16	2,0	0,4
Kmity	7060	3,8	30	3,7	0,1
Generała W. Andersa	11 751	6,3	47	5,9	-0,4
Staromieście	4296	2,3	15	1,9	-0,4
1000-lecia	8980	4,8	42	5,2	0,4
Pobitno	4054	2,2	17	2,1	0,0
Mieszka I	10 322	5,5	42	5,2	-0,3
Nowe Miasto	14 479	7,7	67	8,4	0,7
Wilkowyja	5657	3,0	26	3,2	0,2
Słocina	6517	3,5	25	3,1	-0,4
Zalesie	8120	4,3	34	4,2	-0,1
Przybyszówka	8581	4,6	36	4,5	-0,1
Baranówka	10 755	5,8	47	5,9	0,1
Króla Stanisława Augusta	5455	2,9	24	3,0	0,1
Paderewskiego	4222	2,3	19	2,4	0,1
Drabinianka	11 450	6,1	42	5,3	-0,8
Krakowska Południe	7864	4,2	41	5,1	0,9
Kotuli	5600	3,0	15	1,9	-1,1
Załęże	2228	1,2	6	0,8	-0,4
Zwięczyca	3469	1,9	15	1,9	0,0
Biała	2475	1,3	10	1,3	-0,1
Miłocin	930	0,5	4	0,5	0,0
Budziwój	5588	3,0	22	2,8	-0,2
Braki danych			2	0,3	
Ogółem	186 985	100,0	800	100,0	

Źródło: badania własne oraz dane pochodzące z serwisu informacyjnego Urzędu Miasta Obywatelskich Urzędu Rzeszowa według stanu na 6 czerwca 2016 r. (zameldowani na stałe i czasowo według Wydziału Spraw Miasta Rzeszowa)⁸⁴

W związku z tym zdecydowano się na dokonanie kategoryzacji osiedli zamieszkania mieszkańców Rzeszowa na trzy strefy: śródmieście (obejmujące osiedla: Śródmieście Północ, Śródmieście Południe, Pułaskiego, Roweckiego,

⁸⁴ <http://www.rzeszow.pl/miasto-rzeszow/dane-statystyczne/ilosc-mieszkanow-na-poszczegolnych-osiedlach>.

Piastów, Dąbrowskiego, Tysiąclecia oraz Stanisława Augusta), strefę zewnętrzną (obejmującą osiedla: Staroniwa, Kmity, Andersa, Staromieście, Pobitno, Mieszka I, Nowe Miasto, Wilkowyja, Zalesie, Baranówka, Paderewskiego, Drabinianka, Krakowska Południe, Kotuli) oraz nowe osiedla (obejmujące: Słocina, Przybyszówka, Załęże, Zwiężczyca, Biała, Miłocin, Budziwój), dzięki czemu uzyskano kategorie o większej liczebności jednocześnie przy niewielkich odchyleniach struktury próby od struktury populacji.

Tabela 2. Porównanie struktury próby ze strukturą populacji ze względu na skategoryzowaną strefę zamieszkania

Strefa zamieszkania	Struktura populacji		Struktura próby		Odchylenie
	Częstość	Procent	Częstość	Procent	
Nowe osiedla	35 388	19,0	133	16,7	-2,3
Strefa zewnętrzna	103 112	55,0	443	55,5	0,5
Śródmieście	48 485	26,0	222	27,8	1,8
Ogółem	186 985	100,0	798	100,0	0

Źródło: badania własne oraz dane pochodzące z serwisu informacyjnego Urzędu Miasta Obywatelskich Urzędu Rzeszowa według stanu na 6 czerwca 2016 r. (zameldowani na stałe i czasowo według Wydziału Spraw Miasta Rzeszowa)

Struktura próby nieznacznie odbiega od struktury populacji ze względu na płeć. Z danych Głównego Urzędu Statystycznego według stanu na 31 grudnia 2015 r. kobiety stanowiły blisko 52,7% ogółu mieszkańców Rzeszowa, natomiast mężczyźni nieco ponad 47,3%, natomiast w strukturze badanej próby kobiety stanowiły 55,2%, a mężczyźni 44,8%. Biorąc jednak pod uwagę wyłącznie dorosłych mieszkańców Rzeszowa, ponieważ tylko takie osoby brały udział w badaniu, można stwierdzić, że różnice w strukturze próby w stosunku do struktury populacji ze względu na płeć są jeszcze mniejsze, ponieważ wśród ogółu dorosłych mieszkańców Rzeszowa kobiety stanowiły 53,5%, a mężczyźni 46,5%. Zatem odchylenia ze względu na tę zmienną nie przekroczyły 2 p.p.

Porównując strukturę populacji ze strukturą próby pod względem wieku mieszkańców Rzeszowa można stwierdzić, że również te zbiorowości są do siebie podobne. Stosunkowo znaczne odchylenia wystąpiły jedynie w przypadku najmłodszej kategorii mieszkańców Rzeszowa w wieku do 24 lat, co może wskazywać na nieznaczne uchybienia ze strony ankietowanych na etapie rekrutacji badanych ze względu na zapewne nieco łatwiejsze nawiązanie kontaktu z potencjalnymi respondentami będącymi ich rówieśnikami. Nadreprezentacja osób w wieku do 24 lat wiąże się zarazem z niedoreprezentowaniem osób w wieku 25–29 oraz 30–34 lata. W przypadku pozostałych kategorii wiekowych różnice pomiędzy strukturą próby a strukturą populacji można uznać za nieznaczne.

Tabela 3. Porównanie struktury próby ze strukturą populacji ze względu na wiek

Kategoria wiekowa	Struktura populacji		Struktura próby		Odchylenie
	Częstość	Procent	Częstość	Procent	
20–24	11 583	7,8	85	11,4	3,6
25–29	15 919	10,7	69	9,3	–1,4
30–34	18 445	12,4	82	11,0	–1,4
35–39	15 745	10,6	78	10,5	–0,1
40–44	12 349	8,3	60	8,1	–0,2
45–49	9952	6,7	43	5,8	–0,9
50–54	10 674	7,2	56	7,5	0,4
55–59	12 977	8,7	64	8,6	–0,1
60–64	13 103	8,8	60	8,1	–0,7
65–69	9578	6,4	56	7,5	1,1
70 i więcej	18 449	12,4	91	12,2	–0,2
Ogółem	148 774	100,0	744	100,0	
Braki danych			56		

Źródło: badania własne oraz dane pochodzące Banku Danych Lokalnych (ludność według wieku i płci) według stanu na 31 grudnia 2015 r.

4. WYBRANE WYMIARY JAKOŚĆ ŻYCIA W RZESZOWIE Z PERSPEKTYWY MIESZKAŃCÓW

4.1. RZESZÓW JAKO MIEJSCE ZAMIESZKANIA

W ramach tego podrozdziału poszukiwano odpowiedzi na następujące problemy badawcze:

1. Jakie są główne powody osiedlania się w Rzeszowie?
2. Skąd pochodzą osoby, które przeprowadziły się do Rzeszowa?
3. Jak duży odsetek mieszkańców Rzeszowa zamierza się wyprowadzić z tego miasta w ciągu najbliższych 5 lat?
4. Czym są argumentowane plany wyprowadzenia się z Rzeszowa?
5. Jakie kierunki migracyjne są rozważane przez mieszkańców Rzeszowa?

W kontekście wyróżnionych problemów badawczych postawiono następujące hipotezy:

1. Najczęstszym powodem osiedlania się w Rzeszowie jest praca, w dalszej kolejności względy rodzinne (przeprowadzka do członka lub z członkiem rodziny) oraz podjęcie studiów.
2. Osoby, które przeprowadziły się do Rzeszowa, pochodzą przede wszystkim z obszaru województwa podkarpackiego.
3. Niewielki odsetek mieszkańców Rzeszowa (nieprzekraczający 10%) rozważa wyprowadzenie się z tego miasta w ciągu najbliższych 5 lat. Głównym powodem jest praca.
4. Mieszkańcy Rzeszowa rozważają najczęściej wyprowadzenie się na przedmieścia tego miasta.

4.1.1. HIPOTEZY BADAWCZE

Takie sformułowanie postawionych hipotez można uzasadnić tym, że dokonując typologii migracji ze względu na ich przyczynę, można wyróżnić migracje ekonomiczne, polityczne, religijne, rodzinne oraz turystyczne. Migracje ekonomiczne wiążą się z chęcią poprawy warunków życia, np. z powodu zdobycia lepszej pracy lub ze względu na lepsze warunki mieszkaniowe, kulturalne itp.

Migracje polityczne łączą się przede wszystkim z ucieczką z miejsca zamieszkania ze względu na niestabilną sytuację polityczną będącą konsekwencją wojny, prześladowań na tle rasowym czy etnicznym, ze względu na wyznawany określony światopogląd lub znajdowanie się w opozycji politycznej. Z kolei emigracje religijne wiążą się z dążeniem do uniknięcia prześladowań religijnych lub niesprzyjającymi warunkami do wyznawania danej religii. Migracje rodzinne łączą się przede wszystkim z przeprowadzeniem się do innego miejsca zamieszkania razem z członkiem rodziny (np. ze względu na znalezienie lepszej pracy przez członka rodziny) lub do członka rodziny (np. w wyniku zawarcia związku małżeńskiego). Migracje turystyczne mają charakter czasowy i wiążą się z chęcią zwiedzania określonych zakątków świata, a po odbyciu podróży osoba migrująca wraca do swojego stałego miejsca zamieszkania.

W kontekście podejmowanej problematyki podkreślenia wymaga fakt, że w polu zainteresowań znajdują się przede wszystkim powody imigracji do Rzeszowa, natomiast migracje polityczne oraz religijne w praktyce mogą być rozważane przede wszystkim w kontekście procesów emigracji. W przypadku tych rodzajów migracji kluczowe jest oddalenie się czy wręcz ucieczka z dotychczasowego miejsca zamieszkania, a dopiero w drugiej kolejności brane jest pod uwagę miejsce docelowe, przy czym w momencie rozważania docelowego miejsca migracji zależnego od swobodnego wyboru migranta emigracja polityczna czy religijna przeobraża się w imigrację ekonomiczną, co np. pokazuje przypadek emigrantów z krajów arabskich opuszczających swe rodzinne strony z powodów politycznych i religijnych, jednak wybierających destynacje, kierując się przede wszystkim względami ekonomicznymi. Z kolei migracje turystyczne, chociaż niezwykle interesujące pod względem np. analizy atrakcyjności turystycznej Rzeszowa i warte podejmowania odrębnych badań, nie odnoszą się do stałych lub czasowych mieszkańców stolicy województwa podkarpackiego, stąd też nie mogły zostać objęte zakresem niniejszego badania. Zatem rozważanymi powodami migracji w kontekście napływu ludności do Rzeszowa mogą być tylko względy ekonomiczne oraz rodzinne, przy czym zdaniem Krystyny Romaniszyn kluczową rolę odgrywają przede wszystkim migracje o charakterze ekonomicznym, a głównymi wskazywanymi przez nią czynnikami wypychającymi (które w kontekście analizy napływu ludności do Rzeszowa można zarazem hipotetycznie uznać za czynniki przyciągające) są: praca, zarobki i konsumpcja⁸⁵. Zauważenia jednak wymaga, że wszystkie te wyróżnione przez Romaniszyn czynniki wiążą się faktycznie z pracą. Pierwszy czynnik łączy się z posiadaniem pracy, drugi z jakością miejsca pracy wyrażaną za pomocą ekwiwalentu pieniężnego, z kolei trzeci –

⁸⁵ K. Romaniszyn (2007), *Rzecz o pracy i konsumpcji. Analiza antropologiczna*, Nomos, Kraków, s. 210 i n.

z zapewnieniem za sprawą pracy środków możliwych do przeznaczenia na potrzeby konsumpcyjne. Nie bez znaczenia w kontekście analizy napływu ludności do Rzeszowa mogą być względy rodzinne, jednak można zaryzykować stwierdzenie, że również one są głównie pochodną względów ekonomicznych związanych np. ze znalezieniem atrakcyjnej pracy w Rzeszowie przez małżonka lub zapewnieniem lepszych warunków życia w związku z przeprowadzeniem się do mieszkańca tego miasta np. w wyniku zawarcia związku małżeńskiego. Zakładać można jednak, że skala tego zjawiska, chociaż mogąca odgrywać istotne znaczenie, jest znacznie mniejsza niż podejmowania decyzji o przeprowadzeniu się do Rzeszowa z powodów zarobkowych.

Na etapie stawiania hipotez warto uwzględnić jeszcze jeden czynnik rzadziej pojawiający się w literaturze poświęconej problematyce migracji, który ze względu na specyfikę Rzeszowa może odgrywać istotną rolę w kontekście analizy napływu ludności do tego miasta, mianowicie osiedlanie się ze względu na podjęcie studiów. Chociaż chronologicznie podjęcie studiów jest zazwyczaj wcześniejsze od podjęcia zatrudnienia, to sam proces studiowania w danym mieście może być postrzegany jako swego rodzaju epizod życiowy, natomiast wybór miejsca zamieszkania w samodzielnym życiu może w większym stopniu wiązać się z podjęciem stałego zatrudnienia lub względami rodzinnymi. Z drugiej strony studia mogą spowodować powstanie poczucia więzi z danym miastem, zdomowienia się z nim oraz odnalezienia się na rynku pracy. Dlatego chociaż na etapie badania opinii respondentom może przysparzać trudności jednoznaczne rozstrzygnięcie, co zdecydowało o ich osiedleniu się w mieście – czy podjęcie studiów, czy dopiero zdobycie zatrudnienia po studiach lub jeszcze w ich trakcie – to biorąc pod uwagę, że na 3 mieszkańców Rzeszowa przypada blisko jeden student, warto ten czynnik wziąć pod uwagę. Zauważenia jednak wymaga, że wskazywanie przez mieszkańców Rzeszowa podjęcie studiów w tym mieście jako przyczyny osiedlenia się nie może być zbyt częste z tego względu, że Rzeszów jest stosunkowo młodym ośrodkiem akademickim. Pojawianie się tego typu odpowiedzi wskazywałoby jednak na ważną rolę szkół wyższych w kontekście wzmacniania sił rozwojowych stolicy województwa podkarpackiego.

Rzeszów jest prężnie rozwijającym się ośrodkiem miejskim, lecz proces intensywnego rozwoju tego miasta trwa stosunkowo krótko. Skoro zgodnie z przedstawionymi wcześniej założeniami główną siłą przyciągającą nowych mieszkańców są miejsca pracy i ich jakość wyrażana ekwiwalentem pieniężnym, to zasięg oddziaływania danego ośrodka jest zależny od średniego poziomu wynagrodzeń w porównaniu do innych ośrodków. Średni poziom wynagrodzeń w Rzeszowie według stanu na 31 grudnia 2014 r. był 20–30% wyższy w porównaniu do innych gmin miejskich na prawach powiatu w województwie

podkarpackim i był o około 20% wyższy w stosunku do średniej wojewódzkiej, przy czym w porównaniu do stanu na koniec 2011 r. różnica pomiędzy średnim poziomem wynagrodzeń w Rzeszowie a wynikami na poziomie województwa wynosiła 12%.

Tabela 4. Przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto w województwie podkarpackim oraz gminach miejskich na prawach powiatu w latach 2011–2014 [zł]

Jednostka terytorialna	2011	2012	2013	2014
Powiat m. Rzeszów	3532,66	3702,54	3859,86	4087,48
Podkarpackie	3023,21	3152,36	3282,69	3412,30
Powiat m. Przemyśl	3141,56	3234,16	3325,50	3407,88
Powiat m. Tarnobrzęg	2930,04	3058,41	3200,51	3195,25
Powiat m. Krosno	2656,48	2783,69	2980,59	3099,79

Źródło: Bank Danych Lokalnych.

Wyniki te mogą świadczyć o bardzo dużej atrakcyjności rzeszowskiego rynku pracy dla mieszkańców województwa podkarpackiego. Interesujących wyników dostarcza również analiza przeciętnego wynagrodzenia brutto w Rzeszowie w porównaniu do poziomu ogólnopolskiego, jak również w porównaniu do stolic innych województw. Można bowiem przyjąć założenie, że im wyższe jest przeciętne wynagrodzenie brutto w Rzeszowie w porównaniu do stolic innych województw, tym większą atrakcyjnością jako miejsce pracy, a zarazem i zamieszkania może jawić się nie tylko dla osób pochodzących z województwa podkarpackiego, ale także z innych regionów Polski. Przeciętny miesięczny poziom wynagrodzeń brutto w Rzeszowie można uznać za wysoki na tle innych stolic województw. Według danych Głównego Urzędu Statystycznego Rzeszów znalazł się na 8. miejscu pod względem poziomu wynagrodzeń spośród wszystkich stolic województw (najwyżej spośród miast Polski Wschodniej). Warto zauważyć, że jeszcze w 2011 r. zajmował on pod tym względem 11. miejsce, sytuując się za takimi stolicami województw Polski Wschodniej, jak Lublin czy Olsztyn. W Rzeszowie występuje najwyższa dynamika wzrostu wynagrodzeń w kraju spośród wszystkich miast wojewódzkich w analizowanym okresie. Choć okres intensywnego wzrostu wynagrodzeń jest zbyt krótki, by mógł on skutkować znacznym napływem ludności z innych województw, to w perspektywie długoterminowej, jeżeli zaobserwowana dynamika zostanie zachowana, można się spodziewać, że stolica województwa podkarpackiego w coraz większym stopniu będzie miała szansę stać się ośrodkiem wzrostu o sile przyciągania wykraczającej poza obszar województwa podkarpackiego.

Tabela 5. Przeciętne wynagrodzenie brutto w stolicach województw w latach 2011–2014 [zł]

Jednostka terytorialna	2011	2012	2013	2014
Powiat m.st. Warszawa	4936,36	5077,53	5226,05	5385,80
Powiat m. Katowice	5013,92	4966,80	5270,37	5199,41
Powiat m. Gdańsk	4327,35	4411,71	4562,66	4814,14
Powiat m. Poznań	3987,13	4119,68	4256,82	4354,40
Powiat m. Wrocław	3827,68	3923,93	4129,56	4337,99
Powiat m. Szczecin	3761,89	3881,46	4029,51	4176,65
Powiat m. Kraków	3722,48	3877,57	3997,80	4152,52
Powiat m. Rzeszów	3532,66	3702,54	3859,86	4087,48
Powiat m. Opole	3714,16	3771,22	3872,66	4009,85
Polska	3625,21	3744,38	3877,43	4003,99
Powiat m. Lublin	3606,97	3710,80	3820,91	3955,65
Powiat m. Olsztyn	3546,91	3649,18	3795,30	3954,40
Powiat m. Toruń	3414,28	3545,32	3719,69	3876,00
Powiat m. Łódź	3427,06	3568,84	3710,91	3837,47
Powiat m. Białystok	3360,36	3493,98	3627,02	3706,73
Powiat m. Bydgoszcz	3363,68	3468,51	3589,06	3677,79
Powiat m. Kielce	3381,09	3467,85	3597,04	3669,64
Powiat m. Zielona Góra	3247,30	3351,95	3363,53	3578,27
Powiat m. Gorzów Wielkopolski	3091,83	3197,03	3313,03	3432,87

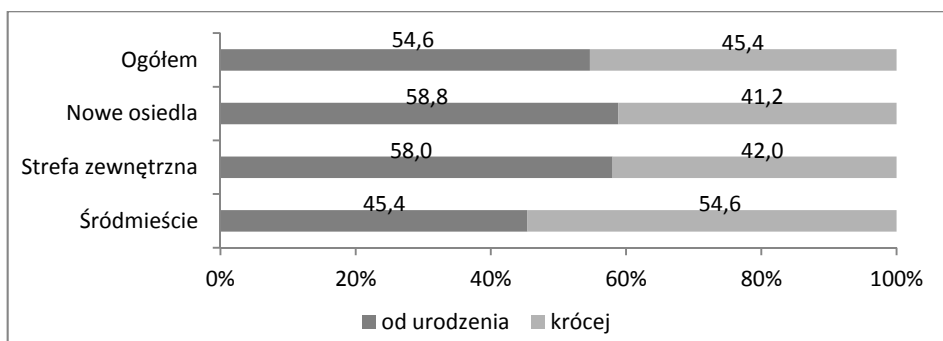
Źródło: Bank Danych Lokalnych.

Rzeszów jest miastem rozwijającym się, stwarzającym atrakcyjne warunki do pracy, zamieszkania i wypoczynku. Ze względu na pełnienie funkcji stolicy województwa posiada dobrą dostępność komunikacyjną (port lotniczy, autostrada A4), dobrą dostępność urzędów różnego szczebla, bogatą ofertę handlową (rozbudowana sieć sklepów oraz galerii handlowych), dobrą dostępność do edukacji na każdym poziomie kształcenia (od opieki przedszkolnej po szkolnictwo wyższe), coraz lepiej funkcjonujący rynek pracy oraz możliwość zaspokojenia potrzeb kulturalnych. Zatem mieszkanie w stolicy województwa podkarpackiego zapewnia możliwość zaspokojenia wszystkich podstawowych potrzeb. Przy tym jest to miasto liczące relatywnie niewielką liczbę mieszkańców, dzięki czemu posiadając zalety dużego miasta, w ograniczonym stopniu posiada jego wady. Zasadne zatem wydaje się przyjęcie założenia, że niewielki odsetek mieszkańców rozważa wyprowadzenie się z tego miasta. W tym kontekście słuszne wydaje się również założenie, że większość spośród tych osób, które w ogóle rozwa-

żają wyprowadzenie się z Rzeszowa, faktycznie jedynie rozważają wyprowadzenie się poza administracyjne granice tego miasta, pozostając zarazem w polu jego oddziaływania w sensie funkcjonalnym. Innymi słowy, można przyjąć założenie, że plany wyprowadzenia się z Rzeszowa są związane przede wszystkim z dość powszechnie występującym w odniesieniu do większych miast zjawiskiem suburbanizacji, w szczególności z tego względu, że mimo kilkukrotnego powiększania granic Rzeszowa w ostatnich latach miasto to w dalszym ciągu cierpi na deficyt terenów, które można by przeznaczyć na realizację inwestycji mieszkaniowych.

4.1.2. POWODY OSIEDLANIA SIĘ W RZESZOWIE I PLANY MIGRACYJNE MIESZKAŃCÓW

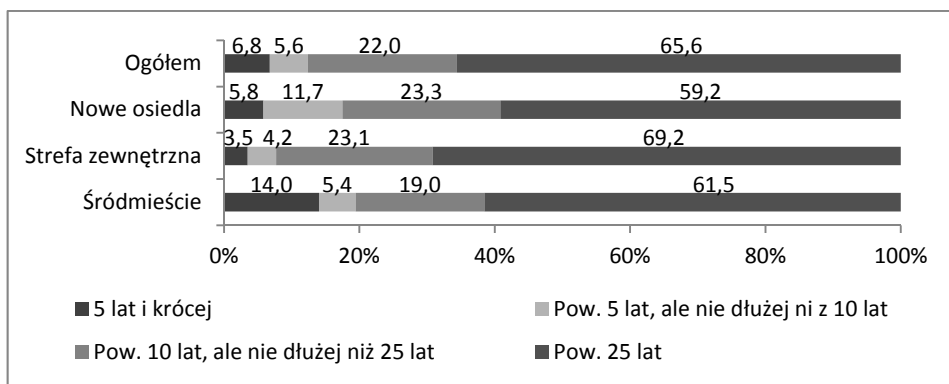
O potencjale rozwojowym Rzeszowa świadczy to, że mieszkańcy mieszkający w tym mieście od urodzenia stanowią jedynie nieznaczną większość. Odsetek osób mieszkających w Rzeszowie od urodzenia nie jest zróżnicowany ze względu na płeć, wiek czy wykształcenie. Zróżnicowania istotne statystycznie w tym zakresie wystąpiły jedynie ze względu na osiedle zamieszkania. Jednak, co zaskakujące, najniższy odsetek osób mieszkających w stolicy województwa podkarpackiego krócej niż od urodzenia wystąpił w przypadku osiedli położonych w centrum miasta.

Wykres 1. Zamieszkiwanie od urodzenia w Rzeszowie a strefa zamieszkania

Źródło: badania własne (n = 800).

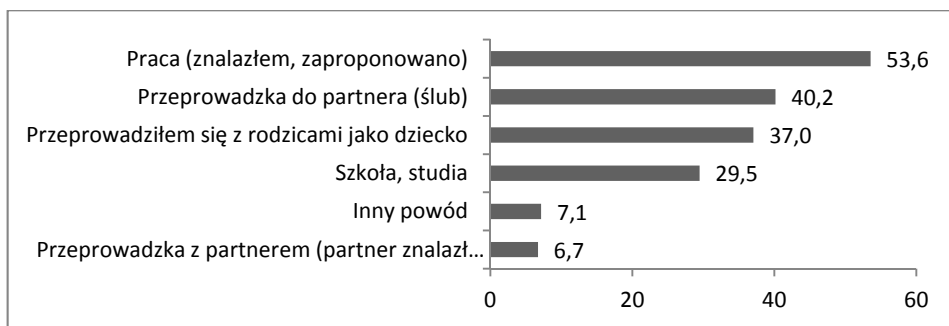
Podobne zróżnicowania zaobserwowano, biorąc pod uwagę okres zamieszkiwania w Rzeszowie. Osoby mieszkające w tym mieście do 5 lat najwyższy odsetek stanowiły wśród mieszkańców osiedli śródmiejskich. Z kolei na osiedlach zaklasyfikowanych do strefy zewnętrznej wystąpił najwyższy odsetek osób mieszkających powyżej 25 lat.

Wykres 2. Okres zamieszkania w Rzeszowie a strefa zamieszkania

Źródło: badania własne (n = 800).

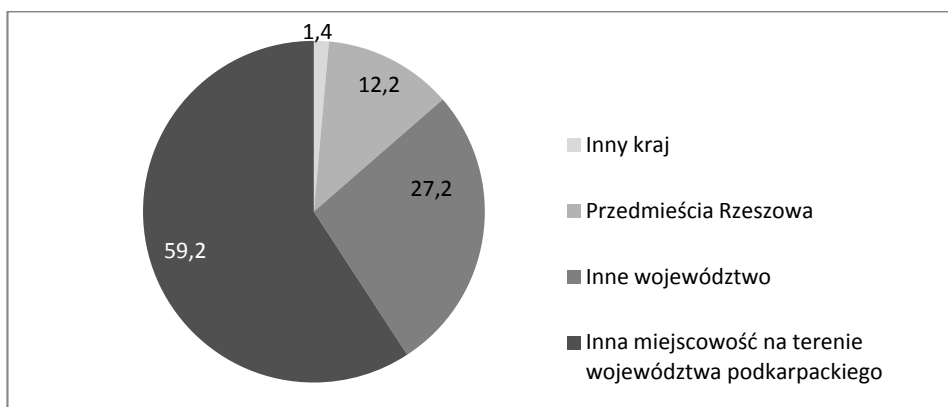
Najczęstszym powodem przeprowadzki do Rzeszowa jest praca, co potwierdza postawioną hipotezę badawczą. Znaczna część przypadków przenosin do stolicy województwa podkarpackiego wiąże się ze względami rodzinnymi, tj. przeprowadzką z rodzicami jako dziecko lub przeprowadzką do partnera zazwyczaj z powodu zawarcia związku małżeńskiego. Istotnym powodem zamieszkania w Rzeszowie jest również podjęcie studiów lub edukacji w szkole, co też potwierdza jedną z przyjętych hipotez. W związku z tym, że Rzeszów stanowi bardzo silny ośrodek akademicki o najwyższej w Europie proporcji liczby studentów w stosunku do liczby mieszkańców, można przypuszczać, że w przyszłości będzie to coraz częstszy powód przeprowadzania się do tego miasta. Na wykresie 3 przedstawiono rozkład wskazywanych powodów przeprowadzki do Rzeszowa. Ze względu na możliwość wskazywania kilku powodów uzyskane wartości procentowe nie sumują się do 100.

Wykres 3. Powody przeprowadzki do Rzeszowa [%]

Źródło: badania własne (n = 357).

Jak już wspomniano powyżej, zdecydowana większość osób, które osiedliły się w Rzeszowie (ponad 70%), pochodzi z terenu województwa podkarpackiego. Odsetek osób pochodzących z terenu innych województw można uznać również za znaczny. Migranci z innych krajów stanowią bardzo niewielki odsetek nowych mieszkańców stolicy Podkarpacia. Ze względu jednak na zachodzące procesy migracyjne oraz dynamiczny rozwój Rzeszowa można się spodziewać, że w przyszłości miasto to będzie stawało się coraz bardziej atrakcyjnym miejscem docelowym dla osób szukających dobrych warunków do pracy i zamieszkania. W związku z powyższym w przyszłości można liczyć się ze zmianą tych proporcji z coraz większym udziałem nowych mieszkańców pochodzących z innych województw oraz z zagranicy.

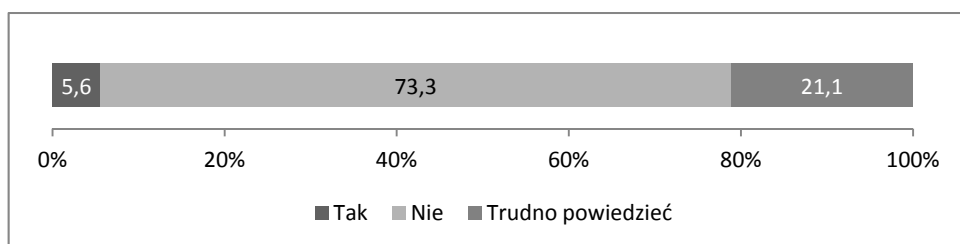
Wykres 4. Miejsce zamieszkania przed przeprowadzką do Rzeszowa [%]

Źródło: badania własne (n = 359).

O atrakcyjności Rzeszowa jako miejsca zamieszkania świadczą również dane pochodzące z Banku Danych Lokalnych GUS, z których wynika, że w latach 2011–2015 w Rzeszowie występowało dodatnie saldo migracji przy jednocześnie wysokim ujemnym saldzie migracji w skali województwa. W każdym z tych lat więcej osób podejmowało decyzję o zameldowaniu się w Rzeszowie niż wymeldowaniu z tego miasta, przy czym na koniec 2011 r. wartość salda migracji wyniosła 211 osób, a na koniec 2015 r. było to 713 osób (przy ujemnym saldzie migracji w skali województwa wynoszącym –2400 osób).

Za ważny, chociaż pośredni, wskaźnik jakości życia w mieście można uznać plany migracyjne mieszkańców. Można przy tym założyć, że plany wyprowadzenia się z danego miasta świadczą do pewnego stopnia o niskiej jakości życia. Tego typu wskaźnik można uznać zarazem za trafniej mierzący poziom jakości życia w mieście niż deklaracje wyrażane bardziej wprost przez

respondentów z tego względu, że tego typu plany odnoszą się do sfery zachowań, a nie jedynie do sfery przekonań. Można bowiem uznać, że osoba, która rozważa zmianę miejsca zamieszkania, najczęściej robi to z tego względu, że z obecnego miejsca zamieszkania jest niezadowolona lub że spodziewa się lepszych warunków do życia gdzie indziej. Zaznaczenia jednak wymaga to, że brak planów w zakresie wyprowadzenia się z obecnego miejsca zamieszkania niekoniecznie musi być równoznaczny z poczuciem zadowolenia i przekonania o wysokiej jakości życia, ponieważ może się wiązać z poczuciem braku możliwości zmiany swojej sytuacji mimo występującego poczucia niezadowolenia. Innymi słowy, chociaż brak planów niekoniecznie świadczy o dobrej jakości życia, to występowanie takich planów można uznać jednak za przejaw niezadowolającego poziomu jakości życia. Na podstawie uzyskanych wyników można stwierdzić, że blisko 3/4 mieszkańców nie zamierza wyprowadzać się z Rzeszowa w ciągu najbliższych 5 lat, 1/5 nie potrafiła wypowiedzieć się na ten temat. Wyprowadzenie się z Rzeszowa planuje jeden na dwudziestu mieszkańców. Niewielki odsetek osób planujących wyprowadzenie się z miasta potwierdza zatem przyjętą hipotezę i stanowi jeden z przejawów wysokiej jakości życia w tym mieście.

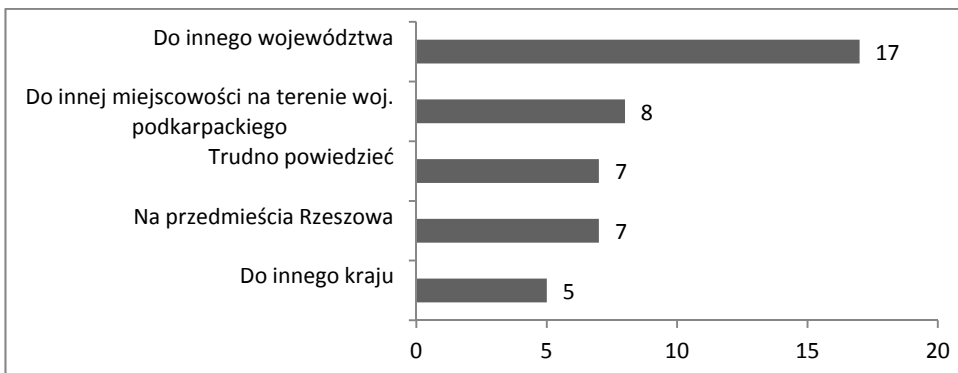
Wykres 5. Plany wyprowadzenia się z Rzeszowa w perspektywie 5 lat

Źródło: badania własne (n = 790).

Informacje pozyskane w ramach badania ankietowego na temat planów migracyjnych mieszkańców Rzeszowa można uznać za zbieżne z danymi Banku Danych Lokalnych GUS, z których wynika, że w latach 2011–2015 z Rzeszowa wyprowadzało się od 1500 do 1800 osób rocznie. Oznacza to zarazem, że rocznie wyprowadzało się około 1% mieszkańców, co w skali 5 lat przynosi wartość rzędu 5%.

Niewielka liczba osób planujących wyprowadzenie się z Rzeszowa nie pozwala na jednoznaczne wyciągnięcie wniosków na temat dominujących kierunków emigracji z tego miasta. Uzyskane wyniki obalają jednak postawioną hipotezę, zgodnie z którą najczęstszym powodem planów wyprowadzenia się z Rzeszowa jest chęć zamieszkania na przedmieściach. Co prawda część

osób rozważa przeprowadzenie się w okolice Rzeszowa, jednak nie stanowią one większości spośród tych, które planują się wyprowadzić, zaś zdecydowanie najczęściej wskazywanym kierunkiem emigracji są inne województwa.

Wykres 6. Planowany kierunek wyprowadzenia się z Rzeszowa w perspektywie 5 lat

Źródło: badania własne (n = 44).

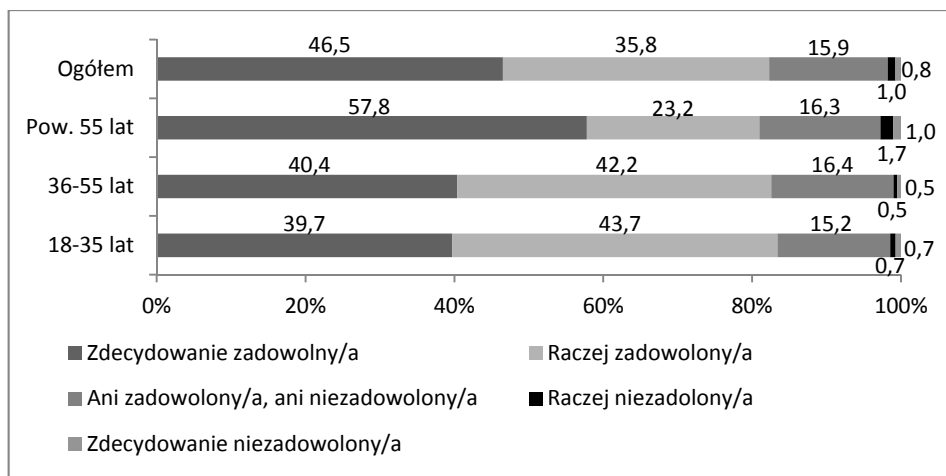
Najczęściej wskazywanym powodem planów wyprowadzenia się jest praca. Pozostałe powody, takie jak przeprowadzka do rodziny (w tym męża, żony), względy mieszkaniowe (w tym budowa domu), zakończenie szkoły lub studiów, były wskazywane przez nieliczne osoby.

4.1.3. POWODY ZADOWOLENIA Z ZAMIESZKANIA W RZESZOWIE

Na temat wysokiej jakości życia można wnioskować również bezpośrednio na podstawie wyrażanego wprost przez mieszkańców Rzeszowa zadowolenia bądź niezadowolenia z życia w tym mieście. Zadowolenie z życia w Rzeszowie deklarowało więcej niż 4 na 5 mieszkańców, przy czym blisko połowa uznała, że jest zdecydowanie zadowolona. Nie zaobserwowano istotnych statystycznie różnicowań ze względu na płeć, strefę zamieszkania oraz wykształcenie mieszkańców Rzeszowa. Różnicowania o słabej sile zaobserwowano jedynie w odniesieniu do zmiennej wiek. Wraz z wiekiem wzrasta odsetek osób zdecydowanie zadowolonych, przy czym proporcje osób zadowolonych wyrównują się po zsumowaniu odpowiedzi zdecydowanych z odpowiedziami umiarkowanymi.

Przyczyny zadowolenia mieszkańców Rzeszowa wskazywane w odpowiedzi na pytanie otwarte cechują się bardzo dużą różnorodnością, w wyniku czego zostały one skategoryzowane do ponad 60 kategorii. Oczywiście kwestia sposo-

bu dokonania kategoryzacji jest do pewnego stopnia rezultatem podejścia zastosowanego przez badacza, niemniej jednak na podstawie udzielonych odpowiedzi zauważalne jest szerokie spektrum atutów stolicy Podkarpacia dostrzeganych przez mieszkańców. W związku z powyższym liczebności odpowiedzi zaliczanych do poszczególnych kategorii mają przede wszystkim charakter poglądowy. Pozwalają one na uchwycenie pewnych zauważalnych zróżnicowań. Jednak to, które kategorie są najbardziej liczne, z jednej strony wynika ze sposobu udzielania odpowiedzi przez respondentów na pytanie otwarte, ale jest również w pewnym stopniu konsekwencją rozwiązań przyjętych przez badacza na etapie kodowania danych. Niemniej jednak zauważalne jest, że dwie zdecydowanie najliczniej reprezentowane kategorie wiążą się z szeroko rozumianą kwestią ładu przestrzennego. Mieszkańcy Rzeszowa cenią sobie w tym mieście dbałość o porządek, zauważając, że jest to miasto czyste i zadbane oraz że jest ładne, co zarazem można uznać za związane ze wspomnianą dbałością o porządek i czystość. Na uwagę zasługują także odpowiedzi odnoszące się do szeroko rozumianego przywiązania do Rzeszowa jako tzw. małej ojczyzny, które pokazują, że sam fakt poczucia więzi z danym miejscem oraz z określonymi społecznościami miejsce to wypełniającymi posiada bardzo ważne znaczenie dla poczucia zadowolenia. Liczna grupa mieszkańców wskazywała, że powodem zadowolenia z życia w Rzeszowie są relacje przede wszystkim z rodziną – fakt posiadania rodziny w tym mieście, ale także przyjaciół czy znajomych. Do tej kategorii zaliczono również ogólne zadowolenie z relacji z sąsiadami oraz poczucie, że mieszkańcy tego miasta są mili, przyjaźni, dobrzy.

Wykres 7. Poczucie zadowolenia z zamieszkania w Rzeszowie

Źródło: badania własne (n = 795).

Niektórzy mieszkańcy wskazywali, że po prostu mają sentyment do tego miasta lub że się w nim urodzili, mieszkają tu od wielu lat, mają w tym mieście swoje mieszkanie lub dom. Do kolejnej kategorii można zaliczyć odpowiedzi związane z szeroko rozumianym rozwojem miasta. Pod tym względem na pierwszy plan wysuwają się kwestie dotyczące pracy, jej posiadaniem, bliskości dotarcia do niej, dobrych jej warunków, ale także dobrze funkcjonującego rynku pracy stwarzającego możliwości łatwego znalezienia zatrudnienia.

Wielu mieszkańców wskazywało wprost, że przyczyną zadowolenia z mieszkania w Rzeszowie jest rozwój tego miasta. To, że podejmowane są kolejne inwestycje oraz że przed tym miastem roztaczają się perspektywy rozwoju również na przyszłość. Ważnym aspektem, który też można zaliczyć do kategorii rozwoju, jest pozytywna ocena stanu infrastruktury. W tym kontekście wskazywano przede wszystkim na jakość miejskich ulic, chodników, a niekiedy na to, że miasto jest dobrze oświetlone. Część mieszkańców wyrażała także zadowolenie z jakości komunikacji, jednak bez precyzowania, o jaki aspekt komunikacji chodzi – czy o wspomnianą powyżej jakość infrastruktury drogowej, czy o jakość miejskiej komunikacji publicznej. Dlatego też kategoria ta została oddzielona od innej względnie często wskazywanej, w której wprost odnoszono się do komunikacji miejskiej. Część mieszkańców wyraziła zadowolenie z mieszkania w Rzeszowie, pozytywnie oceniając jakość miejskiego transportu zbiorowego, co zapewne jest spowodowane dostrzeganiem wielu podejmowanych działań prowadzących do podniesienia jakości w tym zakresie (zakup nowego taboru, wprowadzenie buspasów usprawniających przejazdy, system informacji o czasie oczekiwania na kolejny autobus, biletomaty, obniżenie cen biletów, dobre rozmieszczenie przystanków, nowoczesne czy wręcz innowacyjne przystanki). Odpowiedzi niektórych respondentów okazały się zgodne z hasłem przewodnim miasta „Rzeszów – stolica innowacji”, świadcząc o tym, że są oni zadowoleni z innowacyjności, nowoczesności miasta. Wśród respondentów znalazły się także osoby wskazujące na przyczyny zadowolenia z życia w Rzeszowie ze względu na dobre zarządzanie tym miastem, w szczególności pozytywnie oceniając prezydenta miasta.

Zauważalne są też odpowiedzi, które można powiązać z szeroko rozumianą jakością życia. W tym ujęciu na pierwszy plan wysuwają się kwestie związane z poczuciem bezpieczeństwa. Znaczna część respondentów wskazała, że jest to miasto, które jest bezpieczne. Niektórzy respondenci na pytanie o to, dlaczego są zadowoleni z mieszkania w Rzeszowie, odpowiadali, że ogólnie w tym mieście dobrze się żyje lub że wszystko im się podoba. Zauważalne są także wypowiedzi respondentów na temat miłej atmosfery panującej w mieście oraz że jest to miasto przyjazne. Wystąpiły również inne wypowiedzi, które można uznać za związane z jakością życia w mieście, ale bardziej odnoszą się do wielkości Rzeszo-

wa. Atuty miasta wskazywane przez mieszkańców dotyczą tego, że jest to miasto, które jest spokojne, nie ma w nim wielkomiejskiego zgiełku, ale z drugiej strony pozwala na zaspokojenie wszystkich potrzeb życiowych. Nie jest ono zatem ani za małe, ani za duże. Wszędzie jest blisko. Wszystko jest dostępne na miejscu. Łatwo się po nim przemieszczać, a ruch miejski nie jest na tyle intensywny, by utrudniało to sprawne poruszanie się autem po mieście i by powstawały uciążliwe korki. Nieco mniej liczne, aczkolwiek również zauważalne, są odpowiedzi związane z szeroko rozumianym stanem środowiska. W tym kontekście respondenci najczęściej wskazywali na dużo zieleni w przestrzeni miejskiej, przede wszystkim parków. Kilka osób podkreśliło również, że atutem Rzeszowa jest czyste powietrze. Niezbyt liczne były odpowiedzi respondentów wskazujące na dobrą dostępność różnego rodzaju usług, w szczególności sklepów i galerii handlowych, ale także służby zdrowia, edukacji, w tym szkolnictwa wyższego, oraz urzędów.

Tabela 6. Powody zadowolenia z zamieszkania w Rzeszowie

Lp.	Kategoria	Liczebność	Procent z zadowolonych	Procent ze wszystkich
1	2	3	4	5
1.	Czystość/zadbane miasto	173	26,5	21,6
2.	Estetyka/piękne, ładne miasto, ładne tereny, ładna okolica	145	22,2	18,1
3.	Rodzina/mieszkańcy/sąsiedzi/znajomi/przyjaciele	122	18,7	15,3
4.	Praca (posiadanie pracy, bliskość do pracy, powstawanie nowych miejsc pracy, łatwość znalezienia pracy)	121	18,5	15,1
5.	Rozwój (miasto się rozwija, inwestycje, dobre perspektywy rozwoju, rozwój gospodarczy)	112	17,1	14,0
6.	Infrastruktura (drogi, chodniki, mosty, oświetlenie)	82	12,5	10,3
7.	Bezpieczeństwo	72	11,0	9,0
8.	Spokój/cisza/brak tłumów, zgiełku, nie jest zatłoczone	65	9,9	8,1
9.	Ogólnie/wszystko się podoba/dobrze się żyje	60	9,2	7,5
10.	Sentyment/lubię to miasto/z przyzwyczajenia/zamieszkiwanie od wielu lat/zamieszkiwanie od urodzenia/od pokoleń	55	8,4	6,9

1	2	3	4	5
11.	Dużo zieleni/parki	45	6,9	5,6
12.	Komunikacja (ogólnie)	42	6,4	5,3
13.	Miasto przyjazne dla ludzi/miła atmosfera	41	6,3	5,1
14.	Sklepy (blisko do sklepów, dużo sklepów, galerie handlowe, łatwość robienia zakupów)	38	5,8	4,8
15.	Komunikacja miejska (bliskość przystanków, ceny biletów)	36	5,5	4,5
16.	Dom (posiadanie własnego domu/mieszkania, dobre warunki mieszkaniowe)	34	5,2	4,3
17.	Wszędzie blisko/blisko do centrum miasta	31	4,7	3,9
18.	Innowacyjne/nowoczesne	23	3,5	2,9
19.	Władze miasta (dobre zarządzanie, dobry prezydent)	22	3,4	2,8
20.	Edukacja i opieka nad dziećmi (szkoła, biblioteka, czytelnia, żłobki, przedszkola)	20	3,1	2,5
21.	Imprezy/wydarzenia kulturalne/dużo się dzieje	18	2,8	2,3
22.	Niezbyt duży ruch/łatwość przemieszczania się/małe korki/niewielkie korki	18	2,8	2,3
23.	Służba zdrowia	17	2,6	2,1
24.	Wielkość (nie za duże, nie za małe)	16	2,4	2,0
25.	Uczelnie (bliskość uczelni, jakość uczelni)	15	2,3	1,9
26.	Wszystko jest dostępne na miejscu	14	2,1	1,8
27.	Rekreacja (tereny rekreacyjne, ścieżki rowerowe)	11	1,7	1,4
28.	Dużo młodzieży/dobre warunki dla młodych ludzi	9	1,4	1,1
29.	Kultura (dobra oferta kulturalna)	9	1,4	1,1
30.	Lokalizacja/położenie	8	1,2	1,0
31.	Rozrywka	8	1,2	1,0
32.	Czyste powietrze	8	1,2	1,0

1	2	3	4	5
33.	Ciekawe (ciekawe miejsca)	7	1,1	0,9
34.	Małe miasto	6	0,9	0,8
35.	Dużo przestrzeni/dobrze zagospodarowana przestrzeń	6	0,9	0,8
36.	Czyste środowisko/ekologia	6	0,9	0,8
37.	Jest gdzie wyjść	5	0,8	0,6
38.	Rynek	5	0,8	0,6
39.	Stabilizacja	5	0,8	0,6
40.	Duże miasto	4	0,6	0,5
41.	Atrakcje	4	0,6	0,5
42.	Media (kanalizacja, wodociąg, ciepła woda)	4	0,6	0,5
43.	Wygodnie/komfortowo	4	0,6	0,5
44.	Atrakcyjne	2	0,3	0,3
45.	Lotnisko	2	0,3	0,3
46.	Urzędy (bliskość urzędów, dobra obsługa)	2	0,3	0,3
47.	Walory turystyczne	2	0,3	0,3
48.	Rozwój osobisty (stwarza możliwość rozwoju osobistego)	2	0,3	0,3
49.	Usługi	2	0,3	0,3
50.	Zabytki/muzea	2	0,3	0,3
51.	Place zabaw/parki dla dzieci	1	0,2	0,1
52.	Dworce	1	0,2	0,1
53.	Emerytura	1	0,2	0,1
54.	Funkcjonalne	1	0,2	0,1
55.	Niedrogie	1	0,2	0,1
56.	Podatki	1	0,	0,1
57.	Popularne	1	0,2	0,1
58.	Sytuacja materialna	1	0,2	0,1
59.	Dostęp do informacji	1	0,2	0,1

1	2	3	4	5
60.	Niższe koszty życia	1	0,2	0,1
61.	Wywóz śmieci	1	0,2	0,1
62.	Żwirownia	1	0,2	0,1

Źródło: badania własne (n = 654 – zadowoleni; n = 800 – wszyscy).

4.1.4. ALFABET ATUTÓW RZESZOWA

Biorąc pod uwagę różnorodność odpowiedzi udzielanych przez mieszkańców Rzeszowa, nieco swobodniej odnosząc się do uzyskanych wyników, podjęto próbę stworzenia **alfabetu atutów Rzeszowa**, którego propozycję przedstawiono poniżej. Oczywiście należy mieć na uwadze, że podporządkowanie regułom alfabetycznego wyróżnienia hasel powoduje swego rodzaju zrównanie analizy („spłaszczenie”) poprzez stwarzanie wrażenia równorzędności poszczególnych atutów, przy czym jak pokazano powyżej, niektóre atuty są zauważalne przez mieszkańców Rzeszowa częściej, a inne znacznie rzadziej. Podkreślenia także wymaga, że odpowiedzi udzielane przez mieszkańców Rzeszowa nie stanowią wyczerpującego katalogu atutów stolicy Podkarpacia, lecz są raczej odzwierciedleniem „map pojęciowych” respondentów w odniesieniu do tej kwestii. Dlatego też stworzenie takiego „alfabetu” pozwala także na wyeksponowanie pewnych atutów Rzeszowa, które mogą mieć istotny wpływ na zadowolenie mieszkańców, jednak w mniejszym stopniu są przez nich zauważalne.

A jak atmosfera – Wśród mieszkańców Rzeszowa pojawiały się opinie, że Rzeszów jest miastem przyjaznym, w którym mieszkają mili, przyjaźni ludzie, dzięki czemu panuje w tym mieście dobra atmosfera.

B jak bezpieczeństwo – Rzeszów jest postrzegany przez znaczną część mieszkańców jako miasto bezpieczne.

C jak czystość – Jest to jedna z najczęściej wskazywanych przez mieszkańców Rzeszowa przyczyn zadowolenia z mieszkania w tym mieście.

D jak dostępność – Stolica Podkarpacia jest postrzegana jako miasto, w którym wszystko jest dostępne na miejscu, dzięki czemu mieszkańcy mają możliwość zaspokojenia wszystkich swoich potrzeb.

E jak estetyka – Jeden z najczęściej wskazywanych przez mieszkańców atutów Rzeszowa. Są oni zadowoleni z tego, że miasto jest uporządkowane i zadbane.

F jak Ferenc – Wśród respondentów pojawiały się także opinie na temat dobrego zarządzania miastem utożsamianego przede wszystkim z osobą Prezydenta Rzeszowa – Tadeusza Ferenc, wielokrotnie dobrze ocenianego w różnorodnych ogólnopolskich rankingach. Mieszkańcy Rzeszowa natomiast najmocniejszy wyraz swojej pozytywnej oceny wobec zarządzania miastem przez pre-

zydenta dają w postaci poparcia wyborczego, w wyniku którego Tadeusz Ferenc zarządza miastem już czwartą kadencję.

G jak galerie handlowe – Rzeszów w skali województwa posiada najbardziej rozbudowaną bazę nowoczesnych galerii handlowych, w wyniku czego w szczególności w czasie weekendów są one odwiedzane nie tylko przez mieszkańców Rzeszowa, ale również przez mieszkańców miejscowości z terenu województwa.

H jak handel – Oprócz dobrej dostępności galerii handlowych w Rzeszowie występuje także bardzo dobra dostępność oferty handlowej zarówno z branży spożywczej, jak i innych branż (np. remontowo-budowlanej, meblarskiej).

I jak infrastruktura – Atutem miasta dostrzeganym przez liczne grono mieszkańców jest dobra jakość miejskiej infrastruktury, w szczególności dróg i chodników.

J jak jakość życia – Wiele z atutów wyartykułowanych przez mieszkańców Rzeszowa można uznać za wpisujące się w szeroko rozumianą jakość życia. Niektórzy z nich wprost wskazywali, że stolica Podkarpacia jest miastem, w którym dobrze się żyje.

K jak komunikacja – Do tej kategorii można zaliczyć postrzeganie jako dobrej dostępności komunikacyjnej Rzeszowa (lotnisko, autostrada, infrastruktura kolejowa – Pendolino).

L jak lotnisko – Chociaż lotnisko nie było wskazywane przez mieszkańców jako powód do zadowolenia z mieszkania w mieście, to z pewnością można je uznać za istotny atut Rzeszowa, gdyż zapewnia ono dobrą dostępność komunikacyjną przede wszystkim z zagranicą, ale odgrywa także istotną rolę w kontekście atrakcyjności inwestycyjnej miasta.

M jak mieszkańcy – Jest to kategoria podobna znaczeniowo do „małej ojczyzny”, ponieważ wyraża się przede wszystkim w występowaniu poczucia więzi z miastem ze względu na poczucie więzi z jego mieszkańcami, przy czym na pierwszy plan w tym zakresie wysuwają się więzi z rodziną mieszkającą w Rzeszowie. Kategoria ta częściowo jest też powiązana z atmosferą miasta, która w dużym stopniu jest tworzona przez jego mieszkańców.

N jak nowoczesność – Wśród mieszkańców pojawiały się opinie, że Rzeszów jest miastem nowoczesnym, innowacyjnym, co zarazem jest zbieżne z hasłem przewodnim: „Rzeszów – stolica innowacji”.

O jak („mała”) ojczyzna – Wśród wielu mieszkańców zauważalne jest zwracanie uwagi na kwestie sentymentalne będące powodem do zadowolenia z życia w Rzeszowie, takie jak przywiązanie do tego miasta chociażby ze względu na urodzenie się w tym nim, zamieszkiwanie w nim od wielu lat, posiadanie rodziny, przyjaciół, znajomych. Można zatem stwierdzić, że ważnym aspektem zadowolenia z życia w mieście jest postrzeganie go jako tzw. małej ojczyzny.

P jak praca – Pracę można uznać za jeden z częściej wskazywanych powodów zadowolenia z życia w Rzeszowie.

R jak rozwój – Rzeszów jest miastem bardzo intensywnie rozwijającym się, w którym jest realizowanych wiele inwestycji, co jest dostrzegane przez mieszkańców.

S jak spokój – Chociaż Rzeszów pełni funkcję stolicy województwa i jest najliczniejszym miastem na Podkarpaciu, to z drugiej strony jest postrzegany jako miasto spokojne, w którym nie ma wielkomiejskiego zgiełku. Kategoria ta jest częściowo powiązana z poczuciem bezpieczeństwa.

T jak transport miejski – Jednym z atutów Rzeszowa widzianym z perspektywy jego mieszkańców jest jakość transportu miejskiego. Dostrzegane są w tym zakresie usprawnienia w postaci nowego taboru, wprowadzenia buspasów, systemu informowania o czasie oczekiwania na autobus, biletomatów czy obniżenie cen biletów.

U jak uczelnie – Rzeszów, posiadając bardzo dużą liczbę studentów w stosunku do liczby mieszkańców, jest zdecydowanie najważniejszym ośrodkiem akademickim w skali województwa i coraz ważniejszym w skali kraju.

W jak wielkość miasta – Wśród atutów wskazywanych przez mieszkańców Rzeszowa znalazła się także jego wielkość. Stolica Podkarpacia jest postrzegana jako miasto o odpowiedniej wielkości, niezbyt duże, dzięki czemu możliwe jest uniknięcie wielkomiejskiego zgiełku, ale zarazem stwarzające mieszkańcom możliwość zaspokojenia wszystkich potrzeb.

Z jak zieleń – Jednym z atutów Rzeszowa wskazywanych przez mieszkańców są tereny zielone, w szczególności duża dostępność zadbanych parków.

4.1.5. POWODY NIEZADOWOLENIA Z ZAMIESZANIA W RZESZOWIE

Ze względu na niewielką liczbę osób wyrażających swoje niezadowolenie z zamieszkania w Rzeszowie trudno o wyciągnięcie wniosków na temat jego przyczyn, co jest tym bardziej utrudnione ze względu na dużą różnorodność odpowiedzi wskazywanych przez respondentów. W związku z tym wyróżnione kategorie przyczyn niezadowolenia są najliczniej reprezentowane maksymalnie przez kilkanaście odpowiedzi. Na pierwszy plan wysuwają się cztery kategorie przyczyn niezadowolenia. Pierwsza z nich jest związana z brakiem pracy lub niesatysfakcjonującymi zarobkami. W drugiej kolejności zaobserwowano niezadowolenie z komunikacji miejskiej spowodowane przede wszystkim wysokimi cenami biletów, zatłoczeniem autobusów oraz zbyt rzadko kursującymi autobusami. Kilka osób wyraziło również swoje niezadowolenie ze sposobu zarządzania miastem oraz realizacji przez miasto ich zdaniem nietrafionych inwestycji. Odpowiedzi zaliczone do pozostałych kategorii miały charakter jednostkowy.

Tabela 7. Powody niezadowolenia z mieszkania w Rzeszowie

Kategoria	Liczebność
1	2
Brak pracy/niskie zarobki	14
Komunikacja miejska (drogie bilety, mało autobusów, nieuprzejmi kierowcy, brak dogodnych połączeń, przepełnione autobusy)	12
Korki/dużo samochodów/duży ruch	8
Złe zarządzanie	8
Nietrafione inwestycje (np. podgrzewany przystanek)	4
Ceny mieszkań/dostępność mieszkań	2
Brak udogodnień dla inwalidów	2
Ludzie	2
Brudno/zaniedbane niektóre miejsca	2
Buspasy	2
Wysokie koszty życia/wysokie opłaty	2
Imigranci/obcokrajowcy	2
Dojazd do domu/droga dojazdu do domu	2
Korupcja/układy	2
Niebezpieczne	2
Mały wpływ mieszkańców na miasto	2
Tłoczno	2
Brak miejsc parkingowych	1
Brak odprowadzania wód opadowych	1
Brak tramwajów	1
Brak windy w bloku	1
Budowa spalarni śmieci	1
Duże zagęszczenie ludzi	1
Dużo reklam w przestrzeni miejskiej	1
Dużo spalin	1
Komunikacja	1
Mało wydarzeń	1
Brak dbałości o mieszkańców	1
Straż miejska	1
Zanieczyszczone powietrze	1
Słaba promocja miasta	1
Służba zdrowia	1

1	2
Złe funkcjonowanie Urzędu Miasta	1
Studia	1
Za mało miejsc do grillowania	1
Za mało siłowni na świeżym powietrzu	1
Za mało tras rowerowych	1
MZBM	1

Źródło: badania własne (n = 14).

4.2. OCENA ZMIAN ZACHODZĄCYCH W RZESZOWIE W LATACH 2010–2015

Rozwój Rzeszowa w ostatnich 5 latach (2010–2015) jest niezaprzeczalnym faktem, jednak na zmiany zachodzące w stolicy Podkarpacia trzeba patrzeć z szerszej niż pięcioletniej perspektywy. We współczesnej historii rozwoju miasta można podać co najmniej dwa kluczowe wydarzenia, które doprowadziły do głównych zmian zachodzących w przestrzeni miasta.

Pierwsze z nich to przemiany ustrojowe w Polsce zapoczątkowane po 1989 r. Zmiany nie pozostały bez wpływu na polskie miasta, w tym Rzeszów. Najważniejsze zjawiska zachodzące w ostatnich 25 latach w przestrzeni miejskiej wiążą się ze wzrostem zróżnicowania społeczno-przestrzennego, przemianami krajobrazu miejskiego, przemianami w formach przestrzeni, intensyfikacją użytkowania ziemi oraz przemianami funkcji centralnych części miasta. Nowe zjawiska są odzwierciedleniem podobnych procesów, do których doszło w krajach wysoko rozwiniętych kilkadziesiąt lat temu. Cechą charakterystyczną tychże zjawisk jest ich wysokie, w wielu wypadkach żywiołowe tempo, co prowadzi do odrabiania zaległości w stosunku do społeczeństw zachodnioeuropejskich czy północnoamerykańskich⁸⁶. Ponadto na wielką skalę wystąpiło urynkowanie przestrzeni miejskiej. Doprowadziło to do pojawienia się zjawisk, które Bohdan Jałowiecki nazwał „grą o miasto”. W przypadku Rzeszowa należy zwrócić uwagę na znaczące zmiany, jakie zaszły w formach przestrzeni, zmiany ludnościowe oraz wzrost dekoncentracji przestrzennej miasta ściśle powiązany z procesami metropolizacji i suburbanizacji. Te ostatnie w znacznym stopniu wpłynęły na rozwój strefy podmiejskiej Rzeszowa.

Drugie kluczowe wydarzenie to przystąpienie Polski do Unii Europejskiej w 2004 r. Dzięki akcesji do struktur europejskich pojawiły się możliwości pozy-

⁸⁶ Por. P. Lorens (2005), *Dlaczego problem suburbanizacji?* [w:] P. Lorens (red.), *Problem suburbanizacji*, Urbanista, Warszawa, s. 6.

skiwania przez władze pieniędzy z kasy unijnej. Podjęty przez Ratusz wysiłek pozwolił na realizację wielu inwestycji o charakterze infrastrukturalnym. Dzięki nim możliwa stała się stopniowa zmiana stereotypowego wizerunku Rzeszowa. Miasto przestało być postrzegane jako typowy prowincjonalny ośrodek Polski B. Równocześnie nastąpiło sporo zmian przestrzennych. Przede wszystkim „ożywiono” rynek, który szczególnie latem stanowi miejsce spotkań mieszkańców. Zmiana funkcjonalna rynku nie byłaby możliwa bez generalnego remontu i przebudowania jego płyty. Bez tej inwestycji nie byłoby możliwe również oddanie do użytku Podziemnej Trasy Turystycznej. Należy zaznaczyć, że prace rewitalizacyjne objęły obszar całego śródmieścia. Remont wielu kamienic doprowadził do zmiany funkcji budynków z mieszkaniowej na handlowo-usługową. Działaniami rewitalizacyjnymi objęto także największe osiedla bloków oraz parki miejskie.

Kolejnym czynnikiem wpływającym na współczesny kształt Rzeszowa było rozpoczęcie w 2006 r. procesu zmian granic administracyjnych miasta. Jedną z jego bezpośrednich przyczyn była zaobserwowana na początku XXI w. w mieście utrata mieszkańców na rzecz okolicznych gmin. Reakcją władz na zjawisko było uruchomienie procedury powiększania granic, co doprowadziło do powstania różnych konfliktów pomiędzy władzami Rzeszowa a władzami i mieszkańcami gmin sąsiadujących z miastem. Powiększenie miasta spowodowało przyłączenie wielu obszarów, na których dochodziło do wzmożonych procesów suburbanizacji. Z jednej strony zahamowało to „ucieczkę” mieszkańców Rzeszowa, którzy ponownie stali się mieszkańcami miasta, z drugiej strony osłabiło potencjał kilku okolicznych gmin, które utraciły na rzecz Rzeszowa najcenniejsze tereny oraz niemal 20 tys. mieszkańców⁸⁷. Z upływem czasu okazało się, że decyzja o powiększaniu miasta była słuszna, a włączone miejscowości szybko integrują się z miastem centralnym. W latach 2006–2010 Rzeszów zmieniał swoje granice 5 razy. W jego granicach znalazły się następujące miejscowości: Słocina, Załęże, Przybyszówka, Zwiężycza, Biała, Budziwój oraz fragment Miłocina. Powierzchnia miasta wzrosła do około 116 km². Tak duża transformacja zapoczątkowała szybkie procesy urbanizacji nowych osiedli stolicy Podkarpacia. Pod koniec pierwszej dekady XXI w. liczba mieszkańców miasta wzrosła do około 180 tys. Wzrost liczby mieszkańców Rzeszowa nie ma związku z zatrzymaniem procesów suburbanizacji, które są jednym z największych zagrożeń dla rozwoju miasta.

Głównym motorem rozwojowym Rzeszowa w ostatnich 5 latach są przede wszystkim nowe inwestycje infrastrukturalne realizowane przez miasto. Obserwowane zmiany w przestrzeni miejskiej są również dziełem prywatnych inwestorów. W tym przypadku najbardziej zauważalne są budowy nowych osiedli

⁸⁷ M. Palak (2015), *op. cit.*, s. 174–175.

mieszkańczych, centrów handlowych czy hoteli. Niewątpliwie ma to związek z powiększającą się liczbą mieszkańców miasta. Równocześnie pomimo ciągłych starań władz Rzeszowa rząd wstrzymał procesy powiększania miasta o nowe miejscowości. Do największych i najbardziej zmieniających przestrzeń miejską projektów ukończonych w omawianym czasie należy zaliczyć:

- budowę mostu im. T. Mazowieckiego wraz połączeniem drogowym od ul. Rzecha do ul. Lubelskiej,
- budowę mostu im. G. Narutowicza popularnie nazywanego „tęczowym mostem”,
- okrągłą kładkę nad ul. J. Piłsudskiego,
- fontannę multimedialną,
- przebudowę stadionu miejskiego przy ul. Hetmańskiej,
- budowę łącznika z autostradą A4,
- przebudowę głównych szlaków komunikacyjnych w mieście: ul. Lubelskiej, al. T. Rejtana, al. Wyzwolenia,
- „Fabrykę wody” – modernizacja stacji uzdatniania wody pitnej,
- zakup 80 nowych autobusów dla komunikacji miejskiej,
- wprowadzenie Rzeszowskiego Inteligentnego Systemu Transportowego – RIST,
- budowę Zespołu Szkolno-Przedszkolnego na ul. bł. Karoliny.

Fot. 1. Most im. T. Mazowieckiego

Źródło: archiwum autorów.

Fot. 2. Most im. Gabriela Narutowicza

Źródło: archiwum autorów.

Fot. 3. Okrągła kładka nad ul. Piłsudskiego

Źródło: archiwum autorów.

Fot. 4. Fontanna multimedialna

Źródło: archiwum autorów.

W badaniach zrealizowanych w Rzeszowie w 2009 r. przez Huberta Kotarskiego i Krzysztofa Malickiego badani upatrywali szans na rozwój Rzeszowa głównie w czynnikach infrastrukturalno-innowacyjnych, rozwoju szkolnictwa wyższego, rozbudowie lotniska i jego lepszym drogowym lub szynowym połączeniu z miastem oraz w rozwoju nowoczesnych branż przemysłu (zwłaszcza lotniczego)⁸⁸. Przegląd inwestycji poczynionych w tym okresie w mieście wyraźnie pokazuje, że wpisują się one w pragnienia mieszkańców wyrażone w badaniu z 2009 r. Połączenie autostradowe A4, budowa nowego terminalu na lotnisku Rzeszów-Jasionka, przebudowa głównych ciągów drogowych w obrębie miasta czy też opisywane w dalszej części publikacji wdrożenie nowego systemu zintegrowanego transportu miejskiego pokazują, że władze miasta znaczną część swoich działań skupiły właśnie na infrastrukturze komunikacyjnej. Jedynym wciąż nierozwiązanym problemem wskazywanym przez mieszkańców w badaniu z 2009 r. jest rewitalizacja czy wręcz przebudowa obszaru dworca PKS i PKP⁸⁹. Spośród innych kwestii, na które zwracali uwagę mieszkańcy 6 lat temu, jest również zagospodarowanie terenu po wyburzonym budynku Hotelu Rzeszów. Dziś w jego miejsce została wzniesiona nowa galeria handlowa „Galeria Rzeszów”, która z obiektem nowego Hotelu Rzeszów tworzy zwartą całość. Zmian tego fragmentu przestrzeni miasta dopełnia również inwestycja zrealizowana w miejsce dawnego parkingu, placu w bezpośrednim sąsiedztwie Pomnika Czynu-Rewolucyjnego i budynku Podkarpackiego Urzędu Wojewódzkiego⁹⁰.

⁸⁸ H. Kotarski, K. Malicki (2013), *op. cit.*, s. 76.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 78.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 79.

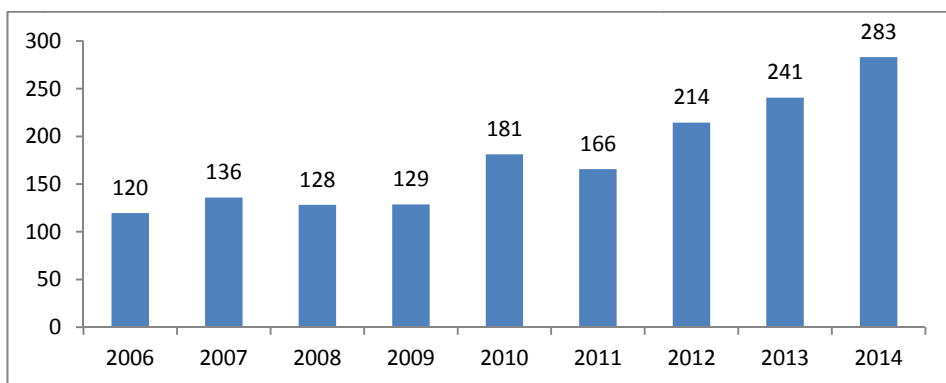
Fot. 6. Hotel Rzeszów i Galeria Rzeszów dziś

Źródło: archiwum autorów.

Fot. 5. Hotel Rzeszów kiedyś

Źródło: <http://www.biznesistyl.pl>.

Wykres 8. Wydatki gminy Rzeszów na inwestycje w latach 2006–2014 [mln zł]

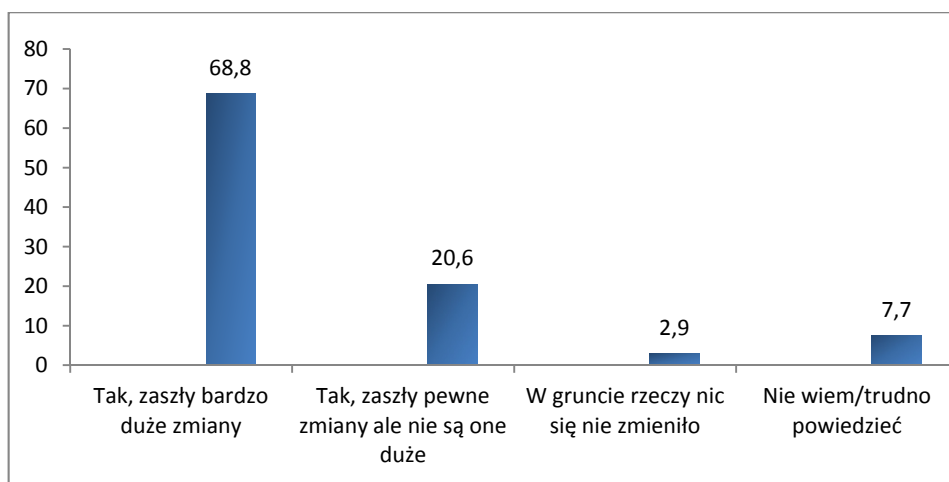
Źródło: obliczenia własne na podstawie danych z www.mojapolis.pl.

Dużą skalę realizowanych projektów potwierdzają dane dotyczące wydatków gminy Rzeszów na inwestycje. W latach 2006–2014 miał miejsce stały wzrost wydatków inwestycyjnych – od niemal 120 mln zł w 2006 r. do ponad 283 mln zł w 2014 r. Świadczy to o tym, że inwestycje są priorytetem dla władz miejskich. Skala inwestycji zauważalna jest nie tylko przez mieszkańców, ale również serwisy i czasopisma branżowe. W ogłoszonym w sierpniu 2016 r. Rankingu Wydatków Inwestycyjnych przygotowanym przez Pisma Samorządu Terytorialnego Wspólnota Rzeszów zajął 4. miejsce w kategorii miast wojewódzkich. Według danych z tego rankingu miasto wydało na inwestycje na infrastrukturę techniczną oraz społeczną 1826,28 zł w przeliczeniu na jednego mieszkańca. Dodać należy, że Ranking Wydatków Inwestycyjnych opracowy-

wany jest przez grono naukowców pod kierownictwem prof. Pawła Swianiewicza na podstawie danych statystycznych pochodzących z Głównego Urzędu Statystycznego oraz danych Ministerstwa Finansów⁹¹.

Ważnymi aktorami wpływającymi w ostatnich latach na przestrzeń Rzeszowa są szkoły wyższe. W mieście powstały budynki Wyższej Szkoły Prawa i Administracji, Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania, kompleksy naukowo-dydaktyczne Uniwersytetu Rzeszowskiego przy ul. Ćwiklińskiej i al. Rejtana, budynek Biblioteki Uniwersyteckiej oraz szereg inwestycji realizowanych na obszarze miasteczka akademickiego Politechniki Rzeszowskiej.

Niektóre spośród wielu zmian zachodzących w miastach są wyraźnie widoczne gołym okiem, inne – bardziej ukryte. Do tych pierwszych należą przede wszystkim zmiany w przestrzeni, jakie dostrzegają na co dzień mieszkańcy miast. Inne, dotyczące zwłaszcza społecznych źródeł i społecznych konsekwencji tych przemian, są bardziej ukryte⁹². Jednym z celów diagnozy było sprawdzenia, czy rzeszowianie zauważają zmiany zachodzące w mieście i jak je oceniają. Na pytanie: „Czy coś się zmieniło w ostatnich 5 latach w Rzeszowie?” zdecydowana większość respondentów (68,9%) odpowiedziała: „tak, zaszły bardzo duże zmiany”. 20,6% badanych zaobserwowało niewielkie zmiany, a tylko niespełna 3% stwierdziło, że nic się nie zmieniło. 7,7% nie potrafiło dokonać oceny.

Wykres 9. Czy coś zmieniło się w Rzeszowie w ostatnich 5 latach?

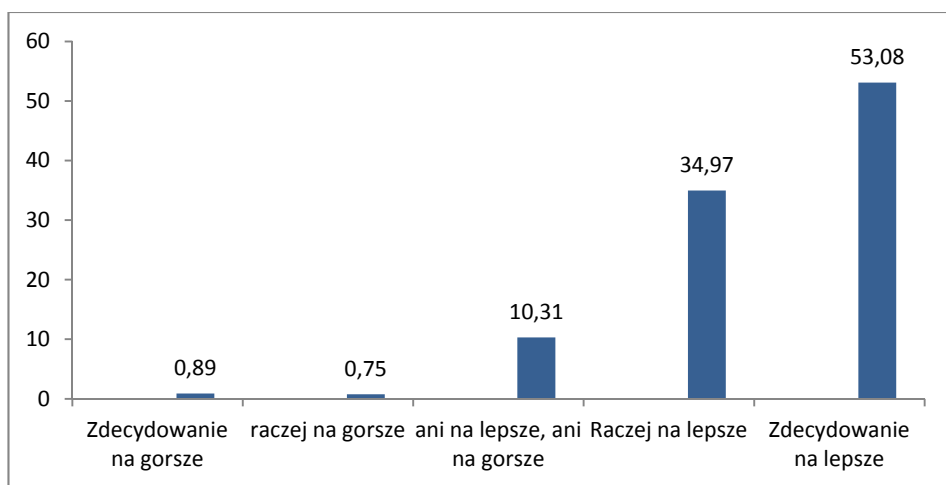
Źródło: badania własne.

⁹¹ <http://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/1,34975,20799246,liderzy-inwestycji-krosno-na-3-rzeszow-na-4-miejscu.html>.

⁹² M. Malikowski (1998), *Socjologiczne problemy miasta*, „Mana”, Rzeszów, s. 148.

Ocena zachodzących zmian uzależniona jest od deklarowanej sytuacji materialnej badanych. Osoby deklarujące dobrą i średnią sytuację częściej wskazywały duże i pewne zmiany. Z kolei gorzej sytuowani nie zauważali zmian lub twierdzili, że nic się nie zmieniło. Również wiek respondentów wpływał na dostrzeganie zmian. Starsi mieszkańcy miasta częściej niż młodszy zauważali zmiany w Rzeszowie. Respondenci w wieku do 35 lat częściej twierdzili, że nic się nie zmieniło oraz nie byli w stanie tych zmian zauważyć (odpowiedzi „nie wiem” „trudno powiedzieć”).

Opinie na temat kierunku obserwowanych zmian są zdecydowanie pozytywne. Ponad 88% mieszkańców twierdziło, że zmiany w mieście są „zdecydowanie na lepsze” i „raczej na lepsze”. Tylko około 10% badanych miało neutralne zdanie na ten temat. Osoby negatywnie oceniające zachodzące zmiany stanowiły znikomą odsetek. Charakterystyki społeczno-demograficzne badanych nie wpływały na ich odpowiedzi.

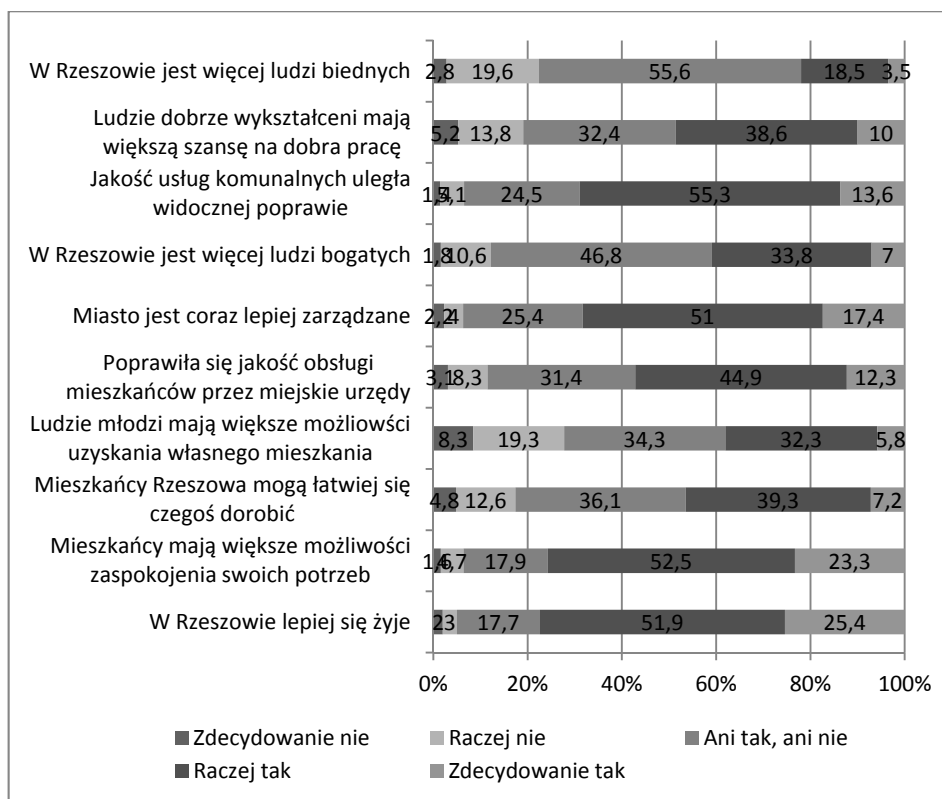
Wykres 10. Czy są to zmiany na lepsze, czy na gorsze w porównaniu z tym, co było wcześniej?

Źródło: badania własne.

Badani zostali poproszeni o wyrażenie opinii na temat 10 twierdzeń dotyczących zmian w mieście. Najwyższe noty respondenci wystawili jakości życia. Najwięcej zgodziło się z twierdzeniem, że „w Rzeszowie lepiej się żyje” (77,3% odpowiedzi „raczej tak” i „zdecydowanie tak”). Warto dodać, że odpowiedzi na powyższe twierdzenie były determinowane przez ocenę sytuacji materialnej badanych. Deklarujący lepszą sytuację materialną częściej uznawali, że w ostatnich 5 latach w mieście lepiej się żyje.

Mieszkańcy mają również większe możliwości zaspokajania swoich potrzeb (75,8% odpowiedzi „raczej tak” i „zdecydowanie tak”). W tym przypadku na deklaracje respondentów miały wpływ: poziom wykształcenia oraz sytuacja materialna. Lepiej wykształceni i zamożniejsi częściej zgadzali się z twierdzeniem na temat zaspokajania potrzeb.

Ponadto widocznej poprawie uległa jakość usług komunalnych oraz zarządzanie miastem (odpowiednio 68,9 i 68,4% odpowiedzi „raczej tak” i „zdecydowanie tak”). Jakość usług komunalnych oraz poprawę zarządzania miastem badani oceniali w taki sam sposób, gdyż nie zaobserwowano związków pomiędzy deklaracjami a cechami społeczno-demograficznymi.

Wykres 11. Czy w porównaniu do okresu sprzed 5 lat?

Źródło: badania własne.

Najwięcej negatywnych opinii związanych było z możliwością uzyskania własnego mieszkania. 27,8% respondentów nie zgodziło się ze stwierdzeniem, że ludzie młodzi mają większe możliwości uzyskania własnego mieszkania. Na

opinię na temat problemów mieszkaniowych młodych nie miały wpływu płeć, wiek, wykształcenie i sytuacja materialna. Świadczy to o podobnej ocenie tej kwestii przez wszystkie kategorie społeczne.

Również ocena możliwości znalezienia pracy dla dobrze wykształconych w mieście była oceniana dość krytycznie (19,1% odpowiedzi „zdecydowanie nie” i „raczej nie”). W przypadku tego twierdzenia też nie obserwowano związków korelacyjnych ze zmiennymi społeczno-demograficznymi. Prawdopodobnie wynika to z ogólnego wrażenia na temat dostępności miejsc pracy w Rzeszowie podzielanego przez większość mieszkańców.

Pomimo przewagi odpowiedzi pozytywnych w opinii sporej części respondentów w Rzeszowie nie jest także łatwo się czegoś dorobić (17,4% odpowiedzi „zdecydowanie nie” i „raczej nie”). Opinie na temat trudności w poprawie sytuacji materialnej nie zależą od cech respondentów. Taka sama sytuacja ma miejsce w przypadku twierdzenia: „w Rzeszowie jest więcej ludzi bogatych” (najczęstsza odpowiedź „ani tak, ani nie”). Pozostając przy rozważaniach na temat zawartości portfeli mieszkańców, trzeba zwrócić uwagę na istotny fakt. Zdecydowanie więcej uczestników badania zgodziła się ze stwierdzeniem, że w Rzeszowie jest więcej ludzi bogatych (40,8% odpowiedzi „zdecydowanie tak” i „raczej tak”), niż z twierdzeniem, że w Rzeszowie w ostatnich 5 latach jest więcej ludzi biednych (22% odpowiedzi „zdecydowanie tak” i „raczej tak”). W związku z tym można uznać, że mieszkańcy stolicy Podkarpacia całkiem dobrze wypowiadają się o swojej sytuacji materialnej i możliwościach poprawienia jej.

Zachodzące w Rzeszowie zmiany przez większość badanych są zauważane i dobrze oceniane. Przede wszystkim doceniany jest wzrost jakości życia i możliwości zaspokajania potrzeb. Mieszkańcy mają również pozytywny stosunek do jakości usług komunalnych, zarządzania miastem i funkcjonowania urzędów. Najwięcej negatywnych opinii miało związek ze sprawami materialnymi. Młodym trudno o własne mieszkanie oraz pracę. Pomimo tego według badanych w mieście nie uległa zmianie liczba biednych ludzi.

Respondentom zadano również pytanie: „Co przede wszystkim zmieniło się w ostatnich 5 latach?”. Było to pytanie otwarte. W związku z tym autorzy w narzędziu badawczym nie podpowiadali żadnych odpowiedzi. Mieszkańcy miasta w swoich wypowiedziach najczęściej koncentrowali się na poprawie estetyki i czystości oraz sporej ilości „zieleni” w Rzeszowie (15,1%). Taka liczba wskazań nie powinna dziwić, gdyż miasto rzeczywiście jest dobrze utrzymane. Kolejne miejsce zajęły „lepsze ulice/drogi” (14,6%), „poprawa infrastruktury miejskiej” (5,1%), „poprawa warunków komunikacyjnych” (5,1%) i „poprawa funkcjonowania komunikacji miejskiej/nowe autobusy” (4,6%). Powyższe odpowiedzi związane były z podobnymi problemami. Po podsumowaniu uzyskały 29,4% wskazań. Świadczy to tym, że rzeszowianie dostrzegli i docenili wysiłki

władz miasta mające na celu: poprawę stanu dróg i ulic, przejezdności miasta, systemu publicznej komunikacji miejskiej. W związku z tym pieniądze zainwestowane w infrastrukturę przyniosły zauważalny, pozytywny efekt. Z powyższymi odpowiedziami można łączyć takie zmiany, jak: budowa ścieżek rowerowych (1,4%), nowe mosty (1,1%), powstanie buspasów (0,8%), nowe przystanki MPK/biletomaty (0,7%) i lepsze chodniki (0,6%). Dostrzeganą zmianą na gorsze są korki i brak miejsc parkingowych (0,8%).

Tabela 8. Co przede wszystkim się zmieniło w ostatnich 5 latach?

Zauważana zmiana	Częstość	Procent
1	2	3
Estetyka/zieleń/czystość	242	15,1
Lepsze ulice/drogi	233	14,6
Poprawa infrastruktury miejskiej	82	5,1
Warunki komunikacyjne – poprawa	81	5,1
Rozbudowa miasta/nowe osiedla/zmiana granic	79	4,9
Poprawa funkcjonowania komunikacji miejskiej/nowe autobusy	73	4,6
Powstawanie galerii handlowych/sklepów/miejsc usługowych	69	4,3
Nowe inwestycje/atrakcyjność miasta/miejsca pracy	61	3,8
Rozwój miasta – ogólnie	55	3,4
Nowe budynki	49	3,1
Nowe tereny rekreacyjne/parki	22	1,4
Budowa ścieżek rowerowych	22	1,4
Remonty domów	21	1,3
Nowe mosty	17	1,1
Stare miasto/poprawa wyglądu	13	0,8
Korki/brak miejsc parkingowych	12	0,8
Powstanie buspasów	12	0,8
Nowe przystanki MPK/biletomaty	11	0,7
Poprawa bezpieczeństwa w mieście	10	0,6
Lepsze chodniki	10	0,6
Większy dostęp do kultury/rozrywki	9	0,6
Nowe szkoły/uczelnie/przedszkola	9	0,6

1	2	3
Dobre zarządzanie miastem	8	0,5
Powstanie okrągłej kładki	5	0,3
Poprawa oświetlenia miasta	5	0,3
Wzrost liczby mieszkańców	5	0,3
Lepszy dostęp do usług medycznych	4	0,3
Powstanie autostrady	3	0,2
Wzrost zarobków	3	0,2
Powstanie fontanny multimedialnej	2	0,1
Poprawa jakości wody	1	0,1
Nowe lotnisko	1	0,1
Brak odpowiedzi	371	23,2
Ogółem	1600	100,0

Źródło: badania własne.

Kolejna grupa zmian wiąże się z rozwojem miasta. Uczestnicy badania zwrócili uwagę na kilka aspektów rozwojowych. Pierwszy z nich związany jest z rozbudową miasta, powstawaniem nowych osiedli i zmianami granic administracyjnych (4,9%). Drugi odnosi się do ogólnego postrzegania rozwoju miasta bez wskazywania konkretnych przykładów (3,4%). Trzeci dotyczy budowy (3,1%) lub remontu budynków w mieście (1,3%) oraz miejsc związanych z edukacją (szkoły, uczelnie, przedszkola – 0,6%). Kolejny ma związek handlem, a konkretnie z powstawaniem nowych galerii, handlowych, sklepów i miejsc usługowych (4,3%).

Badani dostrzegli też zwiększenie atrakcyjności miasta i poprawę walorów inwestycyjnych Rzeszowa, które mogą się przyczyniać do powstania nowych miejsc pracy (3,8%). Sporo respondentów wymieniło powstawanie nowych terenów rekreacyjnych i parków (1,4%). Część z badanych wskazała konkretne inwestycje, takie jak: fontanna multimedialna, okrągła kładka i częściowo związane z Rzeszowem autostrada i lotnisko w podrzeszowskiej Jasionce. Sporo uczestników badania zwróciło uwagę na rewitalizację starówki (Stare miasto/ poprawa wyglądu – 0,8%) Odpowiedzi z tej grupy świadczą o tym, że zmiany w Rzeszowie nie dotyczą tylko twardej infrastruktury, ale mają też związek z powiększaniem się miasta, rozwojem funkcji handlowych i biznesowych Rzeszowa.

Trzeba zaznaczyć, że inwestycje zrealizowane przez władze miejskie były zgodne, jak już wcześniej wspomniano, z oczekiwaniami mieszkańców Rzeszo-

wa. Wskazują na to wyniki badania wykonanego w 2009 r. przez Huberta Kotarskiego i Krzysztofa Malickiego. Na pytanie o najpilniejsze kwestie wymagające natychmiastowego rozwiązania najczęściej respondentów wskazało na korki i stan komunikacji (30%) oraz na drogi w mieście i autostrady (27,1%). Ważnymi kwestiami była również budowa obwodnicy (9,6 %) i parkingów (9,3%). Ponad 76% wskazań dotyczyło problemów infrastruktury drogowej i komunikacyjnych⁹³. Wyniki *Rzeszowskiej Diagnozy Społecznej 2015* potwierdziły, że mieszkańcy Rzeszowa najbardziej zauważyli inwestycje o tym charakterze.

Fotografia 5. Ogrody bernardyńskie jako przykład zmian w centrum

Źródło: archiwum autorów.

Marian Malikowski stwierdził kiedyś, iż Rzeszów jest miastem awansu⁹⁴. Określenie to miało związek ze stosunkowo dynamicznym rozwojem miasta w czasach PRL-u. Warto zadać pytanie, czy jest ono aktualne współcześnie. W przeszłości rozwój Rzeszowa miał charakter pogoni prowincjonalnego miasta za większymi i niekoniecznie czołowymi aglomeracjami w Polsce. Dziś rozwój połączony jest raczej z rywalizacją z równoprawnymi partnerami niż mozolnym nadrabianiem strat do czołówki. Zatem awans już się dokonał. Być może Rze-

⁹³ Por. H. Kotarski, K. Malicki (2013), *op. cit.*, s.79.

⁹⁴ M. Malikowski (1989), *op. cit.*, s. 11–12.

sów 2015 r. to miasto rozwoju? Istotnym faktem przemawiającym za tego typu określeniem są m.in. rzeczywisty i prognozowany wzrost liczby mieszkańców (prawie 190 tys. w roku 2015) oraz opisane w niniejszym rozdziale pozytywne zmiany. Zmiany w Rzeszowie można mierzyć i opisywać w sensie obiektywnym (np. liczba i wartość inwestycji), jak i subiektywnym (percepcja zmian przez mieszkańców). Obiektywnie w mieście dużo się zmieniło. Rzeszów zawdzięcza to przede wszystkim inwestycjom zrealizowanym przez władze i podmioty prywatne. Co najważniejsze, rozwojowi obiektywnemu towarzyszy rozwój subiektywny. Analiza materiału empirycznego dowodzi, że rzeszowianie dostrzegają zmiany, jakie zaszły w ostatnich latach, i w większości są zdania, że są to duże zmiany na dobre.

4.3. TRANSPORT

System transportowy współczesnego dużego miasta czy też metropolii stanowi swoisty układ krwionośny pozwalający tysiącom mieszkańców i turystów przemieszczać się każdego dnia do dowolnego miejsca w przestrzeni miejskiej. Rzeszów po sukcesywnym powiększaniu swojej powierzchni i przyłączaniu kolejnych sąsiadujących z nim miejscowości oraz stawaniu się regionalnym centrum administracyjno-edukacyjno-biznesowym wymagał stworzenia spójnego systemu transportu publicznego. System taki został stworzony dzięki środkom europejskim. Urząd Miasta w ramach Programu Operacyjnego Polska Wschodnia pozyskał na projekt *Budowa systemu integrującego transport publiczny Miasta Rzeszowa i okolic* (nr umowy o dofinansowanie: POPW.03.01.00-18-002/11-00) kwotę 250 040 489,78 zł. Łączna wartość projektu wyniosła 330 823 853,87 zł (wkład własny gminy Rzeszów to 80 783 364,09 zł). Czas przygotowania i realizacji projektu wyniósł ponad 8 lat i rozpoczął się w kwietniu 2007 r., koniec zaś zaplanowano na czerwiec 2015 r.⁹⁵ Celem projektu była poprawa funkcjonalności transportu miejskiego poprzez poprawę dostępu do centralnych obszarów miasta oraz zapewnienie efektywnego transportu wewnątrz Rzeszowa. Działania te sprowadzały się do trzech podstawowych obszarów. Pierwszym było zaprojektowanie i wdrożenie Zintegrowanego Systemu Zarządzania Ruchem i Transportem Publicznym (ZSZRiTTP) wraz z dedykowaną mu platformą teleinformatyczną (PTITS). Drugim zadaniem był zakup nowoczesnego taboru autobusowego, trzecim zaś przebudowa i rozbudowa lokalnego układu komunikacyjnego oraz modernizacja infrastruktury na potrzeby transportu publicznego⁹⁶. Zaprojektowanie i wdrożenie ZSZRiTTP wraz z dedykowaną

⁹⁵ <http://www.transport.erzeszow.pl/o-projekcie/opis-projektu>.

⁹⁶ *Ibidem*.

mu platformą teleinformatyczną obejmuje wdrożenie ich jako jednego spójnego systemu integrującego w mieście działanie następujących podsystemów:

- System Obszarowego Sterowania Ruchem Drogowym (SOSRD),
- System Zarządzania Transportem Publicznym (SZTP),
- System Informacji Pasażerskiej (E-INFO),
- System Elektronicznego Poboru Opłat (E-BILET).

SOSRD jest elementem mającym znaczący wpływ na usprawnienie w poruszaniu się po mieście. Składa się m.in. z takich elementów, jak: system sterowania sygnalizacją świetlną pozwalający na utrzymywanie płynności ruchu i skrócenie do minimum czasu oczekiwania na skrzyżowaniach, system priorytetowania pojazdów komunikacji zbiorowej przydzielający w pierwszej kolejności prawo przejazdu środkom komunikacji publicznej czy też system informacji dla kierowców wykorzystujący znaki zmiennej treści pozwalający na szybkie informowanie o utrudnieniach, zmianach w organizacji ruchu czy zalecanych objazdach.

SZTP według założeń projektu ma umożliwić identyfikację lokalizacji pojazdów, zliczanie liczby pasażerów oraz kontrolę standardów jakościowych obsługi pasażerów przez operatorów.

Celem Systemu Informacji Pasażerskiej jest sprawne dotarcie z informacją dla pasażerów transportu publicznego. Tablice informacyjne zamontowane na przystankach autobusowych informują m.in. o czasie oczekiwania do przyjazdu autobusu danej linii.

Celem Systemu Elektronicznego Poboru Opłat jest ułatwienie korzystania z środków komunikacji miejskiej poprzez wprowadzenie biletu elektronicznego.

W celu zintegrowania planowanych do realizacji systemów SOSRD, SZTP, E-INFO i E-BILET wchodzących w skład ZSZRiTTP zaprojektowano Platformę Teleinformatyczną dla systemu ITS (PTITS)⁹⁷.

Drugim zadaniem projektu był zakup nowoczesnego taboru autobusowego. W ramach tego zadania zakupionych zostało 80 nowoczesnych i ekologicznych autobusów, które są wyposażone w urządzenia współpracujące z SOSRD, SZTP, Systemem Informacji Pasażerskiej oraz Systemem Elektronicznego Poboru Opłat⁹⁸.

Trzecim elementem projektu była przebudowa i rozbudowa lokalnego układu komunikacyjnego oraz poprawa funkcjonalności przystanków komunikacji miejskiej. W celu usprawnienia funkcjonowania komunikacji publicznej na terenie miasta przebudowany został lokalny układ komunikacyjny wraz z infrastrukturą towarzyszącą (zatoki oraz pętle autobusowe). Zakresem prac objęte zostały najważniejsze arterie komunikacyjne miasta, takie jak ul. Podkarpacka, Dąbrowskiego, Lubelska, Warszawska, al. Rejtana oraz Wyzwolenia. Oprócz tych inwe-

⁹⁷ *Ibidem.*

⁹⁸ *Ibidem.*

stycji drogowych przeprowadzono rozbudowę i przebudowę skrzyżowań na drogach powiatowych miasta Rzeszowa wraz z wykonaniem śluz autobusowych, rozbudowę i przebudowę skrzyżowań w ciągu drogi krajowej nr 4 wraz z wykonaniem śluz autobusowych oraz wydzielenie pasów autobusowych (tzw. buspasów) na ulicach Rzeszowa⁹⁹. Wspomnieć należy również, że szeroki zakres inwestycji w system transportu publicznego wiązał się z ustanowieniem w centrum miasta płatnej strefy parkowania. Rzeszów do końca grudnia 2015 r. był jednym z niewielu, jeśli nie jedynym, dużym miastem, w którym kierowcy nie płacili za parkowanie samochodu w centrum miasta. Ostatnie z działań, a mianowicie wyznaczenie buspasów oraz ustanowienie płatnej strefy parkowania, wywołało najwięcej dyskusji wśród mieszkańców.

Sama realizacja projektu nie obyła się bez problemów, które zazwyczaj towarzyszą tak dużym przedsięwzięciom infrastrukturalnym. Problemy wynikały ze współpracy z dwiema hiszpańskimi firmami, które zaangażowane były w realizację projektu. Jedna z nich miała zbadać natężenie ruchu w mieście i zaproponować rozwiązania pozwalające go usprawnić. Przez 2 lata nie udało się jej jednak przygotować stosownej dokumentacji będącej podsumowaniem przeprowadzonych badań i analiz wraz ze stosownymi rekomendacjami usprawnienia systemu komunikacji w mieście. Dlatego też Urząd Miasta zmuszony był w 2011 r. rozwiązać umowę z tą firmą i poszukać innej, która przygotuje potrzebne analizy. Tę część projektu po zmianie partnera udało się zakończyć powodzeniem. Pojawiły się również problemy z drugą z hiszpańskich firm, która była odpowiedzialna za uruchomienie elektronicznego systemu sterowania ruchem, przebudowanie 11 skrzyżowań i połączenie 53 sygnalizacji świetlnych w jeden układ. Firma musiała ponadto zbudować dwa centra sterowania ruchem mające kontrolę np. nad zmianą świateł. Między innymi ze względu na kłopoty z uruchomieniem łączności radiowej prace te także się przeciągały, dlatego systemu nie udało się uruchomić do końca sierpnia 2014 r., jak zakładała umowa. Termin przesunięto o kilka miesięcy, mimo to do połowy grudnia 2014 r. Hiszpanie nie wywiązali się ze swoich zobowiązań¹⁰⁰. Pełne uruchomienie systemu nastąpiło w 2015 r. Program miał także kilka sztandarowych symboli, które zainteresowały nie tylko mieszkańców i lokalne media, ale też przedstawiciele ogólnopolskich środków masowego przekazu. Swoistą wizytówką zmian rzeszowskiego systemu integrującego transport publiczny był klimatyzowany przystanek, który w zimie będzie ogrzewał czekających podróżnych, a w lecie chłodził¹⁰¹. Co ciekawe, po-

⁹⁹ *Ibidem.*

¹⁰⁰ <http://www.nowiny24.pl/wiadomosci/rzeszow/art/9327096,rzeszow-walczy-w-sadzie-z-hispanami,id,t.html>.

¹⁰¹ <http://www.tvn24.pl/krakow,50/najnowoczesniejszy-przystanek-w-polsce-kosztowal-76-tys-zl,597439.html>.

myśl na „najnowocześniejszy przystanek w Polsce” został przywieziony przez miejskich urzędników z Dubaju.

Fotografia 6. Klimatyzowany przystanek autobusowy przy ul. Lisa-Kuli

Źródło: ZTM Rzeszów.

Podkreślić jednak należy, że skala prac związanych z budową systemu integrującego transport publiczny w Rzeszowie była bardzo duża i jego pełnowartościowa ocena będzie możliwa dopiero po jego kilkumiesięcznym użytkowaniu przez mieszkańców. Pamiętać należy również, że charakter potrzeb w zakresie komunikacji zmienia się wraz z rozwojem społeczno-gospodarczym. W literaturze naukowej wyróżnia się potrzeby przemieszczania się: a) między strefą zewnętrzną a miastem; b) wewnątrzmięskie oraz c) między miastem a strefą zewnętrzną¹⁰². Potrzeba przemieszczania się towarzyszy ludzkości od początków jej istnienia. Uciążliwość podróżowania pieszo zdeterminowała poszukiwania coraz to nowych rozwiązań technicznych w tej dziedzinie. Efektem są obecne możliwości transportu zarówno indywidualnego, jak i zbiorowego. Potrzeba komunikacyjna to chęć bądź konieczność jednostki lub określonej zbiorowości przemieszczania się z jednego miejsca w drugie za pomocą wybranego środka transportu. Potrzeby komunikacyjne, które powstają wewnątrz obszarów zurbanizowanych, i podróże z nich wynikające mają charakterystyczne właściwości¹⁰³. Poznanie tych właśnie właściwości było jednym z celów badania. Pierw-

¹⁰² B. Meyer (2000), *Potrzeby komunikacyjne mieszkańców aglomeracji miejskich*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego”, nr 287, „Ekonomiczne Problemy Transportu” nr 2, s. 109.

¹⁰³ G. Zimon, B. Gosik (2015), *Ocena logistyki miejskiej w zakresie transportu zbiorowego na przykładzie Tomaszowa Mazowieckiego i Rzeszowa*, „Modern Management Review”, no. 20, s. 200.

szym zaś z badanych wymiarów oceny systemu transportu publicznego było ustalenie, z jakich form poruszania się po mieście do pracy, szkoły korzystają badani mieszkańcy Rzeszowa.

Tabela 9. W jaki sposób najczęściej Pan/i podróżuje do pracy/szkoły?

Środek transportu	Częstość	Procent
Samochodem	341	44,9
Autobusem MPK	155	20,4
Pieszo	133	17,5
Autobusem MKS/PKS	60	7,9
Inne	45	5,9
Rowerem	23	3,0
Pociągiem	3	0,4

Źródło: badania własne (n = 760).

Okazało się, że największa część rzeszowian preferuje własny samochód jako środek transportu po mieście. Od razu należy zaznaczyć, że badanie przeprowadzone zostało przed wprowadzeniem płatnych stref parkowania i możliwość darmowego parkowania w centrum Rzeszowa mogła działać jako stymulant wyboru samochodu jako preferowanego środka transportu. Na ten sposób poruszania się po mieście wskazało blisko 45% badanych mieszkańców (44,9%). Drugim co do wyboru środkiem lokomocji okazał się autobus MPK. Tę formę poruszania się po mieście zadeklarował co piąty mieszkaniec Rzeszowa (20,4%). Pieszo po mieście porusza się nieco ponad 17% mieszkańców (17,4%).

**Tabela 10. W jaki sposób najczęściej Pan/i podróżuje do pracy/szkoły?
– podział ze względu na wiek**

Środek transportu	Wiek		
	18–35 lat	36–55 lat	powyżej 55 lat
Pieszo	17,9	19,8	15,0
Samochodem	44,9	54,1	36,9
Autobusem MPK	22,3	14,9	23,1
Autobusem MKS/PKS	8,0	5,0	10,4
Pociągiem	0,4	0,0	0,8
Rowerem	3,6	4,0	1,5
Inne	2,9	2,1	12,3

Źródło: badania własne (n = 760).

Wybór środka transportu zdeterminowany jest wiekiem mieszkańców. Ponad połowa osób w przedziale wieku 36–55 lat wskazała samochód jako najczęstszy sposób podróży do pracy (54,1%). Wśród osób powyżej 55. roku życia samochodem do pracy lub w celu załatwienia spraw porusza się nieco ponad 1/3 mieszkańców (36,9%). W tej grupie wiekowej często wybieranym środkiem transportu była komunikacja miejska. Z autobusów MPK jako podstawowego środka lokomocji korzysta blisko co czwarty badany (23,1%). Ta forma poruszania się po mieście jest wybierana również przez najmłodszą badaną grupę wiekową – osoby w wieku 18–35 lat. Korzysta z niej ponad 1/5 respondentów (22,3%). Badania pokazały, że zbliżony odsetek badanych bez względu na wiek preferuje piesze poruszanie się po mieście. Rzeszów przez wiele lat charakteryzował się bardzo niewielką w stosunku do liczby mieszkańców powierzchnią, stąd też zwarta zabudowa oraz umieszczenie większości najważniejszych instytucji, szkół czy zakładów pracy na niezbyt dużej powierzchni miasta ułatwia poruszanie się po nim pieszo. Rozrost Rzeszowa spowodował, że do granic administracyjnych miasta przyłączano kolejne okoliczne miejscowości, a co za tym idzie – pojawiła się potrzeba lepszego skomunikowania nowo przyłączonych terenów z centrum miasta. Widać to wyraźnie, analizując strefę zamieszkania badanych i preferowane sposoby poruszania się po mieście. Blisko 1/3 mieszkańców śródmieścia porusza się pieszo (30,3%). W przypadku nowych osiedli umiejscowionych na obrzeżach Rzeszowa jedynie co dwudziesty ich mieszkaniec wskazywał na ten środek transportu (5%). Widać wyraźnie, że im dalej od centrum (śródmieścia), tym popularniejszą formą transportu jest samochód oraz autobus MPK, a mniej popularną poruszanie się pieszo.

Tabela 11. W jaki sposób najczęściej Pan/i podróżuje do pracy/szkoły a strefa zamieszkania

W jaki sposób najczęściej Pan/i podróżuje do pracy/szkoły?	Strefa zamieszkania			Ogółem
	Śródmieście	Strefa zewnętrzna	Nowe osiedla	
Pieszko	30,3	15,1	5,0	17,5
Samochodem	32,8	47,0	57,1	44,9
Autobusem MPK	15,2	22,3	21,8	20,4
Autobusem MKS/PKS	11,6	5,6	10,2	7,9
Pociągiem	0,5	0,3	0,8	0,4
Rowerem	3,0	2,7	4,3	3,0
Inne	6,6	7,0	0,8	5,9
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: badania własne (n = 760).

Kluczowa dla rozwoju systemu transport publiczny w Rzeszowie jest wiedza o skali korzystania z komunikacji miejskiej przez mieszkańców. Badania wykazały, że blisko 60% ankietowanych korzysta z miejskiej komunikacji (58,6%). Nie korzysta zaś nieco ponad 40% (41,1%) Odsetek korzystających jest skorelowany z wiekiem i strefą zamieszkania badanych.

Tabela 12. Korzystający z komunikacji miejskiej w Rzeszowie a strefa zamieszkania

Strefa zamieszkania	Czy korzysta Pan(i) z komunikacji miejskiej?	
	Tak	Nie
Śródmieście	61,8	38,2
Strefa zewnętrzna	58,4	41,6
Nowe osiedla	53,3	46,7

Źródło: badania własne (n = 760).

Dane dotyczące preferowanych w życiu codziennym środków komunikacji potwierdziły się również w zakresie analizy korzystania z komunikacji miejskiej w powiązaniu ze strefą zamieszkania. Najczęściej z miejskiego transportu publicznego korzystają mieszkańcy śródmieścia Rzeszowa, nieco rzadziej strefy zewnętrznej otaczającej śródmieście miasta, najrzadziej zaś nowych osiedli położonych na obrzeżach miasta. Można przypuszczać, że spowodowane jest to m.in. wyższym statusem materialnym badanych, którzy posiadają samochody (często więcej niż jeden na gospodarstwo domowe), wcześniejszymi przyzwyczajeniami związanymi z brakiem komunikacji miejskiej w dzielnicach, które zostały włączone do Rzeszowa, niedostosowaniem do rytmu życia mieszkańców rozkładu kursowania komunikacji miejskiej oraz tym, że w okresie realizacji badania nie funkcjonowała jeszcze płatna strefa parkowania w centrum Rzeszowa. Niechęć do komunikacji miejskiej może wynikać z stereotypowego przekonania, że korzystają z niej osoby, których nie stać na codzienne i powszechne korzystanie z samochodu. Zwraca na to uwagę ekspert ds. komunikacji Zespołu Doradców Gospodarczych TOR Adrian Furgalski, podkreślając, że wciąż w Polsce korzystanie z komunikacji miejskiej nie jest modne. W Europie Zachodniej z autobusów i metra korzystają prezesi dużych firm, w Polsce komunikacja miejska kojarzona jest z osobami ubogimi¹⁰⁴. Warto jednak zaznaczyć, że odsetek korzystających z komunikacji miejskiej w Rzeszowie jest na stosunkowo wysokim poziomie, trudno jednak odnieść tę wartość do innych miast, gdyż nie prowadzi się takich badań porównawczych.

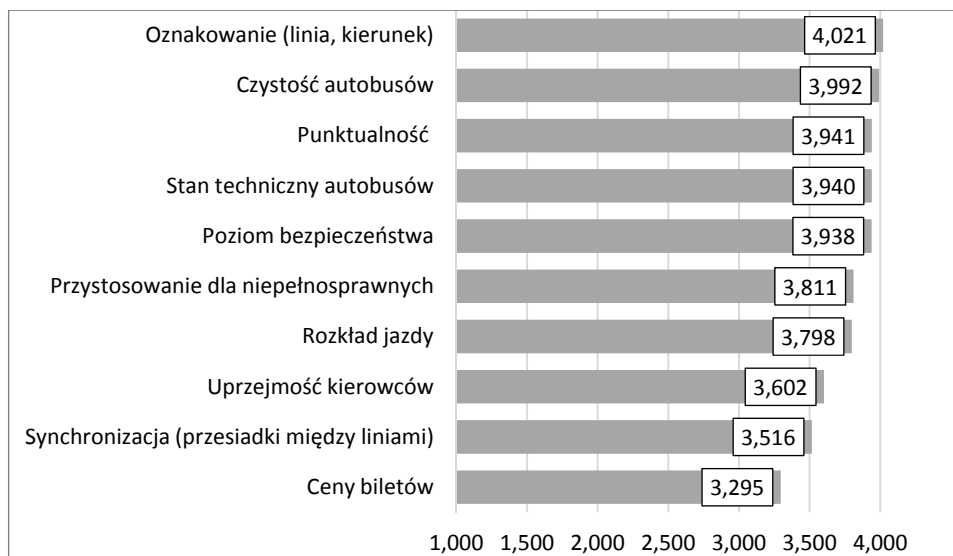
¹⁰⁴ <http://www.polskieradio.pl/42/3168/Artykul/1259500,Liczba-pasazerow-komunikacji-miejskiej-najmniejsza-od-10-lat-Wiecej-biletomatow-ma-to-zmienic>.

Tabela 13. Korzystający z komunikacji miejskiej w Rzeszowie a wiek

Strefa zamieszkania	Czy korzysta Pan(i) z komunikacji miejskiej?	
	Tak	Nie
Śródmieście	58,1	41,9
Strefa zewnętrzna	50,4	49,6
Nowe osiedla	65,4	34,6

Źródło: badania własne (n = 760).

Zróżnicowanie w korzystaniu z miejskiej komunikacji widoczne jest również przy ujmowaniu w analizie wieku badanych. Zdecydowanie najczęściej z miejskiego transportu publicznego korzystają najstarsi mieszkańcy, którzy ukończyli 55. rok życia. Odsetek korzystających w tej grupie wiekowej wyniósł blisko 66% (65,4%). Nieco rzadziej z miejskiej komunikacji korzystają osoby w wieku 18–35 lat. Z miejskiego transportu publicznego korzysta blisko 60% badanych w tym przedziale wieku (58,1%). W grupie badanych w wieku 36–55 lat odsetek korzystających z miejskiej komunikacji wyniósł 50,4%.

Wykres 12. Ocena wymiarów komunikacji miejskiej w Rzeszowie – średnie

Źródło: badania własne (n = 789).

Drugim elementem w zakresie systemu transportowego miasta poddanym analizie była ocena poszczególnych cech miejskiej komunikacji publicznej. Dokonali jej jedynie ci respondenci, którzy wcześniej zadeklarowali, że z niej korzysta-

ją. Zabieg ten miał na celu ograniczenie opinii zasłyszanych, a dotarcie do tych, które są budowane na bezpośrednim kontakcie z analizowanym problemem. Badani oceniali 10 wymiarów miejskiej komunikacji za pomocą pięciostopniowej skali, w której wartość: 1 oznaczała złą ocenę, 2 – raczej złą, 3 – przeciętną, 4 – dobrą, 5 – bardzo dobrą. Dla ułatwienia analizy dla każdego z wymiarów wyliczono średnią arytmetyczną, której wartość mieściła się w przedziale od 1 do 5. Im wartość była wyższa i zbliżona do 5, tym ocena była wyższa.

Mieszkańcy najwyżej oceniają czytelność wizualną miejskiej komunikacji, a mianowicie oznakowanie linii autobusowych, czytelność we wskazaniu początku i końca linii autobusowej, oznakowanie autobusów i przystanków. Niewątpliwie bardzo mocno na czytelność wizualną oznakowania linii i kierunku jazdy autobusów wpłynęły uruchomione w ramach Systemu Informacji Pasażerskiej tablice informacyjne zamontowane na przystankach autobusowych, które wyświetlają m.in. czas pozostający do przyjazdu autobusu danej linii.

**Fotografia 7. Systemu Informacji Pasażerskiej
– elektroniczne tablice informacyjne**

Źródło: www.rzeszow-news.pl.

Równie wysoko mieszkańcy oceniają czystość autobusów, ich punktualność, stan techniczny oraz poziom bezpieczeństwa. Sukcesywna wymiana miejskiego taboru autobusowego rozpoczęta na początku XXI w., m.in. na nowoczesne i atrakcyjne wizualnie autobusy marki Solaris, a w ostatnich latach zakup w ramach projektu *Budowa systemu integrującego transport publiczny Miasta*

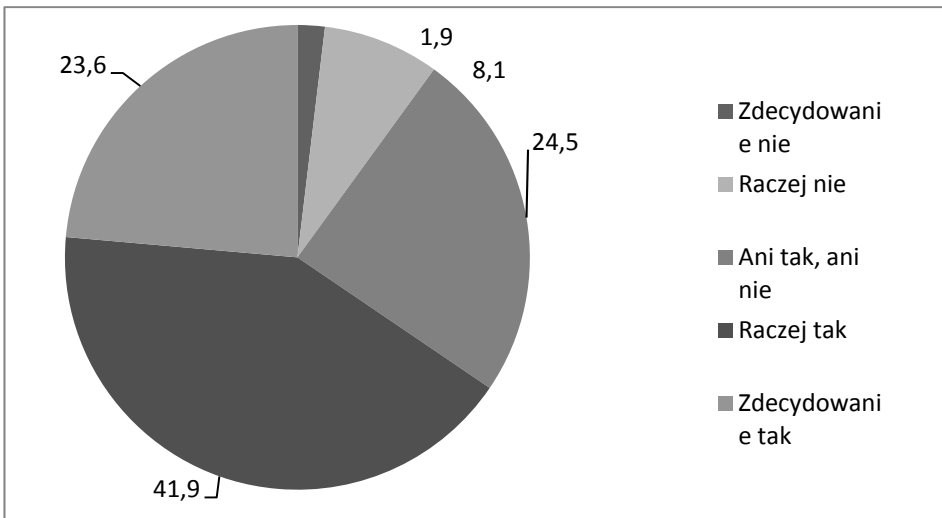
Rzeszowa i okolic 80 nowoczesnych i ekologicznych autobusów, przełożyła się, jak widać, na bardzo wysokie oceny tych aspektów komunikacji miejskiej. Mieszkańcy dobrze oceniają przystosowanie autobusów i przystanków dla osób niepełnosprawnych (spora część autobusów posiada ułatwienia służące wygodnemu wsiadaniu i wysiadaniu do nich osób z niepełnosprawnością ruchową, a także pojawiły się komunikaty głosowe o kolejnych przystankach dla osób niewidomych czy też niedowidzących). Na dobrą ocenę w opinii respondentów zasłużył sobie również rozkład jazdy autobusów miejskich. Nieco gorzej badani ocenili uprzejmość kierowców oraz synchronizację poszczególnych linii autobusowych. Ten ostatni element budzi sporą niechęć wśród mieszkańców, którzy chcieliby najchętniej dojechać jedną linią z punktu A do punktu B bez konieczności przesiadki nawet w przypadku, gdy punkty te leżą na dwóch skrajnych końcach miasta. Idea ta jest już popularna i rozwijana w miastach Europy Zachodniej, a celem jej jest integracja miejskiego systemu transportowego – autobusów, tramwajów, kolei, aut i rowerów – poprzez stworzenie transportowych hubów – centrów przesiadkowych. Elementem tego systemu jest także budowa parkingów w bezpośrednim sąsiedztwie stacji kolejowych, dworców autobusowych czy też stacji metra zgodnie z zasadą „Parkuj i jedź” dla przesiadających się do transportu publicznego. Powszechnie uważa się, że im większa liczba takich miejsc i ich wielkość dla potencjalnych chętnych do zostawienia swojego samochodu, tym wyższa „kultura komunikacyjna” danego miasta. Przykładem optymalnej budowy infrastruktury przesiadkowej jest Szwajcaria, gdzie miejskie węzły przesiadkowe są uruchamiane m.in. w sąsiedztwie dworców kolejowych. Na przykład w Bazylei równo po 25% podróży w mieście odbywa się: samochodami, komunikacją zbiorową, rowerami i pieszo¹⁰⁵. Jak widać z poniższych danych, mieszkańcy Rzeszowa do takich rozwiązań muszą po prostu dojrzeć, choć wydają się one nieuniknione również z punktu widzenia położenia na takie rozwiązania coraz większego nacisku w nowej perspektywie finansowej Unii Europejskiej na lata 2014–2020. Najgorzej badani ocenili poziom cen biletów.

W badaniu przeanalizowano, ile minut średnio zajmuje badanym dotarcie do pracy lub szkoły. Okazuje się, że średni czas, jaki rzeszowianom zajmuje dotarcie z domu do ich miejsca pracy lub nauki, wynosi 22,4 min. Najczęściej wskazywaną wartością czasu, jakiej potrzebują badani na pokonanie trasy z domu do miejsca pracy lub nauki, było 15 min. Połowa badanych potrzebowała 20 min, aby dotrzeć z domu do miejsca pracy lub nauki, zaś co czwartemu badanemu droga zajmowała 30 min i więcej. Wyniki te potwierdzają wcześniejsze spostrzeżenia o „kompaktowości” Rzeszowa jako miejsca do mieszkania.

¹⁰⁵ <http://forsal.pl/artykuly/922780,budowa-przesiadkowych-hubow-inwestycje-infrastrukturalne.html>.

Mieszkańcy poświęcają stosunkowo niewielki wycinek czasu na dotarcie do pracy, szkoły bądź uczelni. Okazuje się, że ani wiek badanych, ani też płeć nie różnicują czasu dotarcia do pracy lub szkoły. Czynnikiem, który nieznacznie różnicował respondentów, okazała się strefa zamieszkania. Czas dotarcia do pracy lub szkoły mieszkańca śródmieścia wyniósł średnio 19,9 min, mieszkańca strefy zewnętrznej – 24,4 min, zaś nowych osiedli – 21,1 min.

Analizie poddane zostały także opinie mieszkańców o poziomie zakorkowania miasta, pomyśle wprowadzenia płatnej strefy parkowania w centrum Rzeszowa, pojawieniu się buspasów oraz czytelności oznakowania miasta dla osób przyjezdnych spoza Rzeszowa.

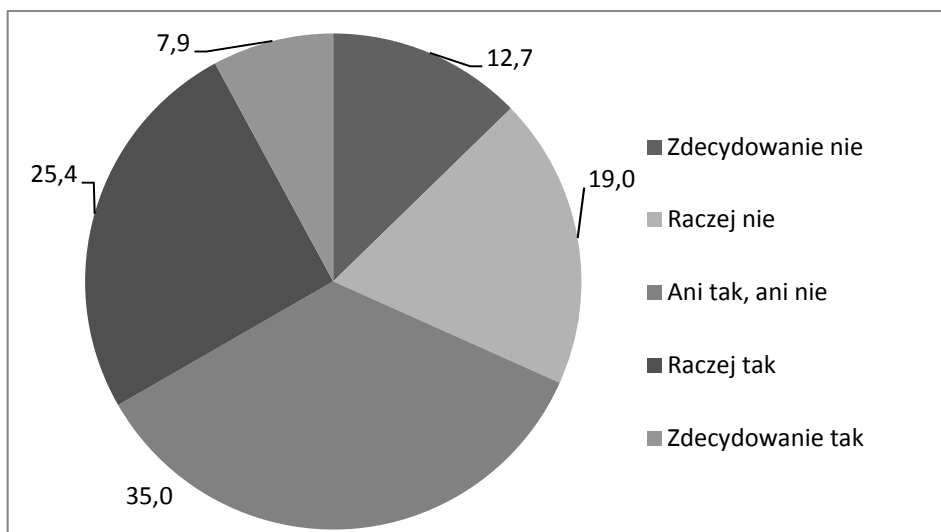

Wykres 13. Opinia o tym, czy Rzeszów jest zakorkowanym miastem

Źródło: badania własne (n = 794).

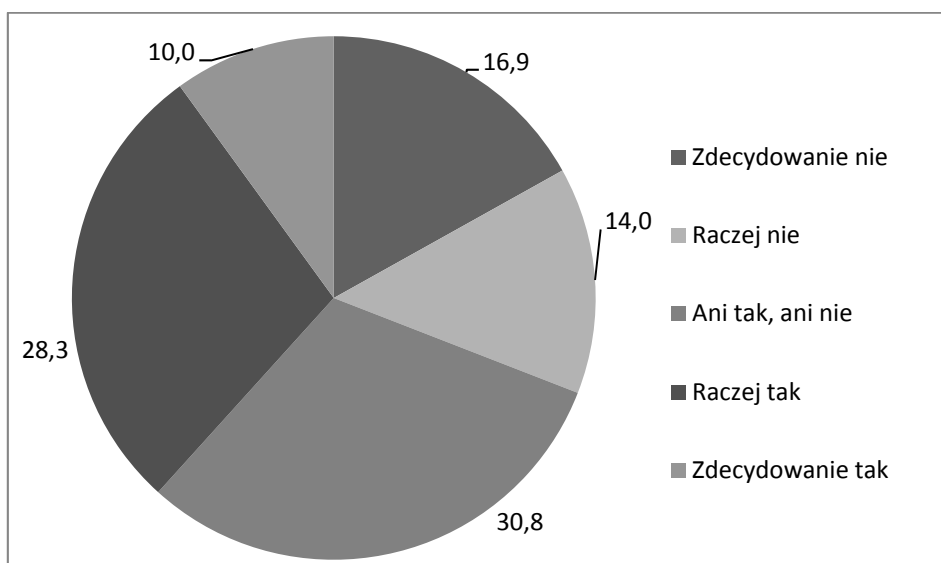
Mieszkańcy Rzeszowa postrzegają miasto jako zakorkowane. Nie potwierdza jednak tych opinii analiza danych dotyczących czasu dotarcia z domu do pracy lub szkoły. Dla połowy badanych czas ten nie przekracza 20 min, co jak na regionalną metropolię nie jest wysoką wartością czasu.

Ponad 1/3 badanych mieszkańców Rzeszowa nie miała zdania na temat wprowadzenia płatnych parkingów, które rozładowałyby ruch w centrum miasta. Ciekawy jest fakt, że więcej jest zwolenników takiego rozwiązania niż jego przeciwników. Mimo że różnica nie jest wysoka, pokazuje, że mieszkańcy są gotowi płacić za parkowanie w centrum, mając przekonanie, że przyczyni się to do większych możliwości znalezienia miejsca parkingowego i rozładowania ruchu samochodowego w ścisłym centrum miasta.

Wykres 14. Opinia o tym, czy ruch w centrum miasta rozładowałoby wprowadzenie płatnych parkingów

Źródło: badania własne (n = 796).

Wykres 15. Opinia o tym, czy dobrym pomysłem jest pojawienie się buspasów na głównych ulicach Rzeszowa

Źródło: badania własne (n = 795).

Analiza wykazała, że kwestia, która budziła sporo emocji w prasie i wśród mieszkańców, a mianowicie wprowadzenie buspasów na głównych ulicach Rzeszowa, ma wśród badanych respondentów więcej zwolenników niż przeciwników. Blisko 40% (38,3%) uważa, że był to dobry pomysł. Przeciwnego zdania było nieznacznie powyżej 30% badanych (30,9%). Identyczny odsetek respondentów nie miał zdania na ten temat (30,8%).

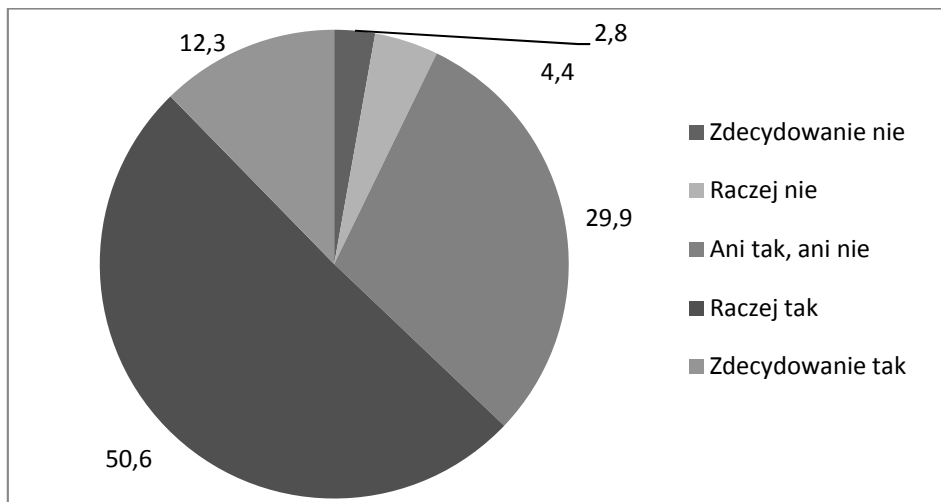
Blisko 2/3 badanych (62,9%) uważa, że Rzeszów jest dobrze oznakowanych miastem dla osób przyjezdnych. Oprócz tradycyjnych drogowskich informujących podróżnych o tym, w jaki sposób dostać się do danej miejscowości czy też właściwej drogi, samorządy miejskie coraz częściej dbają o to, aby przyjezdni potrafili znaleźć właściwy kierunek do atrakcji turystycznych danego miejsca. Władze miasta zadbały również o to, aby takie informacje znalazły się na ulicach Rzeszowa. Na zdjęciu zamieszczono przykład takich tablic informacyjnych znajdujących się na skrzyżowaniu przy pl. Śreniawitów.

Fotografia 8. Tablice informujące o głównych atrakcjach turystycznych Rzeszowa

Źródło: archiwum autorów.

Działania Urzędu Miasta są zauważalne przez mieszkańców, gdyż uważają oni, że Rzeszów jest miejscem dobrze oznakowanym dla przyjezdnych. Zdanie to podziela blisko 2/3 badanych (62,9%). Przeciwnego zdania jest nieco ponad 7% respondentów (7,2%).

Wykres 16. Opinia o tym, czy Rzeszów jest miastem dobrze oznakowanym dla przyjezdnych

Źródło: badania własne (n = 796).

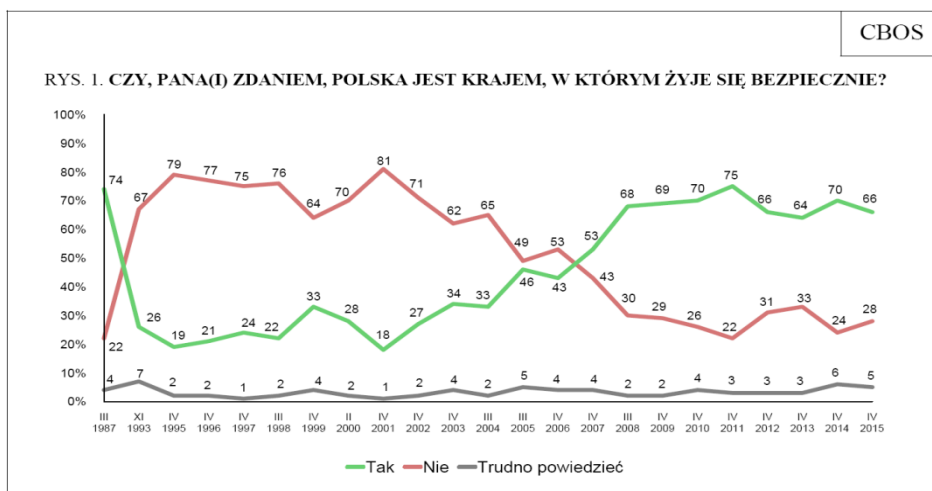
4.4. BEZPIECZEŃSTWO

Bezpieczeństwo od zawsze stanowiło jeden z podstawowych elementów funkcjonowania społeczeństwa. Zapewnienie go obywatelom jest jednym z podstawowych i najważniejszych obowiązków państwa zapisanym w art. 5 Konstytucji RP. Myśląc o bezpieczeństwie, musimy przede wszystkim wytyczyć sobie podstawowe kierunki tak szeroko przyjętego pojęcia. Jest to pojęcie wieloznaczne, w związku z tym istnieje wiele wyjaśnień rozumienia tego zagadnienia, zarówno na gruncie prawa, jak kryminologii, socjologii, politologii, nauk o stosunkach międzynarodowych czy innych dziedzin wiedzy. Z socjologicznego punktu widzenia bezpieczeństwo jest fenomenem analizowanym z czterech punktów widzenia jako: bezpieczeństwo międzynarodowe (świata, kontynentu, bloku państw), państwowe (zewnętrzne), publiczne (wewnętrzne związane z przestępczością w danym kraju) oraz indywidualne (rozpatrywane z punktu widzenia jednostki i możliwości zagrożenia jej życia)¹⁰⁶. Niezależnie na gruncie jakiej dziedziny wiedzy rozpatrywane jest bezpieczeństwo, jego istotą jest fakt zaspokajania ważnych potrzeb jednostek, grup społecznych czy

¹⁰⁶ A. Szymaniak (red.) (2007), *Samorząd a policja. Kształtowanie bezpieczeństwa lokalnego*, Wyd. UAM, Poznań, s. 165–166.

zbiorowości¹⁰⁷. Myśląc o bezpieczeństwie, nasze pierwsze skojarzenia zapewne będą dotyczyć pokoju, braku wojen, spokoju, poczucia pewności i odwagi. Będziemy je odnosić nie tylko do teraźniejszości, ale również przyszłości, wspominając przeszłość. Jest więc pewnym stanem obiektywnym polegającym na braku zagrożenia odczuwanym przez jednostki i grupy. Obiektywnym – zewnętrznym wyrażającym się w faktycznym braku zagrożenia życia jednostki i subiektywnym – poczuciem osobistym bezpieczeństwa¹⁰⁸. Poczucie bezpieczeństwa ma wiele wymiarów: ważne jest zarówno fizyczne bezpieczeństwo mieszkańców (skala przestępczości i bezpieczeństwo ruchu drogowego), ochrona przed nieszczęśliwymi wypadkami, jak i poczucie bezpieczeństwa w zakresie zdrowia i możliwości znalezienia pracy.

W ostatnich 15 latach opinie o Polsce w kontekście bezpieczeństwa diametralnie się zmieniły. W latach 90. zdecydowana większość respondentów wypowiadała się krytycznie na ten temat, ale od roku 2001 ich odsetek systematycznie i znacząco spadał. W 2007 r. proporcje się odwróciły, a odsetki badanych pozytywnie i negatywnie oceniających bezpieczeństwo publiczne ustabilizowały. W kwietniu 2015 r. 2/3 respondentów (66%) stwierdziło, że Polska jest krajem, w którym żyje się bezpiecznie, natomiast więcej niż co czwarty (28%) był przeciwnego zdania¹⁰⁹.

Rysunek 1. Opinie o bezpieczeństwie publicznym

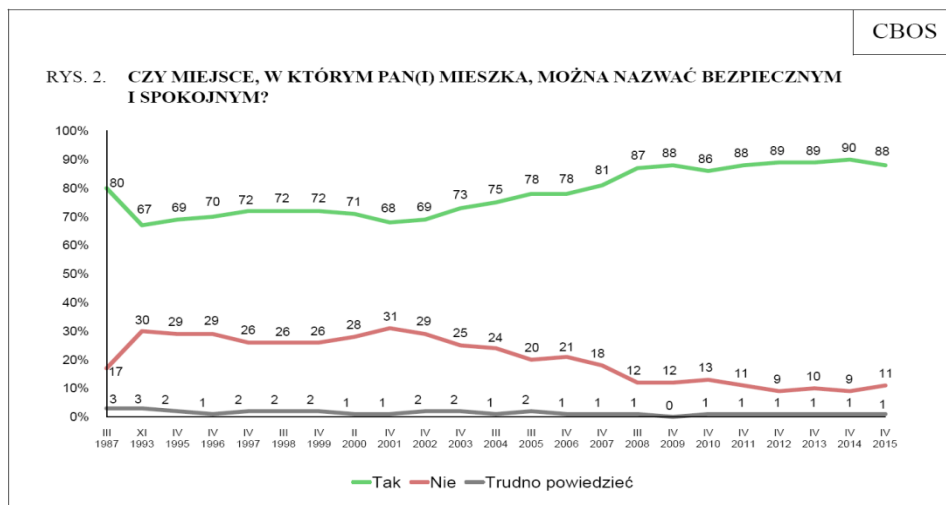
Źródło: *Polacy o bezpieczeństwie w kraju i w miejscu zamieszkania (2015)*, CBOS, Warszawa.

¹⁰⁷ *Ibidem*, s. 167.

¹⁰⁸ H. Korzeniowska (2004), *Edukacja dla bezpieczeństwa w systemie oświatowym Europy na przykładzie Polski i Słowacji*, EAS, Kraków.

¹⁰⁹ *Polacy o bezpieczeństwie w kraju i w miejscu zamieszkania (2015)*, CBOS, Warszawa, s. 1.

W stosunku do lat 90. znacząco poprawiły się także opinie o bezpieczeństwie w miejscu zamieszkania. Od roku 2008 mniej więcej 9 na 10 Polaków deklaruje, że ich okolicę można nazwać bezpieczną i spokojną (w badaniu CBOS z kwietnia 2015 r. – 88%), ale 1 na 10 nie czuje się w swojej miejscowości bezpiecznie (w badaniu CBOS z kwietnia 2015 r. – 11%)¹¹⁰.

Rysunek 2. Opinie o bezpieczeństwie publicznym w miejscu zamieszkania

Źródło: *Polacy o bezpieczeństwie w kraju i w miejscu zamieszkania (2015)*, CBOS, Warszawa.

Rzeszów w rankingach miast tworzonych przez tygodniki opinii i branżowe czasopisma, ale również w dotychczasowych badaniach uważany jest za miasto w miarę bezpieczne i przyjazne mieszkańcom. Jednak pokazywane i nagłaśniane w mediach przykłady wykroczeń często wzbudzają panikę wśród mieszkańców, powodując, że ich subiektywne poczucie zagrożenia jest zdecydowanie wyższe niż faktyczne zagrożenie. Dane statystyczne pochodzące z komend powiatowych Policji, dotyczące najbardziej uciążliwych dla mieszkańców przestępstw i wykroczeń wpływających na poczucie bezpieczeństwa mieszkańców, pokazują, że Rzeszów na tle innych miast wojewódzkich Polski Wschodniej wypada bardzo dobrze. Wskaźnik liczby przestępstw kryminalnych popełnionych w stolicach wybranych do analizy województw w latach 2010–2014 w ujęciu na 1000 mieszkańców wskazuje, że jedynie Białystok charakteryzował się niższą wartością wskaźnika. Różnice te były jednak bardzo niewielkie. Wartości wskaźnika dla Olsztyna, Kielc, a szczególnie dla Lublina i Krakowa były wyższe.

¹¹⁰ *Ibidem*, s. 2.

Tabela 14. Przestępstwa kryminalne popełnione w wybranych miastach Polski Wschodniej w latach 2010–2014 na 1000 mieszkańców

Miasto	Rok				
	2010	2011	2012	2013	2014
Białystok	14,0	15,6	15,2	16,8	14,6
Rzeszów	15,0	14,3	15,6	19,2	17,1
Olsztyn	22,0	22,5	22,7	22,2	20,5
Lublin	25,0	25,0	23,3	26,3	21,0
Kielce	17,0	18,6	17,6	24,3	22,5
Kraków	12,0	42,0	37,5	35,1	30,4

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Moja Polis www.mojapolis.pl.

Podobnie kształtują się dane dotyczące wskaźnika przestępstw przeciwko mieniu, czyli jednych z bardziej dotkliwszych przejawów zakłócenia bezpieczeństwa i jakości życia w mieście. Rzeszów obok Białegostoku jawi się jako oaza bezpieczeństwa. Kontrast widać w szczególności przy porównaniu tych dwóch miast do Lublina i Krakowa. Podobne do Rzeszowa pod względem liczby mieszkańców Kielce i Olsztyn wypadają w aspekcie bezpieczeństwa gorzej od stolicy Podkarpacia.

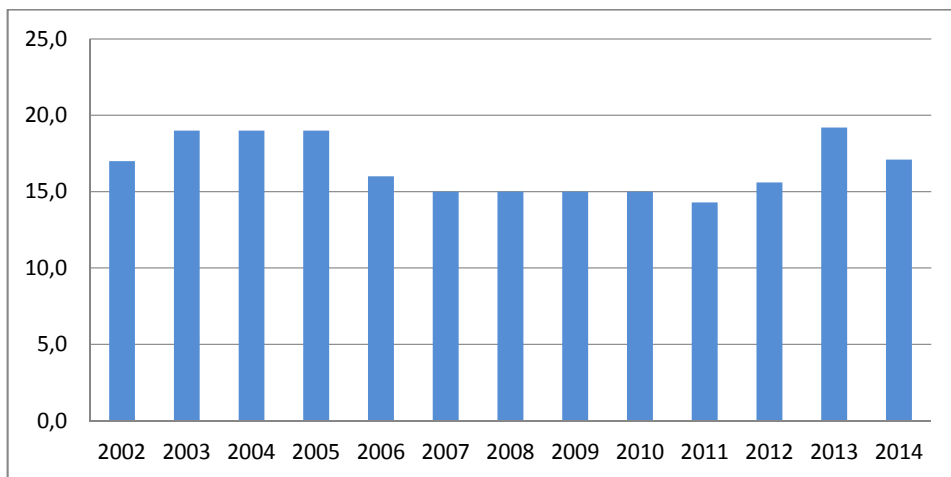
Tabela 15. Przestępstwa kryminalne popełnione w wybranych miastach Polski Wschodniej w latach 2010–2014 na 1000 mieszkańców

Miasto	Rok				
	2010	2011	2012	2013	2014
Białystok	11,86	12,13	11,73	12,28	10,08
Rzeszów	11,21	11,47	11,96	16,47	14,36
Olsztyn	16,84	19,21	17,96	17,68	18,1
Lublin	18,61	19,84	17,33	19,85	16,36
Kielce	13,89	14,84	13,11	22,74	14,8
Kraków	27,53	33,55	26,76	27,8	23,28

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Moja Polis www.mojapolis.pl.

Analizując wskaźnik liczby popełnionych przestępstw kryminalnych w Rzeszowie, na przestrzeni ostatnich blisko 15 lat widać, że pozostaje on mimo niewielkich wahań na podobnym poziomie. Od 2006 do 2011 r. można było zaobserwować ustabilizowanie wskaźnika na wręcz identycznym poziomie z lekkim spadkiem wartości w 2011 r. Przez kolejne dwa lata widać było tendencję

wznoszącą, do ponownego spadku wartości wskaźnika w 2014 r. do poziomu 17,1 przestępstwa kryminalnego na 1000 mieszkańców.

Wykres 17. Przepięstwa kryminalne popełnione w Rzeszowie w latach 2002–2014 na 1000 mieszkańców

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Moja Polis www.mojapolis.pl.

Aby stworzyć w miarę obiektywny wskaźnik poczucia bezpieczeństwa w mieście, opracowano baterię pytań dotyczących osobistego poczucia zagrożenia bezpieczeństwa. Badanych zapytano o to, czy w ostatnim roku przydarzyła się im któraś z wymienionych niżej sytuacji: kradzież, włamanie (do domu, mieszkania, domku na działce, piwnicy, budynków gospodarczych), napad i rabunek, pobicie lub umyślne zranienie, świadek zabójstwa, ofiara wypadku samochodowego oraz ofiara innego przestępstwa.

Wyniki badania pokazały, że mieszkańcy Rzeszowa mogą się czuć bezpiecznie w swoim mieście, gdyż w stosunkowo nielicznych przypadkach doświadczyli osobiście przestępstwa bądź byli jego świadkiem. Zaledwie nieco ponad 8% badanych ukradziono coś. Niespełna 3% badanych było ofiarą wypadku samochodowego, nieco ponad 2% badanych okradziono dom, mieszkanie, piwnice, działkę lub budynek gospodarczy. Blisko 2% respondentów było ofiarą innego przestępstwa. Mniej niż 1% mieszkańców Rzeszowa zostało pobitych, umyślnie zranionych bądź też zostało napadniętych lub obrabowanych. Zaledwie jedna osoba badana była świadkiem zabójstwa (0,1%). Odwołując się do tych wyników, można stwierdzić, że Rzeszów jest bezpiecznym miastem, a skala zjawisk, które rzutowałyby na jego poziom i były bezpośrednio doświadczane przez mieszkańców, jest na niskim lub bardzo niskim poziomie.

Tabela 16. Wymiary poczucia bezpieczeństwa mieszkańców Rzeszowa

Wymiary bezpieczeństwa	Tak	Nie
Ukradziono coś	8,5	91,5
Dokonano włamania	2,2	97,8
Został napadnięty/obrabowany	0,6	99,4
Został pobity, umyślnie zraniony	0,7	99,3
Był świadkiem zabójstwa	0,1	99,9
Był ofiarą wypadku samochodowego	2,7	97,3
Był ofiarą innego przestępstwa	1,8	98,2

Źródło: badania własne (n = 790).

Tabela 17. Wymiary poczucia bezpieczeństwa mieszkańców Rzeszowa w podziale na wiek

Wymiary bezpieczeństwa		Wiek		
		18–35 lat	36–55 lat	pow. 55 lat
Ukradziono coś	Tak	11,9	4,2	7,8
	Nie	88,1	95,8	92,2
Dokonano włamania	Tak	1,2	3,2	2,5
	Nie	98,8	96,8	97,5
Został napadnięty/obrabowany	Tak	0,8	0,5	0,4
	Nie	99,2	99,5	99,6
Został pobity, umyślnie zraniony	Tak	2,1	0,0	0,0
	Nie	97,9	100,0	100,0
Był świadkiem zabójstwa	Tak	0,4	0,0	0,0
	Nie	99,6	100,0	100,0
Był ofiarą wypadku samochodowego	Tak	2,9	3,2	1,7
	Nie	97,1	96,8	98,3
Był ofiarą innego przestępstwa	Tak	2,5	1,6	1,2
	Nie	97,5	98,4	98,8

Źródło: badania własne (n = 790).

Analiza poszczególnych wymiarów bezpieczeństwa z uwzględnieniem wieku pozwoliła zaobserwować kilka interesujących faktów. Po pierwsze, kradzieże swojego mienia doświadczają przede wszystkim osoby młode do 35. roku życia – co ósma osoba w tym przedziale wieku została okradziona. Rzadziej na takie sytuacje są narażone osoby w najstarszej grupie wiekowej powyżej 55 lat. Jedynie nieco ponad 4% badanych w wieku 36–55 lat zostało okradzionych. Również w najmłodszym przedziale wiekowym dochodziło do pobicia badanej osoby. W dwóch pozostałych grupach takie sytuacje nie zdarzyły się. Najczęściej

ofiara wypadku samochodowego są osoby w wieku 36–55 lat oraz 18–35 lat. Na włamanie do swojego domu, mieszkania, piwnicy lub pomieszczenia gospodarczego narażone są osoby powyżej 35. roku życia.

Mężczyźni byli zdecydowanie częściej narażeni na kradzież. 11,7% badanych mężczyzn ukradziono coś. Odsetek kobiet, które doświadczyły takiej sytuacji, był dwukrotnie niższy i wyniósł 5,9%. Również wyższe odsetki mężczyzn niż kobiet doznały pobicia lub umyślnego zranienia, były ofiarą wypadku samochodowego lub innego przestępstwa. Nieznacznie wyższy odsetek kobiet niż mężczyzn doświadczył włamania do swojego domu, mieszkania, piwnicy, działki itp.

Tabela 18. Wymiary poczucia bezpieczeństwa mieszkańców Rzeszowa w podziale na płeć

Wymiary bezpieczeństwa		Płeć	
		Mężczyzna	Kobieta
Ukradziono coś	Tak	11,7	5,9
	Nie	88,3	94,1
Dokonano włamania	Tak	2,0	2,4
	Nie	98,0	97,6
Został napadnięty/obrabowany	Tak	0,7	0,5
	Nie	99,3	99,5
Został pobity, umyślnie zraniony	Tak	1,3	0,3
	Nie	98,7	99,7
Był świadkiem zabójstwa	Tak	0,0	0,3
	Nie	100,0	99,7
Był ofiarą wypadku samochodowego	Tak	3,3	2,2
	Nie	96,7	97,8
Był ofiarą innego przestępstwa	Tak	2,3	1,4
	Nie	97,7	98,6

Źródło: badania własne (n = 790).

4.5. OCENA CZYSTOŚCI POWIETRZA W RZESZOWIE

Jednym z istotnych aspektów jakości życia w mieście jest czystość powietrza. Coraz bardziej powszechnie stosowaną praktyką jest prowadzenie stałego monitoringu zanieczyszczeń powietrza. Taki monitoring jest prowadzony również w Rzeszowie przez Wojewódzki Inspektorat Ochrony Środowiska w Rzeszowie w ramach systemu monitoringu jakości powietrza¹¹¹. Na podstawie pro-

¹¹¹ Zob. <http://stacje2.wios.rzeszow.pl/>.

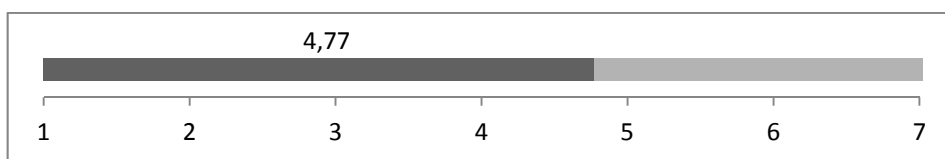
wadzonych pomiarów opracowywane są raporty oceny jakości powietrza. Przykładem takiego raportu jest *Roczna ocena powietrza w województwie podkarpackim. Raport za rok 2015* opracowana przez Wojewódzki Inspektorat Ochrony Środowiska w Rzeszowie¹¹², w którym zaprezentowano szczegółowe analizy dotyczące stanu jakości powietrza w województwie podkarpackim. Z analiz zaprezentowanych w tym raporcie wynika, że w przypadku Rzeszowa w tzw. okresie grzewczym, w szczególności przy pojawieniu się określonych warunków pogodowych, zdarzają się przekroczenia obowiązujących norm, natomiast głównym źródłem zanieczyszczeń jest emisja z indywidualnego ogrzewania budynków. Z kolei przez WHO został opracowany raport na temat zanieczyszczenia powietrza w perspektywie porównawczej uwzględniający dane dotyczące około 3 tys. miast z całego świata, w tym 153 miast z Polski. Z danych przedstawionych w tym raporcie wynika, że w przypadku Rzeszowa, podobnie jak w przypadku zdecydowanej większości polskich miast objętych badaniem, występują przekroczenia norm w zakresie rocznego stężenia pyłów PM10, tj. pyłu zawieszonego w powietrzu o wielkości poniżej 10 µg/m³. Zgodnie ze stanowiskiem WHO maksymalny poziom zanieczyszczeń, który nie zagraża zdrowiu, wynosi 20 µg/m³. W przypadku Rzeszowa odnotowano roczne zanieczyszczenie pyłami PM10 na poziomie 32 µg. Badaniem objęto także stężenie pyłów PM2,5, których dopuszczalna wartość to 10 µg/m³. Pomiar w odniesieniu do Rzeszowa wykazał stężenie na poziomie 25 µg¹¹³.

W kontekście jakości życia oprócz badań zanieczyszczeń powietrza istotne jest również prowadzenie badań opinii wśród mieszkańców na temat oceny czystości powietrza, ponieważ o jakości życia stanowi nie tylko jakość obiektywnie mierzalnych aspektów, ale także przekonanie mieszkańców na dany temat niezależnie od tego, czy jest ono prawdziwe, czy nie. Dlatego też w ramach badania ankietowego mieszkańców Rzeszowa poproszono o wyrażenie opinii na temat czystości powietrza w stolicy Podkarpacia z wykorzystaniem skali od 1 do 7. Wybranie wartości 1 oznaczało przekonanie, że powietrze w Rzeszowie jest bardzo zanieczyszczone, a 7 – że jest bardzo czyste. Respondenci mieli możliwość wskazywania wartości pośrednich. W celu prawidłowej interpretacji wyników należy zauważyć, że badanie ankietowe było prowadzone w tzw. sezonie grzewczym, kiedy to poziom zanieczyszczeń jest największy, co potwierdzają wyniki przywołanego powyżej raportu z badania przeprowadzonego przez Wojewódzki Inspektorat Ochrony Środowiska w Rzeszowie. Interpretując uzyskane wyniki, należy podkreślić, że na podstawie opinii na temat czystości powietrza

¹¹² Wojewódzki Inspektorat Ochrony Środowiska w Rzeszowie (2015). *Roczna ocena powietrza w województwie podkarpackim. Raport za rok 2015*, Rzeszów.

¹¹³ N. Ziętał (2016), *Jarostaw najbardziej zapylnym miastem Podkarpacia*, nowiny24.pl z 18 maja 2016 r.

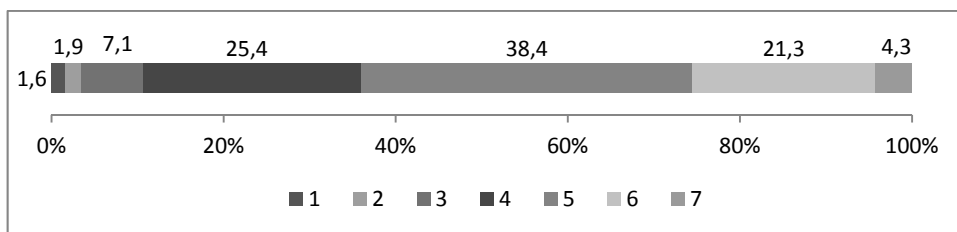
nie można wyciągać wniosków na temat faktycznej jego czystości. Innymi słowy powietrze może być zanieczyszczone, a mieszkańcy mogą tego nie dostrzegać lub uważać taką sytuację za stan naturalny. Podkreślenia także wymaga to, że tego typu badania najwyższe walory zyskują wtedy, gdy są prowadzone cyklicznie, dzięki czemu możliwe jest uzyskanie perspektywy porównawczej. Chociaż pod względem metodologicznym zastosowana zmienna jest faktycznie zmienną nominalną, to w celach poglądowych z racji zastosowania punktowej skali można potraktować ją w taki sposób, jakby była zmienną ilościową, tworząc swego rodzaju miernik subiektywnej oceny jakości powietrza wyrażany za pomocą wartości średniej. Średnia wartość wskaźnika subiektywnej oceny czystości powietrza w Rzeszowie wyniosła 4,77, co oznacza, że wśród mieszkańców Rzeszowa nieznacznie przeważały opinie, że powietrze jest czyste, nad opiniami, że powietrze jest zanieczyszczone.

Wykres 18. Średnia wartość wskaźnika subiektywnej oceny czystości powietrza

Źródło: badania własne (n = 800).

Jest to bardziej zauważalne po przedstawieniu rozkładów częstości udzielania poszczególnych odpowiedzi. Blisko 2/3 mieszkańców Rzeszowa pozytywnie oceniło czystość powietrza, jednak zauważalna jest dominacja wskazań umiarkowanych, przede wszystkim odpowiedzi umiarkowanie pozytywnej (4) oraz neutralnej (3). Wskazania zawierające zdecydowanie negatywną ocenę czystości powietrza (1 oraz 2) zostały dokonane jedynie przez nielicznych mieszkańców – odpowiednio 1,6 oraz 1,9%.

Wykres 19. Rozkład częstości wskazywania poszczególnych wartości w ramach subiektywnej oceny czystości powietrza

Źródło: badania własne (n = 800).

Traktując wskaźnik subiektywnej oceny czystości powietrza w taki sposób, jakby był zmienną ilościową, średnią wartość tego wskaźnika poddano jednozmiennikowej analizie ANOVA w celu identyfikacji zróżnicowań w sposobie udzielanych odpowiedzi ze względu na takie zmienne, jak płeć, wiek, wykształcenie oraz strefa zamieszkania mieszkańców Rzeszowa. Istotne statystycznie zróżnicowania wystąpiły jedynie ze względu na wiek, przy czym są one nieznaczące i nie układają się w sposób liniowy, tj. starsze osoby częściej pozytywnie oceniają czystość powietrza od osób młodszych.

4.6. OCENA CZYSTOŚCI WODY PITNEJ W RZESZOWIE

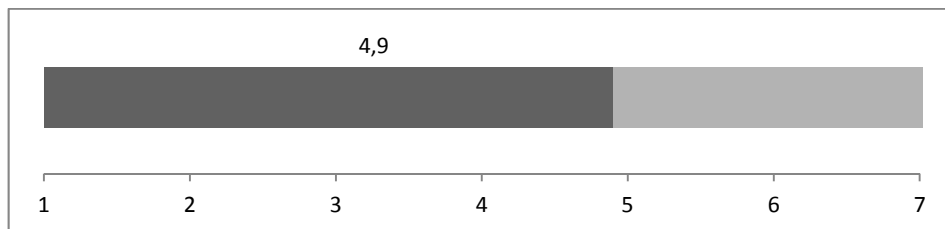
Zagadnieniem związanym z jakością życia w mieście w podobny sposób jak ocena czystości powietrza jest kwestia subiektywnej oceny czystości wody, która nie musi się pokrywać ze stanem faktycznym. W Rzeszowie zdarzały się trudności w zapewnieniu odpowiedniego stanu czystości wody, a Miejskie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji przyznawało rekompensaty użytkownikom z powodu wystąpienia zanieczyszczonej ciepłej wody w 2015 r. Władze miasta, jak również podległe im MPWiK podejmują działania w celu zapewnienia wody o odpowiednich standardach. Do monitorowania czystości wody zostały „zatrudnione” wrażliwe na zanieczyszczenia małże umieszczone w specjalnym zbiorniku, do którego jest dostarczana woda z ujęcia¹¹⁴, a władze miasta zachęcają do picia wody z kranu. Postanowiono zatem sprawdzić, jak kwestia czystości wody jest postrzegana przez mieszkańców. Zdecydowano się na zebranie opinii na temat czystości wody na podobnych zasadach, prosząc mieszkańców o dokonanie subiektywnej oceny czystości wody. Także w tym wypadku mieszkańcy Rzeszowa mieli za zadanie dokonanie oceny czystości wody z wykorzystaniem skali od 1 do 7, przy czym 1 oznaczało wodę bardzo zanieczyszczoną, a 7 – bardzo czystą. W przypadku wody istotne znaczenie odgrywa nie tylko czystość jej samej, ale także jakość infrastruktury wodociągowej, za pomocą której woda jest dostarczana. Może się bowiem okazać, że czysta i dobrej jakości woda w miejscu monitorowanym przez małże może mieć obniżoną jakość i czystość po przepłynięciu kilometrów przestarzałej sieci wodociągowej¹¹⁵. Stąd też subiektywna ocena czystości z perspektywy użytkowników odgrywa nieco większą rolę niż subiektywna ocena czystości powietrza. Innymi słowy, jeżeli znaczny odsetek mieszkańców wskazuje na to, że woda jest zanieczyszczona, to powinno to stanowić istotny punkt odniesienia dla MPWiK

¹¹⁴ Zob. B. Gubernat, *Małże pilnują jakości wody w Rzeszowie*, nowiny24.pl z 26 maja 2016 r.

¹¹⁵ Zob. *Pijcie kranówkę. Jest lepsza niż słodkie napoje*, supernowosci24.pl z 31 października 2013 r.

w celu zweryfikowania, czy czystość wody dostarczanej przez MPWiK jest taka sama jak czystość wody odbieranej przez użytkownika.

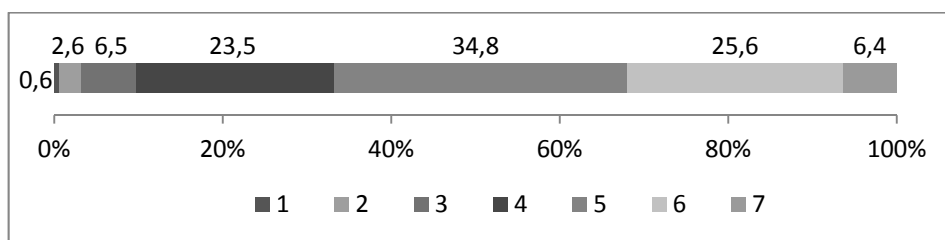
Na podstawie wyników przeprowadzonego badania ankietowego zauważono jednak, że mieszkańcy Rzeszowa są nieco bardziej skłonni do pozytywnej oceny czystości wody, niż to czynili w odniesieniu do czystości powietrza, ponieważ średnia wartość wskaźnika subiektywnej oceny wody pitnej dostarczanej przez MPWiK wyniosła 4,9 przy wartości 4,8 występującej w odniesieniu do oceny czystości powietrza.

Wykres 20. Średnia wartość wskaźnika subiektywnej oceny czystości wody pitnej

Źródło: badania własne (n = 800).

Zatem również w tym przypadku osoby umiarkowanie przekonane o tym, że woda pitna dostarczana przez MPWiK jest czysta, nieznacznie przeważały nad osobami będącymi przeciwnego zdania, co jest zauważalne na wykresie 21, przy czym w porównaniu z oceną czystości powietrza nieco więcej osób wyrażało opinie zdecydowanie pozytywne na temat czystości wody.

Wykres 21. Rozkład częstości wskazywania poszczególnych wartości w ramach subiektywnej oceny czystości powietrza

Źródło: badania własne (n = 800).

Wykonując analizę czynnikową ANOVA, zauważono jedynie nieznaczne różnice w średniej wartości wskaźnika subiektywnej oceny czystości wody pitnej ze względu na wiek. Osoby starsze nieco częściej niż osoby młode pozytywnie oceniały jakość wody pitnej dostarczanej przez miasto. Nie zaobserwowano

natomiast zróżnicowań w tym zakresie ze względu na płeć, wykształcenie czy strefę zamieszkania.

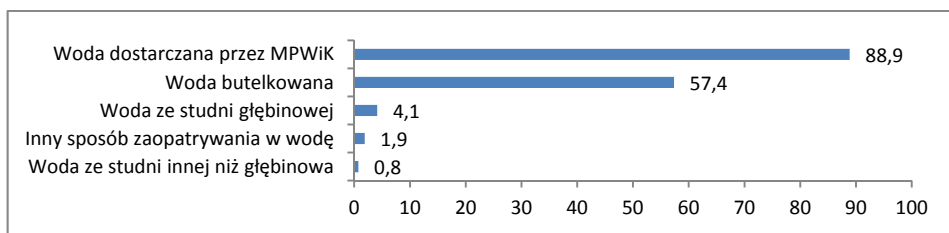
W ramach badania nie ograniczono się jednak wyłącznie do poproszenia respondentów o wyrażenie subiektywnej oceny czystości wody pitnej, lecz podjęto także próbę identyfikacji wybranych zachowań w zakresie sposobów korzystania z niej. Założono bowiem, że konkretne zachowania związane ze sposobem użytkowania wody pitnej są mocniejszym wskaźnikiem oceny jej czystości niż tylko deklaracja na ten temat. W tym celu zastosowano skalę opracowaną z przyjęciem podobnych założeń do skali dystansu społecznego opracowanej przez Emory Bogardusa¹¹⁶. Przyjęto kilka wymiarów odnośnie do sposobów korzystania z wody dostarczanej przez MPWiK:

- do picia jako woda nieprzeznaczona,
- do picia jako woda nieprzeznaczona, ale po przefiltrowaniu,
- do picia, ale po przygotowaniu (np. kawa, herbata),
- do przygotowania posiłków (np. zupy),
- do mycia się,
- do zmywania naczyń,
- do prania,
- do sprzątnięcia,
- do innych celów, np. do podlewania ogródka.

Założono przy tym, że określone zachowania charakteryzują się pewną stopniowalnością, a zarazem wiążą się z faktyczną oceną czystości wody. Można bowiem założyć, że osoba spożywająca wodę dostarczaną przez MPWiK w formie nieprzygotowanej bardziej uznaje tę wodę za czystą niż osoba, która nie korzysta z tej wody nawet w celu umycia się. Dodatkowo wzmocnieniem wrażliwości tej skali było zadanie pytań odnośnie do sposobów podawania dzieciom wody dostarczanej przez MPWiK (w przypadku osób posiadających dzieci), zakładając, że podawanie dzieciom wody nieprzeznaczanej pochodzącej z miejskiej sieci wodociągowej w największym stopniu świadczy o przekonaniu, że woda ta cechuje się bardzo dużą czystością. Przed analizą zachowań w zakresie sposobów korzystania z wody dostarczanej przez MPWiK konieczne jest określenie, w jaki sposób mieszkańcy Rzeszowa zaopatrują się w wodę.

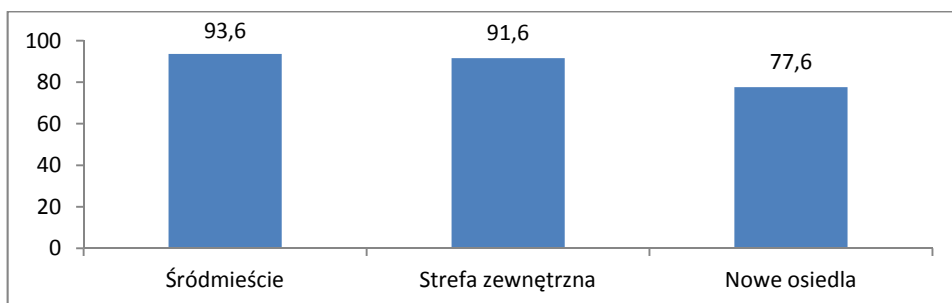
Blisko 90% mieszkańców Rzeszowa posiada dostęp do wody dostarczanej przez MPWiK. Po tym względem występują wyraźne zróżnicowania ze względu na strefę zamieszkania. W przypadku mieszkańców osiedli śródmiejskich odsetek deklarujących zaopatrywanie się w wodę dostarczaną przez MPWiK sięgał 93%, w przypadku strefy zewnętrznej wyniósł on 91%, a w przypadku strefy określonej jako nowe osiedla zaobserwowano wyraźnie niższy odsetek rzędu 77%.

¹¹⁶ E. Babbie (2003), *op. cit.*, s. 190–191.

Wykres 22. Sposoby zaopatrywania się w wodę pitną przez mieszkańców Rzeszowa [%]

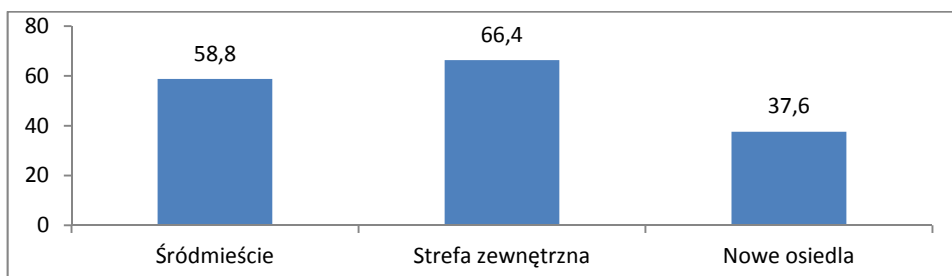
Źródło: badania własne (n = 800).

Wykres 23. Odsetek mieszkańców deklarujących zaopatrywanie się w wodę pitną dostarczaną przez MPWiK w podziale na strefę zamieszkania

Źródło: badania własne (n = 800).

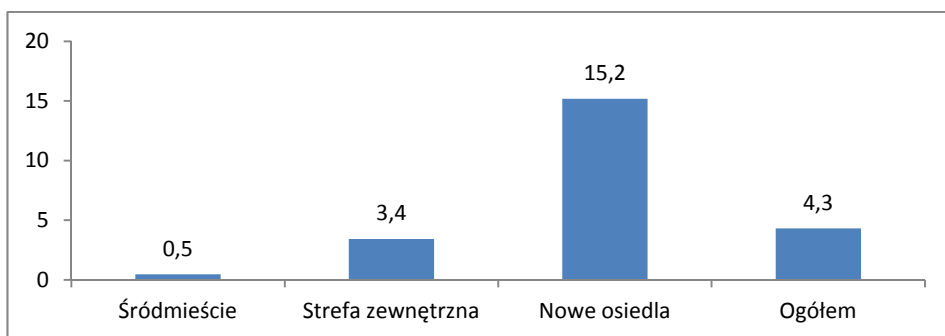
Zauważalne jest jednak to, że blisko 3/5 mieszkańców stolicy województwa podkarpackiego zaopatruje się w wodę butelkowaną. Pod tym względem również występuje wyraźne zróżnicowanie ze względu na strefę zamieszkania. Kupowanie wody butelkowanej zadeklarowało 59% mieszkańców śródmieścia, 66% mieszkańców osiedli zewnętrznych i jedynie 38% mieszkańców nowych osiedli.

Wykres 24. Odsetek mieszkańców deklarujących zaopatrywanie się w wodę butelkowaną w podziale na strefę zamieszkania

Źródło: badania własne (n = 800).

Odsetek osób kupujących wodę butelkowaną dostarcza wstępnych informacji na temat oceny czystości wody pitnej pochodzącej z miejskiej sieci wodociągowej. Tak duży procent osób kupujących wodę butelkowaną wynika również z szerszych trendów, które można wyjaśniać przekonaniem kształtowanym za sprawą przekazu reklamowego o zdecydowanie wyższych walorach wody mineralnej lub źródlanej dostępnej w sklepach. Niestety nie udało się dotrzeć do badań ogólnopolskich na ten temat pozwalających uchwycić perspektywę porównawczą, jednak z danych przedstawionych w raporcie z badania zatytułowanego *Rynek napojów bezalkoholowych w Polsce*, przeprowadzonego w III kwartale 2016 r. przez KPMG na podstawie analizy danych statystycznych oraz badania ankietowego na reprezentatywnej grupie dorosłych Polaków, wynika, że tzw. statystyczny Polak kupił w 2015 r. 82 litry wody butelkowanej, przy czym w ciągu 5 ostatnich lat sprzedaż wody butelkowanej wzrosła o 5%. Wydaje się przy tym, że w przyszłości można się spodziewać dalszego wzrostu sprzedaży wód butelkowanych, biorąc pod uwagę to, że poziom spożycia tego typu produktów w Polsce jest znacznie niższy od poziomu notowanego w krajach Europy Zachodniej, takich jak Włochy, Hiszpania czy Niemcy¹¹⁷. Wzrost sprzedaży wody butelkowanej jest spowodowany przede wszystkim zauważalną poprawą sytuacji materialnej Polaków, ale także większym przywiązywaniem uwagi do tzw. zdrowego stylu życia, z którym kojarzone jest m.in. spożycie wody mineralnej czy źródlanej. W tym kontekście trudno o skuteczność działań dostawcy wody pitnej w Rzeszowie mających na celu przekonanie mieszkańców, że dostarczana woda jest zdatna do picia i nie różni się pod względem walorów od wody butelkowanej.

Wykres 25. Odsetek mieszkańców deklarujących zaopatrywanie się w wodę ze studni głębinowej w podziale na strefę zamieszkania

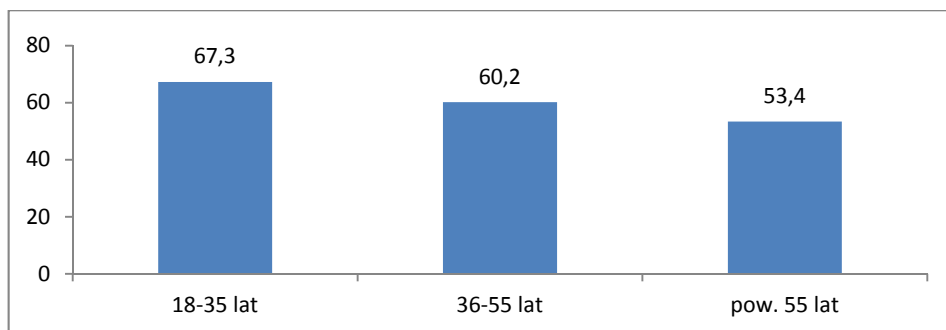
Źródło: badania własne (n = 800).

¹¹⁷ KPMG (2016), *Rynek napojów bezalkoholowych w Polsce*, Warszawa <https://home.kpmg.com/pl/pl/home/media/press-releases/2016/09/statystyczny-polak-kupuje-rocznie-184-litry-napojow-bezalkoholowych-i-przeznacza-na-nie-564-zl.html>.

Znacznie rzadsze kupowanie wody butelkowanej przez mieszkańców nowych osiedli można uznać za powiązane z posiadaniem studni głębinowych przez znaczną część osób mieszkających na tych osiedlach.

Ponadto mieszkańcy nowych osiedli znacznie częściej deklarowali posiadanie własnej studni innej niż głębinowa (2,5% mieszkańców nowych osiedli przy 0,7% mieszkańców strefy zewnętrznej i braku wskazań ze strony mieszkańców osiedli śródmiejskich) oraz zaopatrywanie się w wodę w inny sposób, najczęściej przez sieć wodociągową z Tyczyzna (5% wskazań przez mieszkańców nowych osiedli przy 1,8% wskazań ze strony mieszkańców strefy zewnętrznej i 0,5% wskazań ze strony mieszkańców osiedli śródmiejskich).

Wysoki odsetek osób deklarujących kupowanie wody butelkowanej wskazuje na występowanie pewnej rozbieżności pomiędzy subiektywną oceną czystości wody pitnej dokonaną w sposób ogólny a deklarowanymi zachowaniami w zakresie sposobów korzystania z tej wody. Potwierdzeniem, że zaopatrywanie się w wodę butelkowaną stanowi zarazem wskaźnik oceny czystości i jakości wody, jest znacznie rzadsze kupowanie wody butelkowanej przez osoby posiadające własne ujęcie wody ze studni głębinowej. Można to wyjaśnić tym, że zapewne jakość wody pochodzącej ze studni głębinowej jest oceniana przez posiadaczy takich studni na tyle wysoko, że nie odczuwają oni potrzeby kupowania wody w sklepie.

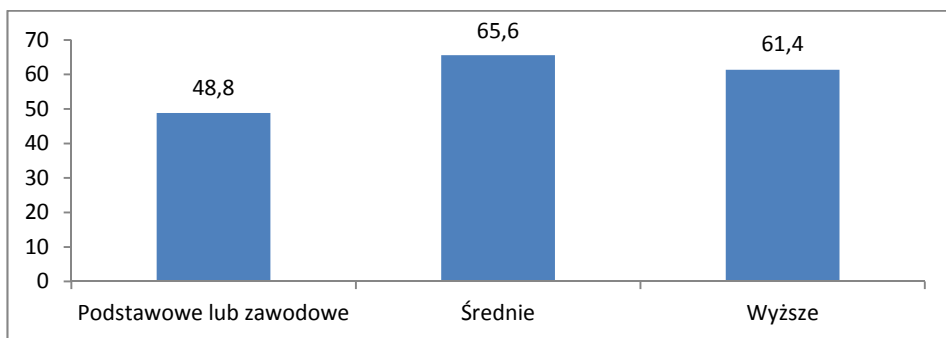
Wykres 26. Odsetek mieszkańców deklarujących zaopatrywanie się w wodę butelkowaną w podziale na wiek

Źródło: badania własne (n = 800).

Zauważenia jednak wymaga fakt, że częstość kupowania wody butelkowanej jest również powiązana z takimi zmiennymi, jak wiek, wykształcenie czy subiektywna ocena sytuacji materialnej, co zarazem potwierdza tezę przedstawioną w przywołanym raporcie KPMG dotyczącym rynku napojów bezalkoholowych w Polsce, że kupowanie wody butelkowanej jest związane ze statusem materialnym oraz preferowaniem tzw. zdrowego stylu życia, który z kolei można uznać za

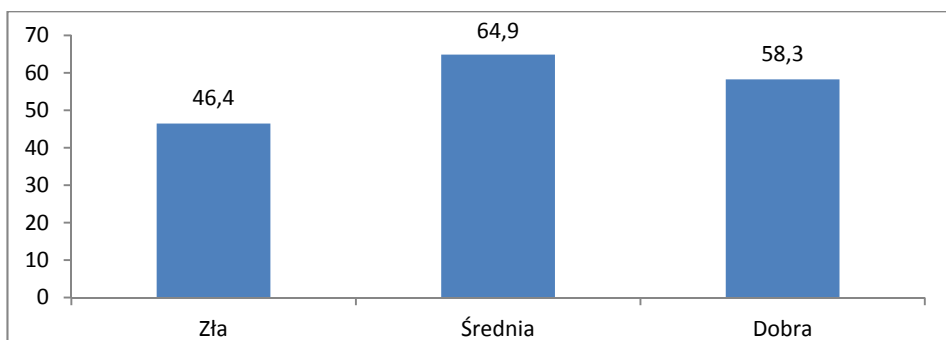
powiązany z posiadanym poziomem wykształcenia, ale też z wiekiem. Nie zaobserwowano natomiast istotnego statystycznie zróżnicowania w tym zakresie ze względu na płeć, mimo że kobiety nieznacznie częściej niż mężczyźni deklarowały kupowanie wody butelkowanej. Zauważalne jest, że im jest niższy wiek badanych, tym chętniej deklarowali oni sięganie po wody butelkowane.

Zauważalne jest również znacznie rzadsze kupowanie wody butelkowanej przez osoby z wykształceniem podstawowym lub zawodowym. Co prawda występujące zróżnicowania nie układają się w sposób liniowy z tego względu, że najwyższy odsetek kupujących wodę butelkowaną wystąpił wśród osób z wykształceniem średnim, jednak różnice pod tym względem pomiędzy wynikami uzyskanymi w odniesieniu do osób z wykształceniem średnim oraz wyższym można uznać za nieznaczne i mieszczą się one w granicach błędu pomiaru.

Wykres 27. Odsetek mieszkańców deklarujących zaopatrywanie się w wodę butelkowaną w podziale na poziom wykształcenia

Źródło: badania własne (n = 800).

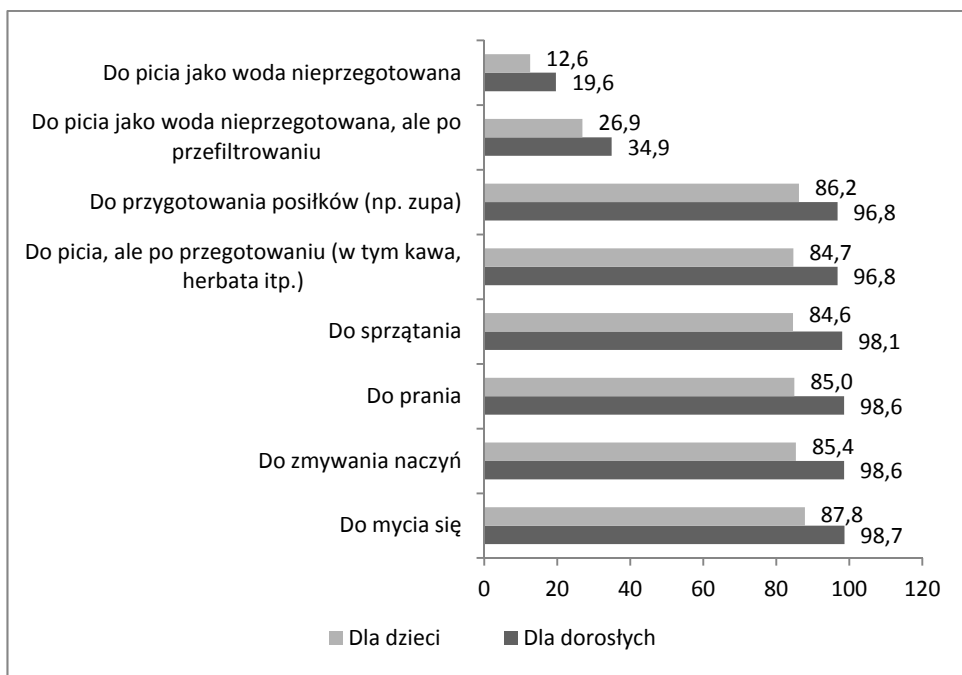
Wykres 28. Odsetek mieszkańców deklarujących zaopatrywanie się w wodę butelkowaną w podziale na subiektywną ocenę sytuacji materialnej

Źródło: badania własne (n = 800).

Bardzo podobne zróżnicowania jak w przypadku wykształcenia zaobserwowano także ze względu na subiektywną ocenę sytuacji materialnej. Osoby, które wskazywały, że żyją bardzo biednie i nie starcza im nawet na podstawowe potrzeby lub żyją skromnie i muszą na co dzień bardzo oszczędnie gospodarować pieniędzmi, znacznie rzadziej deklarowały kupowanie wody butelkowanej niż osoby oceniające lepiej swoją sytuację materialną. Również w tym wypadku najwyższy odsetek kupujących wodę wystąpił w odniesieniu do osób ze średnią sytuacją, co można uznać za pewne zaburzenie z tego względu, że można by się spodziewać wystąpienia najwyższego odsetka wśród oceniających swoją sytuację jako dobrą lub bardzo dobrą. Jednak różnice pomiędzy odsetkami osób kupujących wodę butelkowaną oceniającymi swoją sytuację jako średnią oraz dobrą i bardzo dobrą są na tyle nieduże, że także można je uznać za mieszczące się w akceptowalnym dla przyjętej dokładności pomiaru błędzie oszacowania.

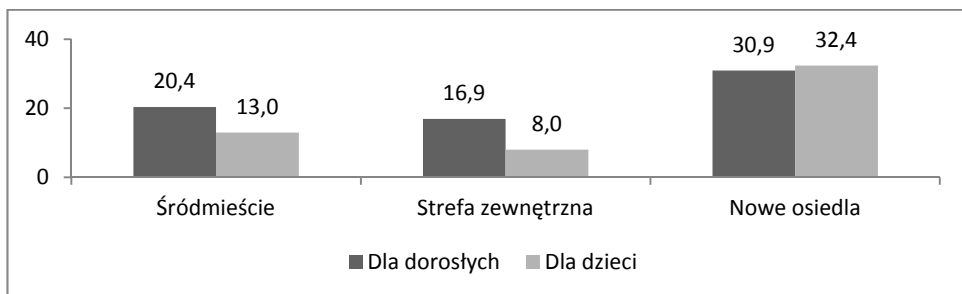
Na podstawie deklarowanych sposobów wykorzystywania wody dostarczanej przez MPWiK można stwierdzić, że czystość wody nie budzi zastrzeżeń mieszkańców w kontekście możliwości wykorzystywania jej w takich celach, jak mycie się, zmywanie naczyń, pranie czy sprzątanie. Niemal wszyscy mieszkańcy zadeklarowali użytkowanie w tych celach wody pobieranej z miejskiego wodociągu. Jednostkowe przypadki, w odniesieniu do których nie uzyskano takiej deklaracji, mogą być konsekwencją błędnego wypełnienia kwestionariusza przez ankierów ze względu na skomplikowaną kafeterię lub zaopatrywania się w wodę na kilka sposobów i wykorzystywania w tych celach innej wody niż dostarczana przez MPWiK. Ze względu na niewielkie liczebności ma to jednak drugorzędne znaczenie w kontekście możliwości sformułowania wniosków. Przydatność wody dostarczanej przez MPWiK nie budzi zastrzeżeń mieszkańców Rzeszowa również w kwestii możliwości wykorzystywania jej na potrzeby przygotowania posiłków czy napojów na bazie wody przegotowanej, takich jak kawa czy herbata. Co prawda w tym wypadku zaobserwowano nieco niższy odsetek osób wykorzystujących w tych celach wodę pochodzącą z miejskich wodociągów, jednak występujące różnice mają znaczenie marginalne. Bardzo wyraźne różnice pojawiają się natomiast w zakresie spożywania wody w formie nieprzegotowanej. Nieco ponad 1/3 mieszkańców Rzeszowa spożywa pochodzącą z sieci miejskiej wodę nieprzegotowaną, ale po przefiltrowaniu, a zaledwie co piąty rzeszowianin wskazał na picie wody od miejskiego dostawcy w formie nieprzegotowanej. Podawanie dzieciom wody pochodzącej od tego dostawcy w formie nieprzegotowanej zadeklarowało jedynie 12% osób zamieszkujących wspólnie z dziećmi.

Istotne statystycznie zróżnicowania w częstości spożywania wody w formie nieprzegotowanej wystąpiły ze względu na strefę zamieszkania. Największy odsetek osób deklarujących spożywanie wody w formie nieprzegotowanej, zarówno przez dorosłych, jak i dzieci, wystąpił w przypadku mieszkańców nowych osiedli, co może być spowodowane oceną stanu sieci wodociągowej.

Wykres 29. Cele, w jakich wykorzystywana jest przez mieszkańców Rzeszowa woda dostarczana przez MPWiK

Źródło: badania własne (n = 800).

Wykres 30. Odsetek mieszkańców deklarujących spożywanie wody dostarczanej przez MPWiK w formie nieprzegotowanej ze względu na strefę zamieszkania

Źródło: badania własne (n = 774).

Na podstawie uzyskanych wyników można zatem stwierdzić, że zachęty ze strony władz miasta oraz przedstawicieli MPWiK do spożywania wody pochodzącej z miejskiej sieci wodociągowej w formie nieprzegotowanej nie przekładają się na zachowania mieszkańców w tym zakresie.

5. KAPITAŁ SPOŁECZNY MIESZKAŃCÓW RZESZOWA

5.1. UWAGI WSTĘPNE

Podkreślanie roli niematerialnych form kapitału jako czynników rozwoju stało się w ciągu ostatnich dwudziestu kilku lat bardzo powszechne w naukach społecznych. Mimo widocznych na pierwszy rzut oka różnic, głównie w użyciu obu terminów – pojęcie „kapitał ludzki” używane jest często i głównie przez ekonomistów, zaś „kapitał społeczny” stał się domeną socjologów – oba terminy już dawno wykroczyły poza granice swoich dyscyplin i są intensywnie eksploatowane zarówno przez naukowców, jak i publicystów, polityków czy działaczy społecznych.

Koncepcja kapitału społecznego stanowi kolejną po koncepcji kapitału ludzkiego i kapitału kulturowego próbę teoretycznego uzupełnienia ekonomicznego modelu wyjaśnień różnorodnych zjawisk zarówno w sferze gospodarki, jak i w innych dziedzinach życia społecznego, w tym również problemów rozwoju regionalnego. Zainteresowanie socjologów tym zagadnieniem wiąże się przede wszystkim z poszukiwaniem czynników umożliwiających i ułatwiających rozwiązywanie problemów grup społecznych, społeczności lokalnych i całych społeczeństw. Przyjmuje się tutaj założenie, że stosunki społeczne i sieci powiązań między jednostkami mogą być traktowane jako zasób, dzięki któremu można osiągnąć określone korzyści¹¹⁸. Mimo licznych opracowań na ten temat brak jest, jak w przypadku wielu innych terminów z zakresu nauk społecznych, ścisłej definicji kapitału społecznego. Pojęcie to jest definiowane w bardzo różny sposób, przez co nie jest ono jednoznaczne. Lista elementów składających się na kapitał społeczny jest dość długa, a do najważniejszych zalicza się zazwyczaj: różnorodne połączenia międzyludzkie, zaufanie, chęć porozumienia, zespół wspólnych wartości i zachowań oraz sieci społeczne warunkujące wspólne działania. Kapitałem społecznym jest wszystko to, co warunkuje zbiorowe działanie dla dobra wspólnego w każdej dziedzinie: gospodarce, kulturze polityce.

¹¹⁸ M. Kwiatkowski (2005), *Kapitał społeczny* [w:] Z. Bokszański, H. Kubiak (red.), *Encyklopedia socjologii. Suplement*, Oficyna Naukowa, Warszawa.

Wśród źródeł i składników kapitału społecznego (granice między nimi rzadko są jednoznacznie wyznaczone) wymienia się najczęściej zaufanie, sieć społecznych powiązań (networks) oraz wiele różnorodnych norm, w tym najczęściej normę wzajemności. Jednym z ważnych źródeł kontrowersji związanych z omawianą koncepcją jest problem relacji między zaufaniem a kapitałem społecznym. Czy można go utożsamiać z kapitałem społecznym, jak to ujmuje Francis Fukuyama, czy raczej uznać za źródło i zasadniczy składnik kapitału społecznego, jak proponuje Robert D. Putnam, a może jest to jedna z jego form, jak z kolei sugeruje James Coleman? Paul Adler i Seok-Woo Kwon uznają, że zaufanie jest czymś odrębnym od kapitału społecznego, będąc zarówno jego źródłem, jak i efektem. Zaufanie jest bowiem ich zdaniem cechą jednostek, a kapitał społeczny jest właściwością struktury społecznej¹¹⁹.

5.2. KAPITAŁ SPOŁECZNY A AKTYWNOŚĆ SPOŁECZNA

Formalne członkostwo w którymś z oficjalnie istniejących zrzeszeń to jeden z aspektów kapitału społecznego. Jednak często jest ono traktowane jako przydatny barometr zaangażowania społecznego¹²⁰. O zaletach stowarzyszania pisał już Alexis de Tocqueville, podając przykład amerykańskiego społeczeństwa: „niezależnie od wieku, pozycji i poziomu umysłowego Amerykanów nieustannie się stowarzyszają. Mają nie tylko towarzystwa handlowe i przemysłowe, do których należą wszyscy, ale również mnóstwo innych: istnieją stowarzyszenia religijne i moralne, stowarzyszenia o poważnym i błahym charakterze, stowarzyszenia zajmujące się ogólnymi i bardzo szczegółowymi sprawami, stowarzyszenia wielkie i małe [...] W ten sposób najbardziej demokratycznym krajem na świecie okazuje się ten, w którym ludzie najbardziej udoskonalili sztukę zbiorowego dążenia do celu wspólnych pragnień i tę nowo powstałą wiedzę stosują najczęściej”¹²¹. Również Robert D. Putnam stwierdza, że stowarzyszenia obywatelskie przyczyniają się do efektywności i stabilności demokratycznego rządu zarówno z powodu ich „wewnętrznego” oddziaływania na poszczególnych członków, jak i „zewnątrznego” oddziaływania na szersze kręgi społeczności. Oddziałując wewnętrznie, stowarzyszenia zaszczepiają swoim członkom nawyk

¹¹⁹ P. Adler, S-W. Kwon (2000), *Social Capital: The Good, the Bad and the Ugly* [w:] E.L. Lesser (red.), *Knowledge and Social Capital. Foundations and Applications*, Butterworth-Heinemann, Boston, s. 101.

¹²⁰ H. Kotarski (2013), *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój województwa podkarpackiego*, Wyd. UR, Rzeszów, s. 101.

¹²¹ A. Tocqueville (1996), *O demokracji w Ameryce*, Znak-Fundacja im. Stefana Batorego, Kraków-Warszawa, s. 116.

współpracy, solidarności i myślenia o sprawach społecznych. Oddziałując zewnętrznie, gęsta sieć wtórnych związków wzmacnia to, co politolodzy nazywają „artykulacją interesów” i „agregacją interesów”¹²². Dla większości teoretyków nie tylko jeden z wymiarów – zrzeszanie się obywateli – ale ogólnie ujmowany kapitał społeczny stanowi istotę społeczeństwa obywatelskiego, z pewnością zaś społeczeństwa efektywnego rozwojowo¹²³.

Uczestnictwo mieszkańców Rzeszowa w działaniach którejs z oficjalnie działających organizacji społecznych (zrzeszeń) można traktować jako formalny kapitał społeczny. W badaniach przyjęty został bardzo szeroki zakres znaczeniowy pojęcia „organizacja społeczna”. Badanym zadano pytanie „czy kiedykolwiek należeli do:

- stowarzyszenia, organizacji społecznej, politycznej, samopomocowej, fundacji,
- związku zawodowego, służby ochotniczej (np. straży pożarnej),
- komitetu blokowego, zarządu wspólnoty mieszkaniowej,
- trójki klasowej, rady szkoły, rady rodziców,
- koła parafialnego, grupy/wspólnoty religijnej (np. róży różańcowej itp.),
- klubu sportowego, grupy muzycznej, grupy hobbystycznej.

Z badań wynika dość optymistyczny fakt, iż ponad 1/5 badanych należy do organizacji społecznej działającej w ich społecznościach lokalnych (22,9%). Brak przynależności zadeklarowało 77,1% badanych.

Tabela 19. Przynależność do konkretnych typów organizacji społecznych.

Organizacja	Procent
Związek zawodowy, ochotnicza służba (np. straż pożarna)	29,7
Koło parafialne, grupa/wspólnota religijna (np. róża różańcowa itp.)	24,9
Klub sportowy, grupa muzyczna, grupa hobbystyczna	23,8
Stowarzyszenie, organizacja społeczna, polityczna, fundacja	22,7
Komitet blokowy, zarząd wspólnoty mieszkaniowej	7,6
Inna organizacja	2,7

Źródło: badania własne (n = 798).

Badani przynależeli do różnego typu organizacji. Najliczniejszą kategorię organizacji, której członkami byli mieszkańcy Rzeszowa, były związki zawo-

¹²² R.D. Putnam (1997), *Democracy in America at Century's End* [w:] A. Hadenius (red.), *Democracy's Victory and Crisis. Nobel Symposium no. 93*, Cambridge University Press, New York, s. 137.

¹²³ J. Czapiński, T. Panek, D. Batorski (red.) (2007), *op. cit.*, s. 257.

dowe oraz służby ochotnicze. Przynależność do nich zadeklarowało blisko 30% badanych (29,7%). Co czwarty badany należał do koła parafialnego, grupy/wspólnoty religijnej (24,9%). Nieznacznie mniejszy odsetek badanych zadeklarował przynależność do klubu sportowego, grupy muzycznej lub grupy hobbystycznej. Do stowarzyszeń, organizacji społecznych, politycznych bądź fundacji należy ponad 22% respondentów (22,7%).

Czynnikiem, który różnicuje poziom formalnego kapitału społecznego – przynależność do organizacji społecznych – jest wiek badanych. Najwyższym poziomem formalnego kapitału społecznego charakteryzują się najmłodsi respondenci – osoby do 25. roku życia. Jedna trzecia badanych w tym przedziale wiekowym zadeklarowała przynależność do co najmniej jednej organizacji. Najniższym poziomem formalnego kapitału społecznego charakteryzowały się osoby w wieku 26–45 lat, czyli pokolenie, które urodziło się w latach 70. i 80. poprzedniego stulecia. Nieco wyższy poziom przynależności do organizacji społecznych cechował badanych w wieku 46–55 oraz 56–65 lat. Ciekawym spostrzeżeniem jest stosunkowo wysoki poziom formalnego kapitału społecznego u osób w wieku emerytalnym. Do podobnego wniosku doszedł Andrzej Sadowski, realizując badania dotyczące kapitału społecznego w Białymstoku. Tam również seniorzy – osoby po 65. roku życia – charakteryzowali się wysokim poziomem formalnego kapitału społecznego, który nie zawsze w optymalny sposób był zagospodarowywany¹²⁴.

Tabela 20. Przynależność do organizacji społecznych w podziale na wiek

Wiek	Należy – nie należy do organizacji	
	Należy	Nie należy
Do 25 lat	33,0	67,0
26–35 lat	16,1	83,9
36–45 lat	16,7	83,3
46–55 lat	23,8	76,2
56–65 lat	27,4	72,6
Pow. 65 lat	23,5	76,5
Ogółem	22,9	77,1

Źródło: badania własne (n = 798).

¹²⁴ A. Sadowski (2006), *Białystok. Kapitał społeczny mieszkańców miasta*, Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok.

5.3. ZAUFANIE – FUNDAMENT SPOŁECZNOŚCI LOKALNEJ

Zaufanie jest zasadniczym składnikiem kapitału społecznego i jedną z jego najcenniejszych odmian¹²⁵. Dla wielu teoretyków stanowi kluczową kategorię i wartość, a jego występowanie świadczy o wysokim kapitale społecznym¹²⁶. Jak podkreśla Andrzej Sadowski, wysoki poziom zaufania społecznego między ludźmi występujący w obrębie rodzin, ale także dobrowolnie tworzonych instytucji i organizacji społecznych powoduje, że mieszkańcy są gotowi podejmować kooperację, współdziałanie, aby zrealizować określone cele¹²⁷. Na związek między kapitałem społecznym a zaufaniem zwrócił uwagę jeden z popularyzatorów terminu „kapitał społeczny”, Robert D. Putnam. Jak pamiętamy, definiował on pojęcie kapitału społecznego jako: „takie cechy organizacji społeczeństwa, jak zaufanie, normy i powiązania, które zwiększają sprawność społeczeństwa, ułatwiając skoordynowane działania”¹²⁸. Putnam wyraźnie podkreślał, że „zaufanie jest podstawowym składnikiem kapitału społecznego”¹²⁹. Jest wynikiem przede wszystkim pozytywnych doświadczeń związanych ze współpracą społeczną i możliwością upowszechniania tego rodzaju wiedzy wśród innych, dlatego też dla poziomu kapitału społecznego ważne są możliwości, jakimi dysponują społeczności w zakresie przenoszenia tego typu informacji¹³⁰.

David Halpern, podsumowując wieloletnie badania empiryczne i analizy teoretyczne prowadzone przez wielu badaczy, stwierdził, iż „zaufanie i wiarygodność stanowią istotny aspekt normatywnie rozumianego kapitału społecznego”¹³¹. Szereg badań empirycznych wykorzystuje poziom zaufania jako jeden z najprostszych i pojedynczych wskaźników kapitału społecznego. Jak stwierdza Piotr Sztompka, mocnego uzasadnienia dla takich działań dostarczył Putnam, prowadząc w kilkunastu stanach USA porównawcze badania poziomu kapitału społecznego. Na potrzeby tych badań zbudował złożony indeks kapitału społecznego, na który składały się takie elementy, jak przynależność do dobrowolnych stowarzyszeń i uczęsz-

¹²⁵ P. Sztompka (2007), *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, Znak, Kraków, s. 244.

¹²⁶ T. Szawiel (2006), *Spółczesność obywatelska i kapitał społeczny w Polsce na przełomie wieków (1995–2001)* [w:] A. Mieszalska, A. Piotrowski (red.), *Obszary ładu i anomii. Konsekwencje i kierunki polskich przemian*, Wyd. UŁ, Łódź.

¹²⁷ A. Sadowski (2006), *op. cit.*

¹²⁸ R.D. Putnam, R. Leonardi, R.Y. Nanetti (1995), *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Znak–Fundacja im. Stefana Batorego, Kraków–Warszawa, s. 258.

¹²⁹ *Ibidem*, s. 264.

¹³⁰ B. Lewenstein (2006), *Spółczesność rodzin czy obywateli – kapitał społeczny Polaków okresu transformacji*, „Societas/Communitas”, nr 1(1), s. 165.

¹³¹ P. Sztompka (2007), *op. cit.*, s. 244–245.

czanie na ich zebrania, uczestnictwo w spotkaniach publicznych, wiecach itp., podejmowanie dobrowolnych działań na rzecz wspólnoty, organizowanie przyjęć dla znajomych, uczęszczanie na takie przyjęcia, udział w wyborach oraz uogólnione zaufanie. Okazało się, że najsilniejsza korelacja występuje między akceptacją przez respondentów tezy „Można zaufać większości ludzi” – wskaźnik uogólnionego zaufania a pozostałymi składowymi indeksu. W związku z tym trzeba uznać zaufanie za jądro kapitału społecznego¹³².

Literatura dotyczące empirycznych wskaźników kapitału społecznego oraz będącego jego elementem – częścią składową – zaufania społecznego bogata jest w miary pozwalające oszacować poziom tego zjawiska. W badaniu poddanych zostało analizie kilka wymiarów zaufania społecznego, które stanowią zarazem jego szczegółowe empiryczne zmienne składowe. Są nimi:

- poziom zaufania do sąsiadów,
- poziom zaufania do ludzi ogółem (poziom uogólnionego zaufania),
- poziom zaufania do władz samorządowych,
- poziom zaufania do współmieszkańców miejscowości,
- poziom zaufania przełożonych i współpracowników z pracy.

Syntetyczny ogólny wskaźnik zaufania przyjął pięć poziomów: bardzo niski, niski, średni, wysoki i bardzo wysoki. Wskaźnik obliczony został na podstawie następujących empirycznych wskaźników: większości sąsiadów mogę zaufać; w sąsiedztwie większość osób jest gotowych cię wykorzystać; większości mieszkańców Rzeszowa można zaufać; mój szef jest osobą, do której mogę się zwrócić; na większość kolegów z pracy (uczelnii) mogę liczyć w razie potrzeby; większość władz mojej miejscowości to ludzie godni zaufania. Do pomiaru użyto pięciostopniowej skali Likerta (1 – zdecydowanie się nie zgadzam; 2 – raczej się nie zgadzam; 3 – trudno powiedzieć; 4 – raczej się zgadzam; 5 – zdecydowanie się zgadzam).

Tabela 21. Poziom zaufania mieszkańców

Organizacja	Procent
Bardzo niski	15,7
Niski	22,1
Średni	26,9
Wysoki	14,3
Bardzo wysoki	21,1

Źródło: badania własne (n = 798).

¹³² *Ibidem*, s. 245.

Analizy wykazały, że badani charakteryzują się zróżnicowanym poziomem zaufania społecznego. Stopień ten zależy od wieku i poziomu wykształcenia. Osoby najstarsze – powyżej 65. roku życia – oraz najlepiej wykształcone charakteryzują się największym zasobem wysokiego poziomu zaufania społecznego. Podobnie jak w przypadku formalnego kapitału społecznego, również i tu najniższym poziomem zaufania charakteryzowali się badani w wieku 36–35 lat.

5.4. CHĘĆ DO WSPÓLDZIAŁANIA SPOŁECZNEGO

Jak twierdzi Robert D. Putnam, być obywatelem we wspólnocie oznacza przede wszystkim aktywnie uczestniczyć w sprawach publicznych¹³³. Trudno się z tym zdaniem nie zgodzić. Inny z badaczy, Michael Walzer, tak pisał o potrzebie obywatelskiego zaangażowania: „zainteresowanie sprawami publicznymi i poświęcenie się sprawom publicznym są głównymi oznakami obywatelskiej cnoty”¹³⁴. Obywatelskie zaangażowanie i chęć współdziałania dla dobra społeczeństwa są zasadniczą formą kapitału społecznego. Im wyższy poziom chęci do wspólnych działań, tym większe szanse na rozwój i lepsze funkcjonowanie społeczeństwa. Jak stwierdza wspomniany już wcześniej Putnam sieci obywatelskiego zaangażowania sprzyjają powstawaniu mocnych norm wzajemności oraz ułatwiają komunikację i poprawiają przepływ informacji. Zaś im lepszy przepływ informacji między partnerami, zarówno bezpośredni, jak i pośredni, tym większe ich wzajemne zaufanie i łatwiejsza współpraca¹³⁵.

W ramach analizy tego wymiaru kapitału społecznego poddano badaniu gotowość do zaangażowania się w problemy społeczności lokalnej. Działaniem, w które miał zaangażować się badany, był remont ulicy, przy której mieszka (pytanie brzmiało: „Gdyby ulica, przy której Pan(i) mieszka, wymagała remontu, to jak najogólniej by się Pan(i) zachował(a)? 1) Poczekam na decyzję władz odpowiedzialnych za stan dróg w miejscowości; 2) Skieruję pismo do odpowiednich władz, aby przyśpieszyć remont; 3) Wyremontuję ulicę obok domu samodzielnie; 4) Zorganizuję komitet mieszkańców ds. remontu ulicy, aby ją wyremontować samodzielnie; 5) Zorganizuję komitet mieszkańców ds. remontu ulicy, aby większą grupą wywierać wpływ na władze odpowiedzialne za stan drogi; 6) Inne działania; 7) Nie zrobię nic, będę czekał na inicjatywę sąsiadów”).

Gotowość do podjęcia działań i współdziałania z innymi mieszkańcami wykazała 1/3 badanych. Nieco ponad 66% (66,6%) przyjęło bierną postawę i nie zrobiło nic, czekając na inicjatywę sąsiadów lub władz odpowiedzialnych za

¹³³ R.D. Putnam, R. Leonardi, R.Y. Nanetti (1995), *op. cit.*, s. 133.

¹³⁴ *Ibidem*.

¹³⁵ *Ibidem*, s. 270.

stan dróg w miejscowości. Badani, którzy deklarowali chęć współdziałania, najczęściej wskazywali na potrzebę przygotowania pisma do odpowiednich władz, aby przyspieszyć remont (22,2%). Nieco ponad 8% badanych (8,4%) było chętnych do zorganizowania komitetu mieszkańców ds. remontu ulicy, aby większą grupą wywierać wpływ na władze odpowiedzialne za stan drogi. Zaledwie 1 na 100 respondentów był gotów wziąć sprawę w swoje ręce i samodzielnie wyremontować ulicę obok domu (0,9%).

Tabela 22. Gotowość do działań mieszkańców na rzecz lokalnej społeczności

Gdyby ulica, przy której Pan(i) mieszka, wymagała remontu, to jak najogólniej by się Pan(i) zachował(a):	Procent
Poczekam na decyzję władz odpowiedzialnych za stan dróg w miejscowości	54,5
Skieruję pismo do odpowiednich władz, aby przyspieszyć remont	22,2
Zorganizuję komitet mieszkańców ds. remontu ulicy, aby większą grupą wywierać wpływ na władze odpowiedzialne za stan drogi	8,4
Zorganizuję komitet mieszkańców ds. remontu ulicy, aby ją wyremontować samodzielnie	1,1
Wyremontuję ulicę obok domu samodzielnie	0,9
Inne	0,5
Nie zrobię nic, będę czekał na inicjatywę sąsiadów	12,4

Źródło: badania własne (n = 798).

Czynnikiem różnicującym poziom zaangażowania obywatelskiego i chęci współdziałania okazało się wykształcenie badanych. Osoby z wykształceniem wyższym charakteryzowały się najwyższym poziomem zaangażowania obywatelskiego. Test λ^2 Pearsona wykazał statystycznie istotny związek między zmiennymi ($p < 0,05$). Wartość współczynnika kontyngencji C Pearsona wskazała na umiarkowaną siłę związku (0,187).

Wyższemu poziomowi zaangażowania obywatelskiego sprzyjał również wyższy poziom sformalizowanego kapitału społecznego. Osoby deklarujące przynależność do organizacji społecznych charakteryzowały się wyższym poziomem zaangażowania społecznego. Test λ^2 Pearsona wykazał, że między przynależnością do organizacji społecznych badanych a poziomem zaangażowania obywatelskiego istnieje statystycznie istotny związek ($p < 0,05$). Siła związku jak na standardy nauk społecznych była niska. Wartość współczynnika kontyngencji C Pearsona wyniosła 0,151.

Niewątpliwie na brak chęci do działania na rzecz lokalnej społeczności wpływa fakt, że badani mieszkańcy Rzeszowa deklarują, że osobiście nie mają wpływu na

to, co się dzieje w mieście. Połowa badanych uważa, że nie ma żadnego wpływu na sytuację w Rzeszowie. Jedynie 2% badanych sądzi, że ma duży bądź bardzo duży wpływ. Czynnikiem, który silnie różnicuje tę zmienną, jest wykształcenie. Analizy wykazały, że im wyższy poziom wykształcenia, tym wyższy poziom poczucia siły wpływu na to, co dzieje się w mieście ($p < 0,001$). Wartość współczynnika gamma wyniosła $-0,166$, co świadczy o słabej, ale widocznej zależności.

Tabela 23. Poczucie wpływu na to, co się dzieje w mieście

Czy Pan/i osobiście ma jakiś wpływ na to, co się dzieje w mieście?	Procent
Tak, mam bardzo duży wpływ	0,3
Tak, mam duży wpływ	1,8
Mam średni wpływ	14,1
Mam raczej niewielki wpływ	21,9
Nie mam żadnego wpływu	50,7
Nie wiem/trudno powiedzieć	11,3

Źródło: badania własne (n = 798).

Porównanie wyników badania z 2015 r. z wynikami sprzed 6 lat pokazuje, że nie zaszły w tym zakresie praktycznie żadne zmiany. Mieszkańcy dalej sądzą, że w bardzo małym stopniu mają wpływ na swoje miasto.

Tabela 24. Poczucie wpływu na to, co się dzieje w mieście – porównanie wyników badania z 2009 i 2015 r.

Poczucie wpływu na to, co się dzieje w mieście	2009	2015
Tak, mam bardzo duży wpływ	0,4	0,3
Tak, mam duży wpływ	2,2	1,8
Mam średni wpływ	7,8	14,1
Mam raczej niewielki wpływ	30,4	21,9
Nie mam żadnego wpływu	53,7	50,7
Nie wiem/trudno powiedzieć	5,5	11,3

Wskaźnikiem zaangażowania obywatelskiego i poczucia odpowiedzialności za miejsce, w którym się mieszka, jest również udział w wyborach, w szczególności tych na poziomie lokalnym. Wyniki pokazały, że ponad 2/3 badanych

uczestniczyło w ostatnich wyborach samorządowych, które odbyły się w listopadzie 2014 r. Wynik jest znacznie wyższy niż rzeczywista frekwencja, która wyniosła 46,86%. Nie powinien on jednak dziwić, gdyż respondenci zazwyczaj chętniej przyznają się do uczestnictwa w wyborach, niż faktycznie tak było. Dodatkowo wpływ na to może mieć kumulacja aktów wyborczych (wybory parlamentarne oraz prezydenckie) i problem z dokładnym ich rozróżnieniem przez badanych. Czynnikiem, który różnicował udział w wyborach, było wykształcenie badanych. Analizy wykazały, że im wyższy poziom wykształcenia, tym częstsza deklaracja udziału w wyborach ($p < 0,05$). Wartość współczynnika kontyngencji C Pearsona wyniosła 0,136, co świadczy o słabej zależności.

5.5. OTWARTOŚĆ NA INNYCH

W ostatnich kilkunastu miesiącach przez Europę i Polskę przetoczyła się dyskusja dotycząca kwestii uchodźców z Bliskiego Wschodu. Autorzy badania uznali za interesujący aspekt zbadanie stosunku mieszkańców Rzeszowa do tej kwestii, zadając pytanie: „Jak Pana(i) zdaniem władze Rzeszowa powinny postępować wobec uchodźców z krajów arabskich objętych wojną?”.

Tabela 25. Opinie dotyczące działań władz Rzeszowa wobec uchodźców z krajów arabskich objętych wojną

Jak Pana(i) zdaniem władze Rzeszowa powinny postępować wobec uchodźców z krajów arabskich objętych wojną?	Procent
Zostawić ich samym sobie	6,5
Dążyć do wysyłania ich z powrotem do państw, z których przyjechali	30,6
Dążyć do wysyłania ich do innych krajów, np. Niemiec, Francji, Wielkiej Brytanii	11,6
Pozwolić im się osiedlić w Polsce na dłuższy czas	9,0
Pozwolić im się osiedlić w Polsce na stałe	3,0
Trudno powiedzieć	39,3

Źródło: badania własne (n = 781).

Wyniki badania pokazały, że ponad 1/3 badanych nie ma zdania na ten temat. Spośród respondentów, którzy sprecyzowali swoje opinie, największy odsetek wskazał na rozwiązanie dążące do wysyłania ich z powrotem do państw, z których przyjechali (30,6%). 12% badanych rzeszowian było skłonnych pozwolić osiedlić się uchodźcom w Polsce na dłuższy czas lub na stałe. Rozkład opinii nie odbiega od innych ogólnopolskich badań realizowanych w tym czasie.

5.6. UCZESTNICTWO W KULTURZE

W ramach badania podjęto również kwestie uczestnictwa mieszkańców Rzeszowa w kulturze. Wskazano 12 form uczestnictwa w wydarzeniach kulturalnych oraz formach spędzania wolnego czasu, które wiążą się z kontaktem placówkami kultury.

Tabela 26. Uczestnictwo w kulturze

Placówki kultury/imprezy	Co najmniej raz w tygodniu	Rzadziej niż raz w tygodniu, ale nie rzadziej niż raz na kwartał	Rzadziej niż raz na pół roku, ale nie rzadziej niż raz na rok	Rzadziej niż raz na rok lub wcale
Kino	3,1	32,8	31,4	32,8
Teatr	1,3	10,4	25,4	63,0
Muzeum	1,4	8,5	23,0	67,1
Dom kultury	2,4	8,4	15,3	74,0
Filharmonia	1,3	7,3	18,3	73,3
Wystawa artystyczna	1,5	5,9	15,1	77,5
Biblioteka	6,9	20,0	19,5	53,6
Dni osiedla	1,3	7,1	26,0	65,6
Koncert muzyki popularnej	2,1	14,1	25,0	58,8
Impreza sportowa	3,1	14,7	24,7	57,5
Impreza parafialna	1,9	6,7	16,0	75,5
Festiwal muzyczny	1,4	7,9	20,8	69,9

Źródło: badania własne (n = 781).

Mieszkańcy Rzeszowa z oferty wydarzeń kulturalnych najczęściej wybierali kino. W następnej kolejności korzystali ze zbiorów bibliotek i czytelni, uczestniczyli w imprezach sportowych, koncertach muzyki popularnej oraz spektaklach teatralnych. Najrzadziej zaś wybierali ofertę filharmonii, imprezy organizowane przy parafiach oraz wystawy.

5.7. ZADOWOLENIE Z ŻYCIA

W pośredni sposób z kapitałem społecznym wiąże się ogólny poziom zadowolenia z życia. W badaniu zadano respondentom pytanie, które miało określić

jego poziom. Brzmiało ono następująco: „Niektórzy ludzie są ogólnie bardzo szczęśliwi, bez względu na okoliczności życiowe czerpią z życia dużo radości. W jakim stopniu to stwierdzenie opisuje Pana(ią)? Proszę o dokonanie oceny na skali od 1 do 7, gdzie 1 oznacza, że to zdanie nie pasuje wcale, a 7, że to zdanie pasuje idealnie”. Średnia opisująca ogólny poziom zadowolenia mieszkańców wyniosła 4,90, co świadczy o ponadprzeciętnym poziomie zadowolenia z życia. Pamiętać bowiem należy, że im wyższa wartość średniej, tym wyższy poziom zadowolenia badanych. Dominującą wartością na siedmiostopniowej skali było 5 – respondenci najczęściej je wskazywali. Analizy wykazały ponadto, że poziom zadowolenia zależy od poziomu wykształcenia badanych – im jest on wyższy, tym wyższy jest poziom wykształcenia badanych. Podsumowując, można stwierdzić, że jakość życia określana przez ten wskaźnik jest stosunkowo wysoka, a mieszkańcy Rzeszowa są osobami zadowolonymi ze swego życia.

6. OCENA FUNKCJONOWANIA URZĘDU MIASTA RZESZOWA

Jeden z tematów badania ankietowego przeprowadzonego wśród mieszkańców stolicy Podkarpacia stanowiła ocena wybranych aspektów funkcjonowania Urzędu Miasta Rzeszowa. Podkreślenia przy tym wymaga, że uzyskanych wyników nie można traktować tak samo jak wyników badań satysfakcji klienta urzędu. Zasadnicza różnica pomiędzy przeprowadzonym badaniem ankietowym a badaniami satysfakcji klienta urzędu polega na tym, że te ostatnie powinny być prowadzone wśród osób, które w określonym czasie korzystały z usług urzędu, natomiast w przypadku omawianego badania ankietowego pytania dotyczące funkcjonowania Urzędu Miasta były zadawane wszystkim respondentom niezależnie od tego, czy w ostatnim czasie załatwiali oni w nim jakieś sprawy, czy nie. W tym kontekście pojawia się pytanie o zasadność prowadzenia badań wśród osób, które mogą nie mieć doświadczeń na temat funkcjonowania urzędu. Słabą stroną takiego podejścia jest z pewnością ryzyko wystąpienia znacznej liczby odpowiedzi neutralnych spowodowanych trudnością w zabraniu jednoznacznego stanowiska. Niemniej jednak tego typu badania są zasadne z tego względu, że służą one nieco innemu celowi niż badania satysfakcji klienta. Wyniki badań społecznych pokazują, że brak osobistych doświadczeń w danej kwestii niekoniecznie musi iść w parze z brakiem przekonań, co z kolei stanowi podstawę do kształtowania się stereotypów. Stereotypy z kolei mogą istotnie wpływać na rozpowszechnianie opinii na dany temat. W kontekście funkcjonowania Urzędu Miasta jest to o tyle ważne, że jest to instytucja publiczna, która ze względu na pełnioną funkcję powinna cieszyć się dobrą opinią wśród mieszkańców niezależnie od tego, czy w ostatnim czasie korzystali z jej usług, czy nie. Dlatego w ramach przeprowadzonego badania poszukiwano odpowiedzi na pytania:

- Jak funkcjonowanie Urzędu Miasta Rzeszowa jest postrzegane przez mieszkańców?
- Czy mieszkańcy, którzy odwiedzili Urząd Miasta Rzeszowa przynajmniej raz w ciągu ostatnich 12 miesięcy, oceniają jego funkcjonowanie lepiej czy gorzej od osób, które nie korzystały z usług tej instytucji w tym okresie?
- W jakich aspektach funkcjonowanie Urzędu Miasta Rzeszowa jest oceniane najlepiej, a w jakich najgorzej?

- Jaki jest stosunek mieszkańców Rzeszowa do otwierania Biur Obsługi Mieszkańców w galeriach handlowych?

W odniesieniu do postawionych problemów badawczych sformułowano następujące hipotezy badawcze:

- Mieszkańcy w większości pozytywnie oceniają funkcjonowanie Urzędu Miasta Rzeszowa.
- Mieszkańcy, którzy odwiedzili Urząd Miasta Rzeszowa co najmniej raz w ciągu ostatnich 12 miesięcy, lepiej oceniają jego funkcjonowanie od mieszkańców, którzy nie odwiedzili tej instytucji w tym okresie.
- Mieszkańcy najlepiej oceniają funkcjonowanie Urzędu Miasta Rzeszowa w aspekcie profesjonalizmu i uprzejmości urzędników, a najgorzej jawność i przejrzystość podejmowanych decyzji.
- Mniej niż połowa mieszkańców posiada wiedzę na temat zakresu spraw możliwych do załatwienia w Biurze Obsługi Mieszkańców.

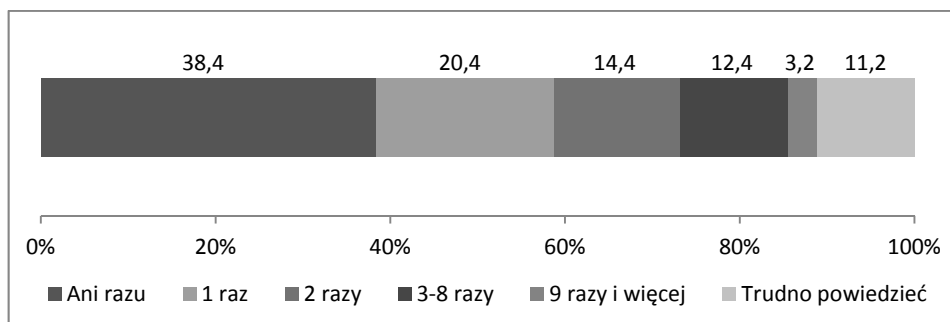
Uzasadnieniem pierwszej z postawionych hipotez jest to, że Urząd Miasta Rzeszowa od 2002 r. jest kierowany przez tę samą osobę, która czterokrotnie zwyciężyła w wyborach na prezydenta miasta. Zwycięstwo w wyborach z kolei może być postrzegane jako wyraz pozytywnej opinii na temat zarządzania miastem. W związku z tym, że Urząd Miasta jest narzędziem służącym prezydentowi do zarządzania miastem, można zakładać, że dobra ocena działalności prezydenta jest zarazem powiązana z dobrą oceną zarządzanego przez niego urzędu.

Jak już wspomniano, brak osobistych doświadczeń w określonym zakresie może stanowić podłoże do kształtowania się stereotypów i uprzedzeń. Jednym z takich stereotypów jest postać urzędnika jako osoby nieuprzejmej, niekompetentnej i leniwiej, otrzymującej zatrudnienie nie ze względu na kwalifikacje, lecz znajomości. Można zatem założyć, że bezpośredni kontakt z urzędnikami świadczącymi fachową obsługę w Biurze Obsługi Mieszkańców usytuowanym w miejscu niekojarzącym się z tradycyjnym urzędem przyczynia się do obalania takich stereotypów.

W odniesieniu do trzeciej z wyróżnionych hipotez można założyć, że konfrontacja stereotypowego myślenia z rzeczywistością powoduje zupełne odwrócenie opinii na temat funkcjonowania Urzędu Miasta, w wyniku czego stereotypowe postrzeganie urzędnika jest zastępowane postrzeganiem go jako osoby kompetentnej i uprzejmej. Uzasadnieniem ostatniej hipotezy jest zakładane przyzwyczajenie mieszkańców do załatwiania spraw w głównych lokalizacjach Urzędu Miasta powiązane z przekonaniem, że w Punkcie Obsługi Mieszkańców jest możliwe załatwienie bardzo wąskiego zakresu spraw.

Przed przystąpieniem do bardziej szczegółowych analiz podstawową kwestią jest określenie częstości wizyt mieszkańców w Urzędzie Miasta Rzeszowa. Połowa mieszkańców co najmniej raz odwiedziła rzeszowski magistrat w ciągu

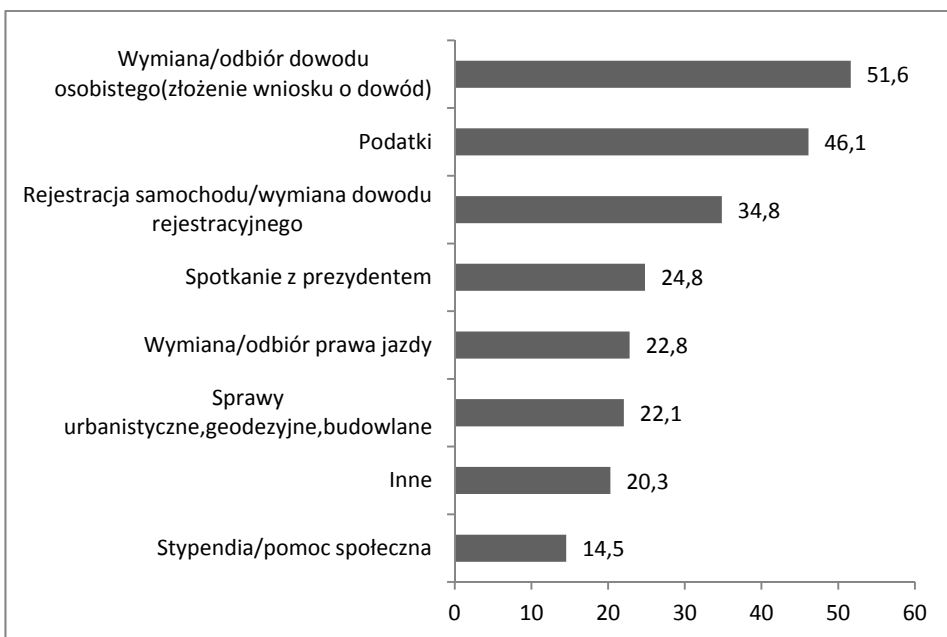
12 przed realizacją badania. Blisko 2/5 mieszkańców wskazało, że nie było w miejskim urzędzie w tym czasie, a co dziesiąty mieszkaniec nie był w stanie udzielić na ten temat odpowiedzi.

Wykres 31. Częstość wizyt mieszkańców w Urzędzie Miasta Rzeszowa w okresie 12 miesięcy przed realizacją badania

Źródło: badania własne (n = 800).

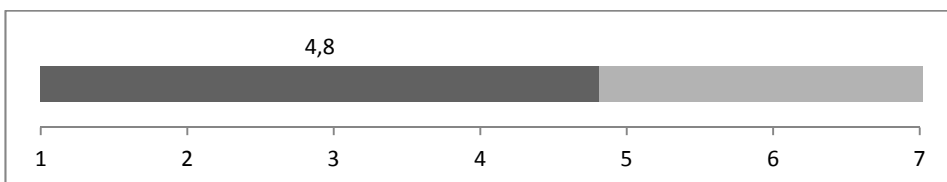
Ponad połowa mieszkańców Rzeszowa spośród tych, którzy odwiedzili Urząd Miasta w okresie 12 miesięcy przed realizacją badania, wskazała, że powodem wizyty były sprawy związane ze złożeniem wniosku o wydanie dowodu osobistego lub jego wymianę. Uwzględniając jeszcze to, że znaczny odsetek osób odwiedził Urząd Miasta Rzeszowa w celu rejestracji samochodu lub wymiany dowodu rejestracyjnego, zauważalne jest, że zamiast udawania się do głównych lokalizacji Urzędu, znaczna część mieszkańców może załatwić swoje sprawy w Punktach Obsługi Mieszkańców znajdujących się w bardziej przystępnych lokalizacjach. Pewnym zaskoczeniem jest relatywnie wysoki odsetek osób, które odwiedziły Urząd Miasta w celu spotkania z prezydentem.

Wykres 32. Cele wizyt mieszkańców w Urzędzie Miasta Rzeszowa [%]

Źródło: badania własne (n = 399).

Stosując podobną siedmiopunktową skalę jak w odniesieniu do subiektywnej oceny czystości powietrza oraz wody, obserwowana jest przewaga osób pozytywnie oceniających funkcjonowanie Urzędu Miasta Rzeszowa, przy czym zauważalne jest to, że średnia wartość wskaźnika oceny funkcjonowania Urzędu Miasta Rzeszowa jest porównywalna do średniej subiektywnej oceny czystości powietrza i nieco niższa od średniej oceny czystości wody.

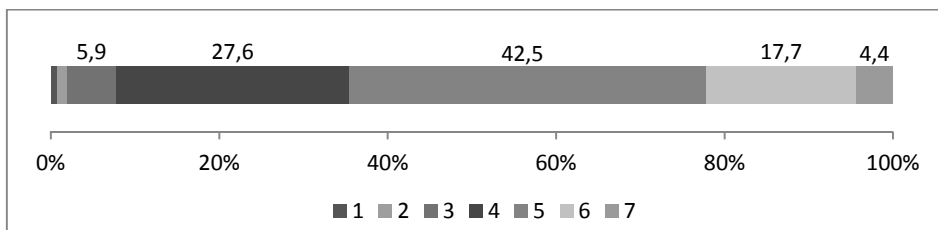

Wykres 33. Średnia wartość wskaźnika ogólnej oceny funkcjonowania Urzędu Miasta Rzeszowa

Źródło: badania własne (n = 800).

Podobnie jak w przypadku wskaźników subiektywnej oceny czystości powietrza i wody w interpretacji uzyskanego wyniku za pomocą można uznać

analizę rozkładów częstości wskazywania przez mieszkańców poszczególnych wartości. Również w tym wypadku dominowały odpowiedzi pozytywne z najczęściej występującą wartością „4”, którą można odczytywać jako umiarkowanie pozytywną. Zauważalne jest też bardzo nieliczne występowanie wskazań zdecydowanie negatywnych. Wartości „1” oraz „2” były wskazywane odpowiednio przez 0,8 i 1,1% mieszkańców.

Wykres 34. Rozkład częstości wskazywania poszczególnych wartości w ramach oceny funkcjonowania Urzędu Miasta Rzeszowa

Źródło: badania własne (n = 800).

Traktując wskaźnik oceny funkcjonowania Urzędu Miasta Rzeszowa w taki sposób, jakby był wskaźnikiem ilościowym, po przeprowadzeniu jednoczynnikowej analizy ANOVA można stwierdzić, że średnia wartość tego wskaźnika jest zróżnicowana ze względu na poziom wykształcenia mieszkańców. Im wyższy jest poziom wykształcenia mieszkańców, tym uzyskano wyższą średnią wartość wskaźnika oceny funkcjonowania Urzędu Miasta Rzeszowa. Inne zmienne, takie jak wiek, płeć czy wykształcenie, nie różnicują uzyskanych wyników.

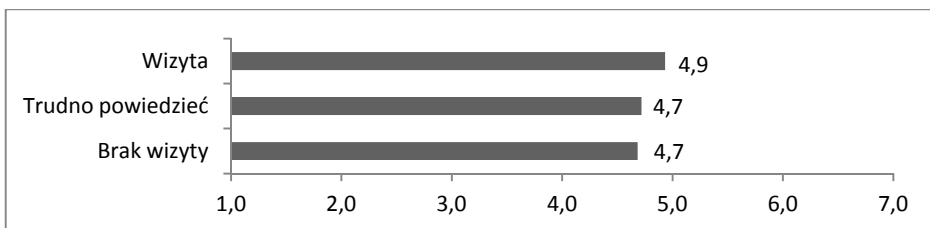

Wykres 35. Średnia wartość wskaźnika ogólnej oceny funkcjonowania Urzędu Miasta Rzeszowa w podziale na wykształcenie

Źródło: badania własne (n = 800).

Istotne statystycznie zróżnicowania wśród uzyskanych średnich wartości wskaźnika oceny funkcjonowania Urzędu Miasta Rzeszowa zaobserwowano pomiędzy osobami, które w ciągu ostatnich 12 miesięcy odwiedziły Urząd,

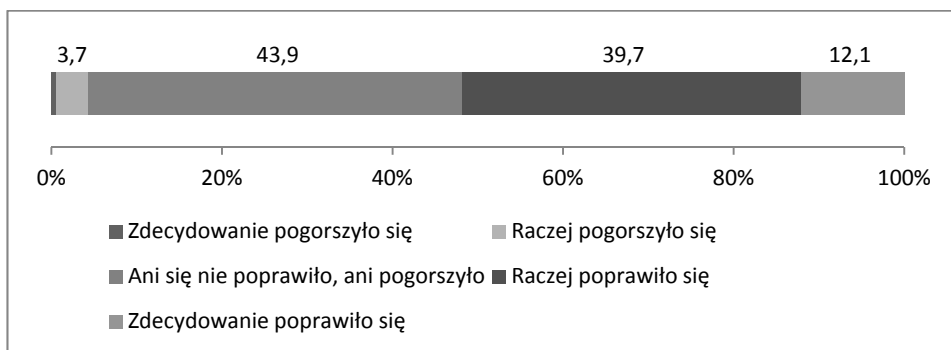
a osobami, które tego nie zrobiły w tym okresie lub nie potrafiły odpowiedzieć, czy w tym czasie były w Urzędzie, czy nie. Przeciętny wynik uzyskany w odniesieniu do osób korzystających z usług Urzędu był istotnie wyższy od wyników uzyskanych w odniesieniu do pozostałych osób, co potwierdza postawioną hipotezę.

Wykres 36. Średnia wartość wskaźnika ogólnej oceny funkcjonowania Urzędu Miasta Rzeszowa ze względu na wizytę w nim w ciągu 12 miesięcy przed okresem realizacji badania

Źródło: badania własne (n = 800).

Interesujących wyników dostarcza analiza opinii mieszkańców na temat funkcjonowania Urzędu Miasta Rzeszowa w porównaniu do okresu sprzed 5 lat. Co prawda najczęściej mieszkańcy nie potrafili jednoznacznie wskazać, czy w tej perspektywie czasowej funkcjonowanie Urzędu poprawiło się, czy pogorszyło, jednak zauważalne jest to, że łącznie ponad połowa mieszkańców wypowiedziała się pozytywnie na ten temat, a negatywnie – zaledwie co dwudziesty mieszkaniec (przy opiniach, że funkcjonowanie Urzędu zdecydowanie się pogorszyło sięgających poziomu 0,6%).

Wykres 37. Ocena mieszkańców funkcjonowania Urzędu Miasta Rzeszowa w porównaniu do okresu sprzed 5 lat

Źródło: badania własne (n = 800).

Mieszkańców Rzeszowa biorących udział w badaniu ankietowym poproszono o dokonanie oceny różnych aspektów funkcjonowania Urzędu Miasta poprzez ustosunkowanie się do 12 stwierdzeń:

- Nie ma większych kłopotów z dostępem do potrzebnych informacji.
- Decyzje podejmowane są w sposób całkowicie jawny i przejrzysty.
- Rozmieszczenie wydziałów Urzędu Miasta jest wygodne dla mieszkańców.
- Pracownicy Urzędu Miasta są uprzejmi dla interesantów.
- Pracownicy Urzędu Miasta są kompetentni i fachowi.
- Szybkość załatwianych spraw nie budzi zastrzeżeń.
- Wszyscy interesanci są traktowani równo i jednakowo.
- Nabór pracowników do Urzędu Miasta odbywa się w drodze konkursów.
- Biura Obsługi Obywatela należycie spełniają swoje zadania.
- Prezydent oraz kierownicy wydziałów Urzędu Miasta są dostępni dla obywateli.
- Struktura organizacyjna Urzędu Miasta jest jasna i czytelna dla mieszkańców.
- Godziny pracy Urzędu Miasta są dogodne dla mieszkańców.

W zależności od stopnia zgadzania się bądź niezgadzania z danym stwierdzeniem respondenci mieli możliwość wybrania odpowiedzi: „zdecydowanie nie”, „raczej nie”, „ani tak, ani nie”, „raczej tak”, „zdecydowanie tak”. Najczęściej akceptowane stwierdzenia dotyczyły dostępności do potrzebnych informacji, dogodności rozmieszczenia wydziałów Urzędu Miasta, kompetencji, fachowości oraz uprzejmości urzędników, dogodności godzin pracy Urzędu Miasta oraz spełniania swojego zadania przez Biura Obsługi Mieszkańców (Punkty Obsługi Mieszkańców). Zauważalne jest zatem, że wśród najczęściej akceptowanych stwierdzeń znajdują się te na temat profesjonalizmu i uprzejmości urzędników, co jest zarazem zbieżne z postawioną hipotezą badawczą. Zdecydowanie najrzadziej akceptowane stwierdzenie dotyczyło przekonania o zatrudnianiu pracowników Urzędu Miasta Rzeszowa w drodze konkursów. W tym kontekście oczywiście po raz kolejny należy podkreślić, że przedmiotem analiz są wyniki badania opinii, a nie określenie stanu faktycznego. Niski odsetek osób zgadzających się z tym stwierdzeniem nie jest równoznaczny z tym, że w Urzędzie Miasta Rzeszowa pracownicy nie są zatrudniani w drodze konkursów, ale ukazuje przekonania mieszkańców na ten temat. Warto również zauważyć, że przyczyną niskiego odsetka osób zgadzających się z tym stwierdzeniem jest przede wszystkim to, że większość mieszkańców nie przyjęła na ten temat jednoznacznego stanowiska. Niemniej jednak w porównaniu do pozostałych stwierdzeń było to stwierdzenie, z którym nie zgodziło się najwięcej mieszkańców. Uzyskane wyniki skłaniają zatem do wysunięcia postulatu odnośnie do potrzeby podejmowania działań prowadzących do lepszego informowania

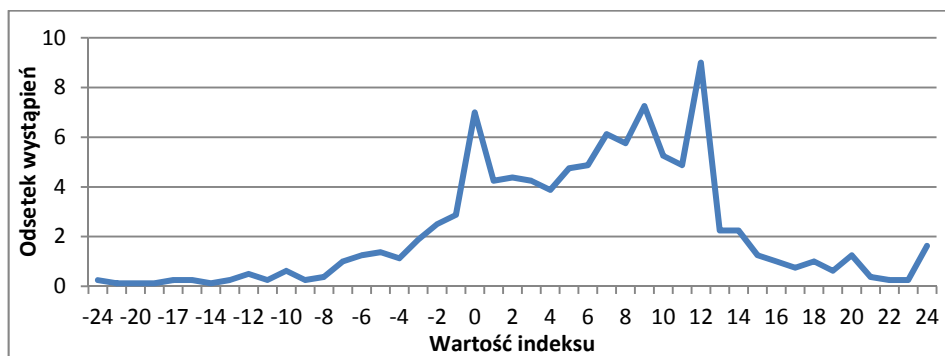
mieszkańców na temat polityki kadrowej w Urzędzie Miasta. Inne stwierdzenia, z którymi nie zgodziła się największa część mieszkańców stanowiąca około 15% ogółu, dotyczyły przekonania, że wszyscy są traktowani równo i jednakowo oraz że szybkość załatwianych spraw nie budzi zastrzeżeń. Pod tym względem nie potwierdziła się postawiona hipoteza badawcza, ponieważ większość mieszkańców wyraziła akceptację stwierdzenia, że decyzje podejmowane są w rzeszowskim magistracie w sposób całkowicie jawny i przejrzysty.

Wykres 38. Ocena mieszkańców wybranych aspektów funkcjonowania Urzędu Miasta Rzeszowa

Źródło: badania własne (n = 800).

Odpowiedzi udzielone w odniesieniu do poszczególnych stwierdzeń zagregowano w postaci indeksu oceny funkcjonowania Urzędu Miasta Rzeszowa. Na etapie tworzenia indeksu w pierwszej kolejności dokonano przypisania wartości liczbowych poszczególnym odpowiedziom udzielanym w odniesieniu do stwierdzeń. Odpowiedziom wyrażającym zdecydowaną akceptację stwierdzeń przypisywano 2 pkt, akceptację umiarkowaną – 1 pkt, a odpowiedziom neutralnym – 0 pkt. Z kolei odpowiedziom wyrażającym niezgadzanie się z poszczególnymi stwierdzeniami przypisywano wartości ujemne, odpowiednio: – 1 pkt w przypadku odpowiedzi umiarkowanych i –2 pkt w przypadku odpowiedzi zdecydowanych. Ze względów technicznych w celu umożliwienia wykonania indeksu oraz obliczeń statystycznych wartość 0 pkt przypisano także do przypadków braków odpowiedzi. W ten sposób zakres indeksu mieścił się w przedziale od – 24 pkt w przypadku zdecydowanego negatywnego odniesienia się do wszystkich stwierdzeń składających się na indeks do 24 pkt w przypadku zdecydowanego zgadzania się ze wszystkimi stwierdzeniami. Średnia wartość indeksu wyniosła 6 pkt przy medianie o wartości 7 pkt i odchyleniu standardowym wynoszącym 7,3 pkt. Najczęściej występująca wartość wyniosła 12 pkt. Uzyskany rozstęp mieścił się w maksymalnym zakresie indeksu, tzn. w kilku przypadkach zaobserwowano wystąpienie minimalnej wartości indeksu wynoszącej –24 pkt oraz maksymalnej wartości wynoszącej 24 pkt. Na wykresie 39 przedstawiono rozkład częstości występowania poszczególnych wartości.

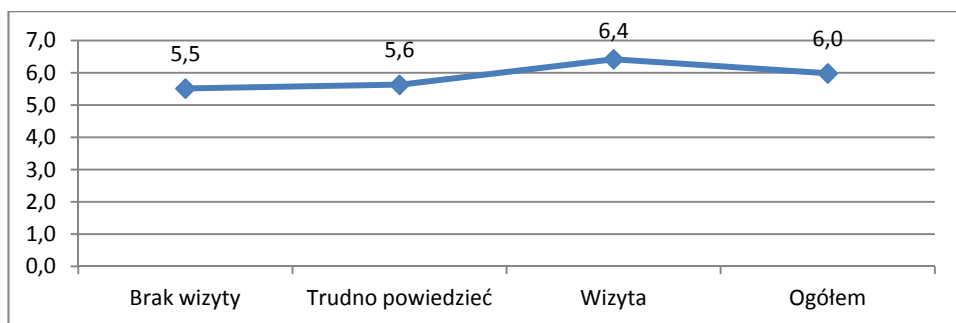

Wykres 39. Ocena mieszkańców wybranych aspektów funkcjonowania Urzędu Miasta Rzeszowa

Źródło: badania własne (n = 800).

Przedmiotem analizy uczyniono również stopień zróżnicowania średniej wartości indeksu oceny funkcjonowania Urzędu Miasta Rzeszowa ze względu na takie zmienne, jak: wiek, płeć, poziom wykształcenia, strefa zamieszkania, a przede wszystkim korzystanie z usług urzędu w ciągu 12 miesięcy przed uczest-

nictwem w badaniu. W tym celu przeprowadzono jednoczynnikową analizę ANOVA. Wyniki przeprowadzonych analiz nie wykazały występowania istotnego statystycznie zróżnicowania ze względu na przyjęte zmienne. Co prawda w kontekście postawionej hipotezy badawczej w odniesieniu do osób, które wskazały wizytę w urzędzie w ciągu 12 miesięcy przed przeprowadzeniem badania, uzyskano wyższą średnią wartość indeksu niż w przypadku osób, które takiej wizyty nie wskazały, jednak występujące zróżnicowanie mieści się w granicach błędu pomiaru. Może to być zaburzone tym, że część badanych nie potrafiła określić, czy w ciągu 12 miesięcy przed okresem realizacji badania odbyła się wizyta w Urzędzie Miasta Rzeszowa.

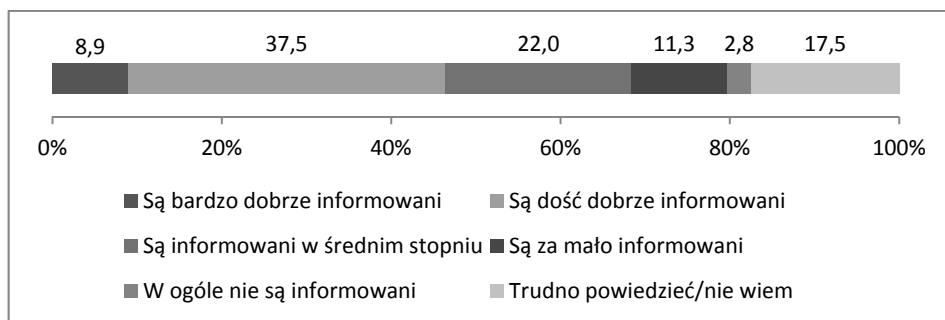
Wykres 40. Średnia wartość indeksu oceny jakości funkcjonowania Urzędu Miasta Rzeszowa ze względu na wizytę w urzędzie w ciągu 12 miesięcy przed realizacją badania

Źródło: badania własne (n = 800).

Mieszkańcy pozytywnie oceniający działania informacyjne podejmowane przez Urząd Miasta Rzeszowa zdecydowanie przeważają nad osobami będącymi przeciwnego zdania, przy czym zauważalny jest znaczny odsetek osób, które działania informacyjne oceniły na średnim poziomie, oraz osób, które nie wyraziły na ten temat opinii.

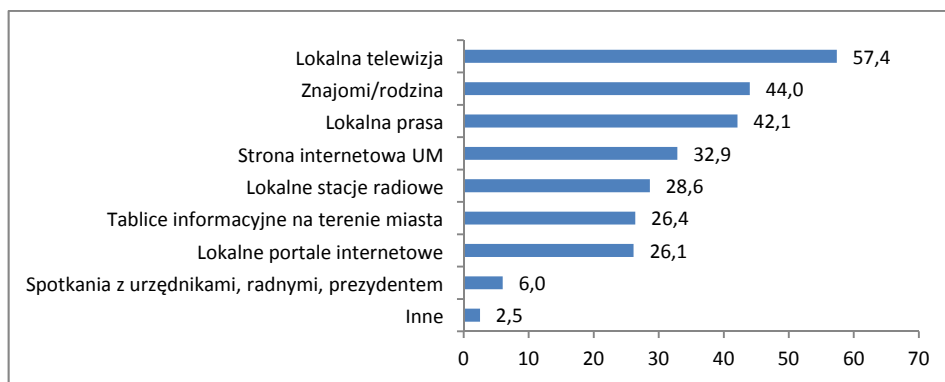
Pewne zaskoczenie stanowią wskazania mieszkańców dotyczące źródłem informacji o działaniach władz miasta. Można bowiem zakładać, że w dobie dominacji internetu jako źródła informacji wśród najczęściej wskazywanych źródeł znajdzie się oficjalna strona internetowa Urzędu Miasta Rzeszowa, a przede wszystkim lokalne internetowe portale informacyjne. Okazuje się jednak, że wśród wskazań mieszkańców Rzeszowa dominują tradycyjne źródła, takie jak telewizja czy lokalna prasa. Na podstawie uzyskanych wyników ważną rolę w procesie przekazywania informacji o działaniach władz miasta można przypisać rodzinie i znajomym. Można przy tym zakładać, że rodzina i znajomi odgrywają nie tylko istotną rolę w procesie zdobywania informacji o działaniach władz

miasta, ale przede wszystkim są kluczowe w procesie kształtowania się opinii na ten temat, ponieważ w odróżnieniu od innych to źródło oprócz pozyskania informacji umożliwia zarazem pogłębioną dyskusję na dany temat.

Wykres 41. Ocena działań informacyjnych podejmowanych przez Urząd Miasta Rzeszowa

Źródło: badania własne (n = 800).

Wykres 42. Źródła informacji o działaniach władz miasta [%]

Źródło: badania własne (n = 800).

Uzyskane wyniki ukazują, jak ważną rolę w procesie kreowania polityki informacyjnej miasta pełnią lokalne media. Skuteczna polityka informacyjna wymaga zatem budowania właściwych relacji z lokalnymi mediami i bieżącego kontaktu z nimi np. poprzez zapraszanie przedstawicieli lokalnych mediów na konferencje prasowe oraz dostarczanie im informacji prasowych zredagowanych w przystępny i atrakcyjny pod względem informacyjnym sposób.

Ostatni blok pytań związanych z funkcjonowaniem Urzędu Miasta Rzeszowa był poświęcony Punktom Obsługi Mieszkańców. W Rzeszowie funkcjonują cztery (w Centrum Kulturalno-Handlowym Millennium Hall, Galerii Handlowej

Nowy Świat, Centrum Handlowym Plaza Rzeszów oraz Galerii Rzeszów). Ponadto w hipermarkecie B1 działa Punkt Informacyjny Urzędu Miasta Rzeszowa, który został otwarty w 2009 r. Z kolei Punkty Obsługi Mieszkańców otwarto kolejno w 2011, 2012, 2014 oraz 2015 r. W Punktach tych istnieje możliwość załatwienia spraw będących częstym powodem wizyt w Urzędzie, takich jak:

- wydanie lub wymiana dowodu osobistego,
- zameldowanie na pobyt stały lub czasowy,
- wymeldowanie z pobytu stałego lub czasowego,
- nadanie numeru PESEL,
- rejestracja pojazdu,
- zgłoszenie sprzedaży pojazdu,
- wydanie prawa jazdy.

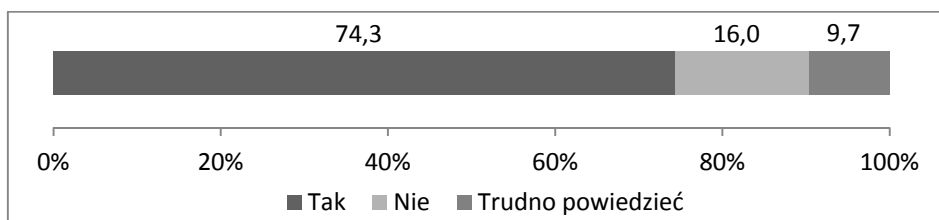
Udostępnienie Punktów Obsługi Mieszkańców stanowi znaczne udogodnienie ze względu na przystępne lokalizacje znajdujące się w różnych częściach miasta, często znacznie oddalonych od centrum, w którym znajdują się główne obiekty Urzędu Miasta. Innym atutem tego typu rozwiązań jest możliwość załatwienia spraw urzędowych np. przy okazji zakupów. Niewątpliwym walorem Punktów Obsługi Mieszkańców są też dogodne godziny otwarcia (10.00–18.00) od poniedziałku do soboty, dzięki czemu możliwe jest w nich załatwienie spraw także w czasie, gdy obiekty znajdujące się w podstawowych lokalizacjach są nieczynne. Jeden z Punktów Obsługi Mieszkańców został przedstawiony na fotografii 10.

Fotografia 9. Punkt Obsługi Mieszkańców

Źródło: <http://www.rzeszow.pl/mieszkanicy/informacje-dla-mieszkancow/punkty-informacyjne-urzedu-miasta>.

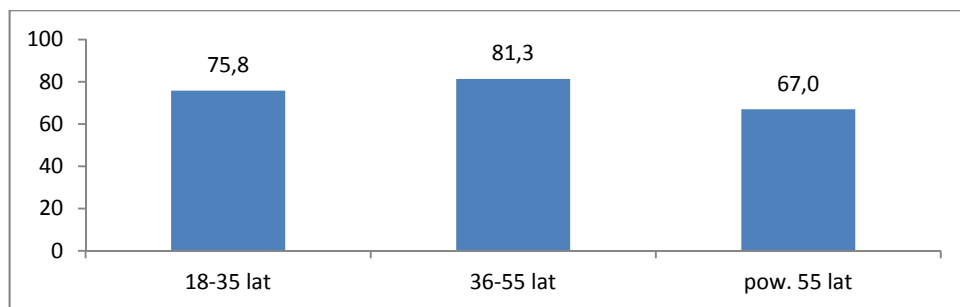
Można zatem się spodziewać, że uruchomienie Punktów Obsługi Mieszkańców spotyka się z pozytywnymi opiniami rzeszowian. Jak wcześniej wspomniano, doświadczenia w określonym zakresie nie muszą być koniecznym warunkiem posiadania opinii na dany temat, jednak takim warunkiem jest posiadanie jakiegokolwiek wiedzy o istnieniu Punktów Obsługi Mieszkańców. Wbrew przyjętej hipotezie okazuje się, że zdecydowana większość mieszkańców Rzeszowa posiada wiedzę o istnieniu Punktów Obsługi Mieszkańców.

Wykres 43. Posiadanie wiedzy o Punktach Obsługi Mieszkańców

Źródło: badania własne (n = 800).

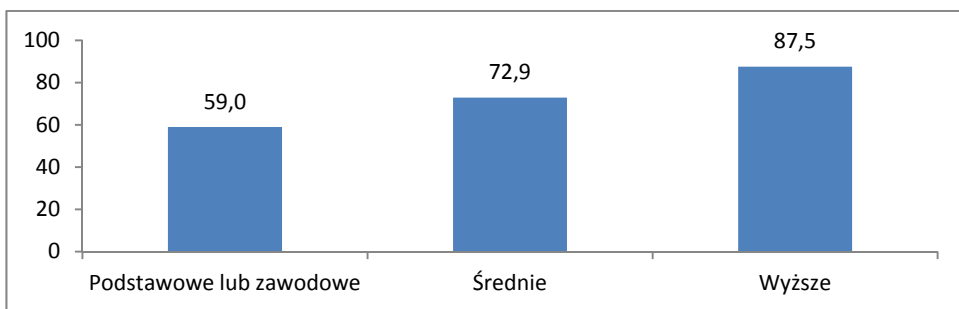
Posiadanie wiedzy o Punktach Obsługi Mieszkańców jest powiązane z wiekiem, wykształceniem, strefą zamieszkania oraz korzystaniem z usług Urzędu Miasta w ciągu 12 miesięcy przed przeprowadzeniem badania. Nie jest natomiast powiązane z płcią. Biorąc pod uwagę na wiek, wiedzę na ten temat posiadają najczęściej osoby mające 36–55 lat, a najrzadziej osoby w wieku powyżej 55 lat.

Wykres 44. Posiadanie wiedzy o Punktach Obsługi Mieszkańców ze względu na wiek [%]

Źródło: badania własne (n = 800).

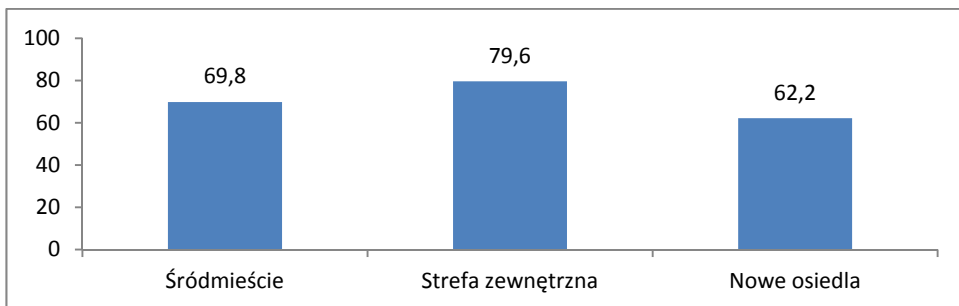
Zaskoczenia nie wywołuje najczęstsze posiadanie wiedzy na ten temat przez osoby z wyższym wykształceniem, a najrzadsze przez osoby z wykształceniem podstawowym lub zasadniczym zawodowym, ponieważ poziom wykształcenia można uznać za idący w parze z ogólną umiejętnością pozyskiwania informacji.

Wykres 45. Posiadanie wiedzy o Punktach Obsługi Mieszkańców ze względu na wykształcenie [%]

Źródło: badania własne (n = 800).

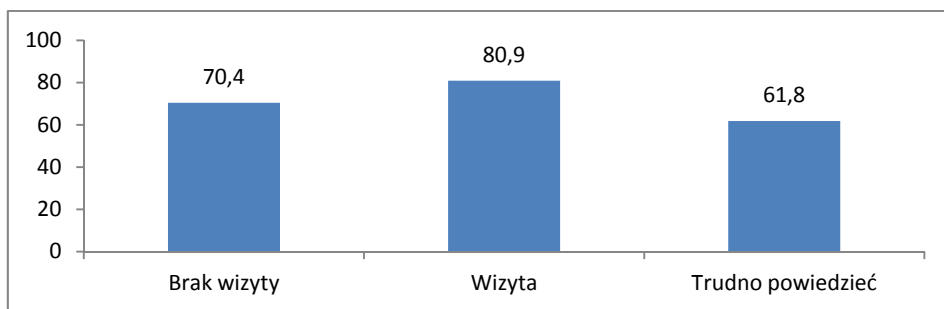
Biorąc pod uwagę strefę zamieszkania, najwyższy odsetek osób posiadających wiedzę na temat Punktów Obsługi Mieszkańców wystąpił w przypadku strefy zewnętrznej, a najniższy w przypadku strefy śródmiejskiej, co można wyjaśniać tym, że Punkty Obsługi Mieszkańców w największym stopniu poprawiają dostępność do usług Urzędu Miasta właśnie osobom mieszkającym w strefie zewnętrznej. Z kolei mieszkańcy osiedli śródmiejskich mogą być w najmniejszym stopniu zainteresowani korzystaniem z tego typu punktów ze względu na bliskość głównych lokalizacji Urzędu Miasta.

Wykres 46. Posiadanie wiedzy o Punktach Obsługi Mieszkańców ze względu na strefę zamieszkania [%]

Źródło: badania własne (n = 800).

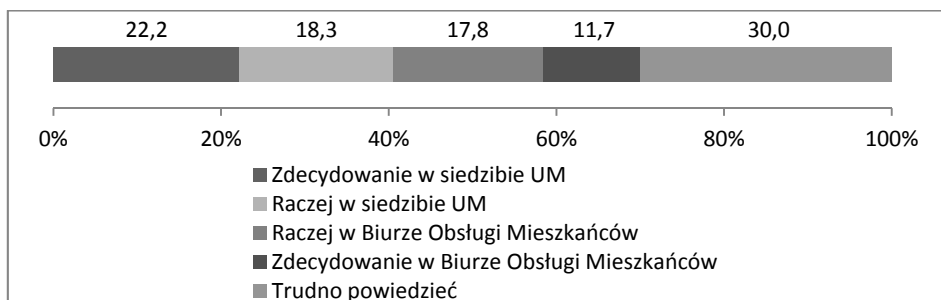
Za niejako naturalne można uznać wystąpienie wyższego poziomu wiedzy o Punktach Obsługi Mieszkańców w przypadku osób, które w okresie 12 miesięcy przed realizacją badania co najmniej raz odwiedziły Urząd Miasta Rzeszowa, ponieważ kontakt z daną instytucją można uznać za sprzyjający posiadaniu wiedzy na jej temat.

Wykres 47. Posiadanie wiedzy o Punktach Obsługi Mieszkańców ze względu na wizytę w Urzędzie Miasta Rzeszowa [%]

Źródło: badania własne (n = 800).

Zauważalne jest wyraźne zróżnicowanie ze względu na preferencje w zakresie korzystania z Punktów Obsługi Mieszkańców w stosunku do załatwiania spraw w siedzibie Urzędu. Co prawda rzeszowianie nieco częściej preferowali załatwianie spraw w siedzibie Urzędu, jednak różnice te nie są znaczne w stosunku do odsetka osób preferujących korzystanie z Punktów Obsługi Mieszkańców czy osób niewyrażających na ten temat zdania.

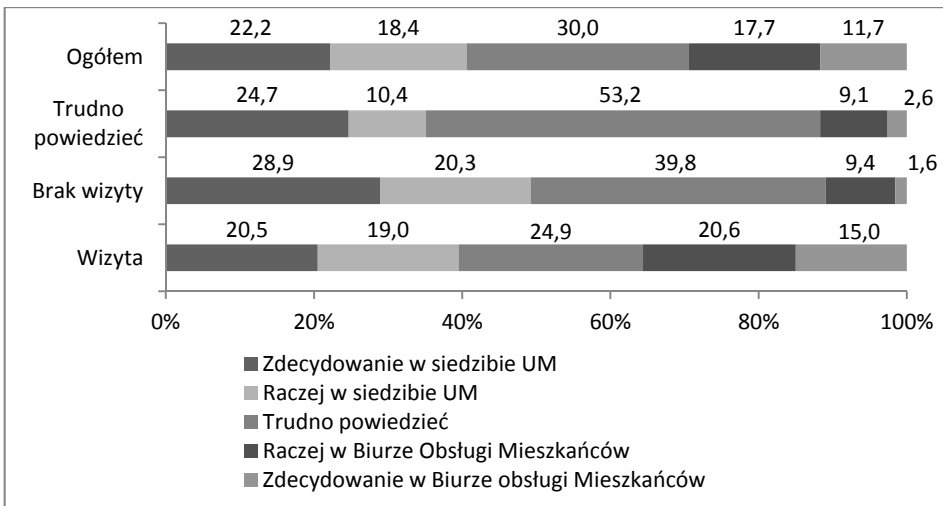

Wykres 48. Preferencje w zakresie miejsca załatwiania spraw urzędowych

Źródło: badania własne (n = 800).

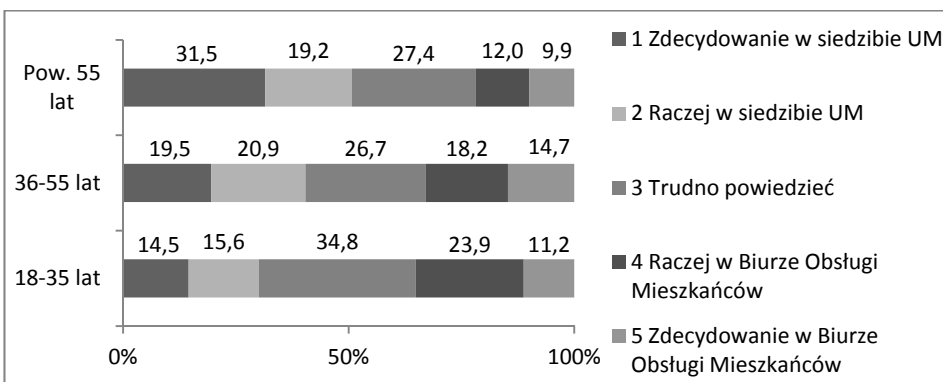
Zróżnicowania preferencji w korzystaniu z Punktów Obsługi Mieszkańców ze względu na wiek, wykształcenie, strefę zamieszkania czy korzystanie z usług urzędu układają się podobnie do zróżnicowań występujących odnośnie do posiadania wiedzy w tym zakresie. Co oczywiste, osoby posiadające wiedzę o istnieniu Punktów Obsługi Mieszkańców zdecydowanie częściej wyrażały chęć załatwiania w nich spraw urzędowych. Trudno bowiem się spodziewać preferencji w tym zakresie od osób nieposiadających wiedzy na ten temat, a nieco bardziej precyzyjnie rzecz ujmując, trudno oczekiwać preferencji w tym zakresie od

osób, które o istnieniu Punktów Obsługi Mieszkańców dowiedziały się od ankie-
terów. Pod tym względem interesująca jest jednak zupełnie inna kwestia. Wśród
osób posiadających wiedzę o Punktach Obsługi Mieszkańców przeważają nie-
znacznie osoby preferujące załatwianie w nich spraw nad osobami, które wołają
sprawy urzędowe załatwiać w siedzibie Urzędu.

Wykres 49. Preferencje w zakresie miejsca załatwiania spraw urzędowych w podziale na osoby, które odwiedziły Urząd Miasta w ciągu 12 miesięcy przed realizacją badania, i osoby, które nie były w tym czasie w Urzędzie Miasta

Źródło: badania własne (n = 800).

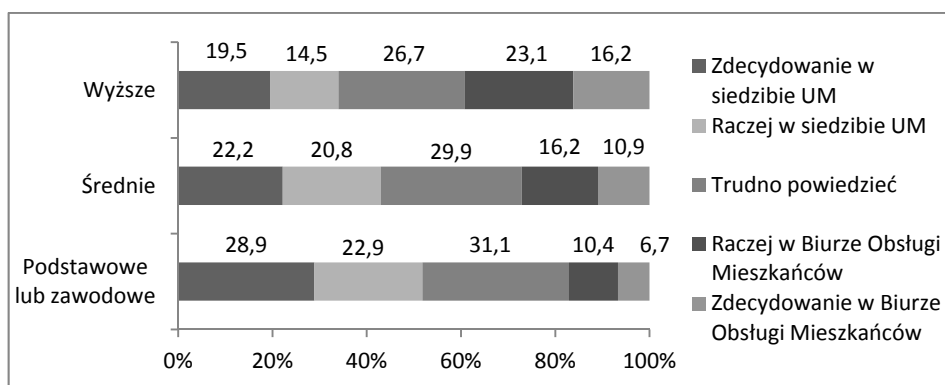

Wykres 50. Preferencje w zakresie miejsca załatwiania spraw urzędowych w podziale na wiek

Źródło: badania własne (n = 800).

Im młodszy jest wiek mieszkańców Rzeszowa, tym częściej preferują oni załatwianie spraw urzędowych w Punkcie Obsługi Mieszkańców, co można wyjaśniać tym, że Punkt nie kojarzy się z tradycyjnym urzędem, przez co może być postrzegany jako bardziej nowoczesny. Dla osób w młodszym wieku atutem może być też usytuowanie Punktów Obsługi Mieszkańców w galeriach handlowych, co umożliwi załatwienie spraw urzędowych np. przy okazji robienia zakupów.

W podobny sposób jak w odniesieniu do wieku można wyjaśniać tym częstsze preferowanie korzystania z Punktów Obsługi Mieszkańców, im wyższy jest poziom wykształcenia. Osoby z wyższym wykształceniem mogą częściej preferować korzystanie z Punktów Obsługi Mieszkańców ze względu na ich nowoczesność oraz większą wygodę w związku z ich dostępnością w galeriach handlowych.

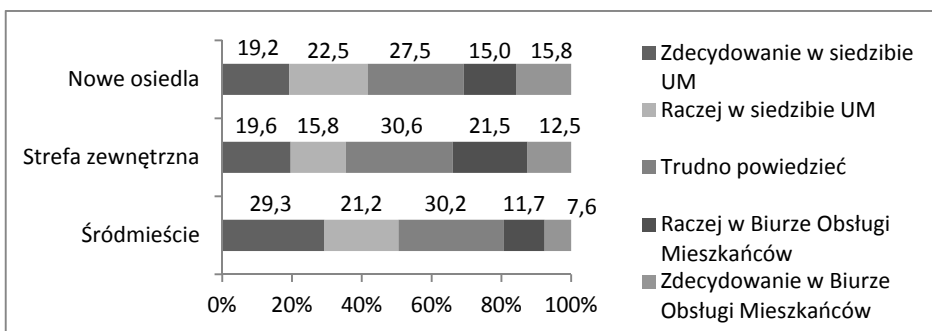

Wykres 51. Preferencje w zakresie miejsca załatwiania spraw urzędowych w podziale na wiek

Źródło: badania własne (n = 800).

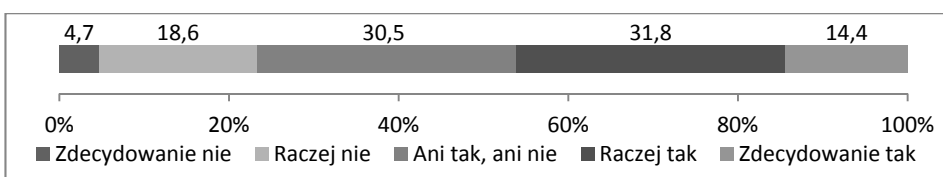
Biorąc pod uwagę strefę zamieszkania, załatwianie spraw urzędowych w Punktach Obsługi Mieszkańców najczęściej preferują osoby mieszkające na osiedlach zaklasyfikowanych do strefy zewnętrznej, co można wyjaśniać podobnymi względami jak w przypadku zróżnicowania wiedzy o Punktach Obsługi Mieszkańców. Osoby mieszkające w strefie zewnętrznej zapewne dlatego częściej preferują wizyty w Punktach Obsługi Mieszkańców, że znajdują się one w dogodnych dla nich lokalizacjach, tj. niezbyt oddalonych od ich miejsca zamieszkania.

Blisko połowa mieszkańców opowiedziała się za potrzebą otwarcia kolejnych Punktów Obsługi Mieszkańców. Przeciwnego zdania był mniej niż co czwarty rzeszowianin, a blisko 1/3 nie miała na ten temat wyrobionej opinii.

Wykres 52. Preferencje w zakresie miejsca załatwiania spraw urzędowych w podziale na strefę zamieszkania

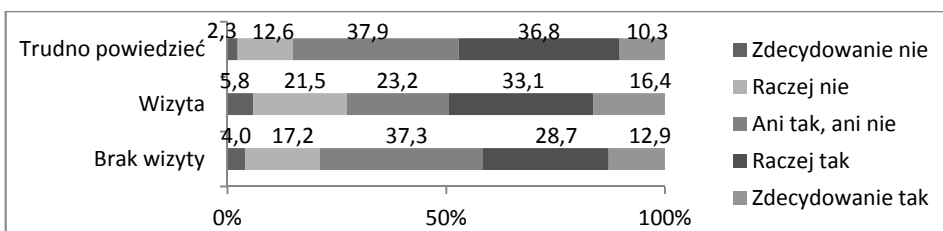
Źródło: badania własne (n = 800).

Wykres 53. Rozkład odpowiedzi na pytanie: „Czy Pana(i) zdaniem należałoby otworzyć kolejne biura obsługi mieszkańców?”

Źródło: badania własne (n = 800).

Osoby, które odwiedziły Urząd Miasta Rzeszowa w okresie 12 miesięcy przed realizacją badania, nieco częściej wskazywały na potrzebę otwarcia kolejnych Punktów Obsługi Mieszkańców. Nie zaobserwowano natomiast istotnych statystycznie różnic ze względu na pozostałe zmienne, tj. wiek, płeć, wykształcenie oraz strefę zamieszkania.

Wykres 54. Rozkład odpowiedzi na pytanie: „Czy Pana(i) zdaniem należałoby otworzyć kolejne Biura Obsługi Mieszkańców?” w podziale na osoby, które odwiedziły Urząd Miasta w ciągu 12 miesięcy przed realizacją badania, i osoby, które nie były w tym czasie w Urzędzie Miasta

Źródło: badania własne (n = 800).

7. WIZERUNEK MIASTA

Wizerunek miasta jest całokształtem subiektywnych wyobrażeń rzeczywistości, które wytworzyły się w umysłach ludzkich jako efekt percepcji, oddziaływania środków masowego przekazu i nieformalnych przekazów informacyjnych¹³⁶. Wizerunek ten powinno się rozpatrywać w dwóch wymiarach: pierwszy z nich ukazuje to, z czym odbiorca ma realną styczność, a drugi prezentuje, jak osoba zauważa i ocenia to, czego doświadcza. W związku z tym wizerunek często bywa subiektywny i niezgodny ze stanem faktycznym¹³⁷.

Niniejszy rozdział diagnozy poświęcony został wizerunkowi Rzeszowa. Badani oceniali 22 cechy miasta, odpowiadając na pytania: „Czy Pana/i zdaniem Rzeszów można uznać za miasto: nowoczesne; zadbane; bogate, interesujące turystycznie, rozwijające się; dobrze zarządzane; bezpieczne; w którym dużo się dzieje; z szansami na przyszłość; dobrze postrzegane w Polsce; estetyczne; ogólnie dobre do życia; posiadające dużo zieleni; posiadające dobre ulice i chodniki; posiadające interesujący wygląd budynków; w którym łatwo znaleźć pracę; dobrze skomunikowane z innymi miastami w Polsce; innowacyjne; po którym łatwo się jeździ samochodem lub komunikacją miejską; w którym jest dużo imprez sportowych; w którym jest dużo imprez kulturalnych; w którym dobrze funkcjonują urzędy?”. W pytaniu zastosowano skalę od +2 do -2. 2 pkt przypadły odpowiedzi „zdecydowanie tak”, 1 pkt odpowiedzi „raczej tak”, 0 pkt odpowiedzi „ani tak, ani nie, -1 pkt odpowiedzi „raczej nie” i -2 pkt odpowiedzi „zdecydowanie nie”.

7.1. HIERARCHIA CECH MIASTA

Respondenci pozytywnie ocenili wszystkie 22 cechy miasta. Świadczą o tym dodatnie średnie wartości ocen. Jednak oceny cech wizerunku są dość mocno zróżnicowane. Pomiędzy najlepiej i najgorzej ocenianymi cechami występuje różnica ponad 1,4 pkt. Ze względu na punktację można wyróżnić trzy grupy

¹³⁶ Por. A. Szromnik (2012), *Marketing terytorialny. Miasto i region an rynku*, Wolters Kluwer, Warszawa, s. 146.

¹³⁷ Por. M. Florek (2013), *Podstawy marketingu terytorialnego*, Wyd. UE w Poznaniu, Poznań, s. 85.

zmiennych. Według badanych Rzeszów jest w największej mierze miastem zadbanym (1,46), rozwijającym się (1,30), estetycznym (1,30), nowoczesnym (1,24) i posiadającym dużo zieleni (1,22). Warto zauważyć, że najlepiej oceniane cechy mają „miękkie” charakter. Dotyczą one kwestii, które trudno badanym ocenić w sposób obiektywny.

Do drugiej grupy (trochę słabiej ocenianych) zaliczono następujące zmienne: posiadające dużo zieleni (1,22), ogólnie dobre do życia (1,08), dobrze zarządzane (1,06), bezpieczne (1,04), z szansami na przyszłość (1,02), innowacyjne (1,0) oraz dobrze postrzegane w Polsce (0,93). W omawianej grupie cech wizerunku Rzeszowa również dominują te, które są się do „miękkie”.

Wykres 55. Hierarchia cech wizerunku Rzeszowa (średnie – zakres ocen od -2 do +2)

Źródło: badania własne.

W skład trzeciej, najsłabiej ocenianej, grupy wchodzi następujące zmienne: w którym dużo się dzieje (0,82), interesujący wygląd budynków (0,8), dużo imprez kulturalnych (0,72), w którym dobrze funkcjonują urzędy (0,7), dużo imprez sportowych (0,63), bogate (0,61), interesujące turystycznie (0,58), dobrze skomunikowane z innymi miastami w Polsce (0,57) i łatwo się jeździ samochodem lub komunikacją miejską (0,56). W przypadku omawianej grupy przeważają już cechy o „twardym” i bardziej obiektywnym charakterze. Dotyczą one przede wszystkim imprez kulturalnych i sportowych, funkcjonowania urzędów oraz kwestii infrastruktury drogowej i komunikacji w mieście. Oddzielną, zdecydowanie najgorzej ocenianą cechą (0,03) jest możliwość znalezienia pracy w mieście.

Na podstawie danych można stwierdzić, że Rzeszów jest przez badanych dobrze postrzegany. Najlepiej oceniane są cechy odnoszące się do estetycznych i rozwojowych walorów miasta, trochę gorzej te związane kulturą i turystyką. Najgorsze noty respondenci wystawili cechom związanym z ogólnie pojmowaną jakością życia. Należy pamiętać, że wszystkie badane właściwości miasta uzyskały wartości dodatnie, co świadczy o pozytywnym postrzeganiu własnego miasta przez jego mieszkańców.

7.2. WIZERUNEK RZESZOWA A CECHY BADANYCH

Następnym krokiem jest sprawdzenie, czy i w jaki sposób zmienne społeczno-demograficzne warunkują oceny miasta. Zmienne dotyczące wizerunku będą prezentowane w kolejności od najlepiej do najgorzej ocenianych. Analizie będą poddane następujące cechy respondentów: płeć, wiek, poziom wykształcenia i subiektywna ocena sytuacji materialnej.

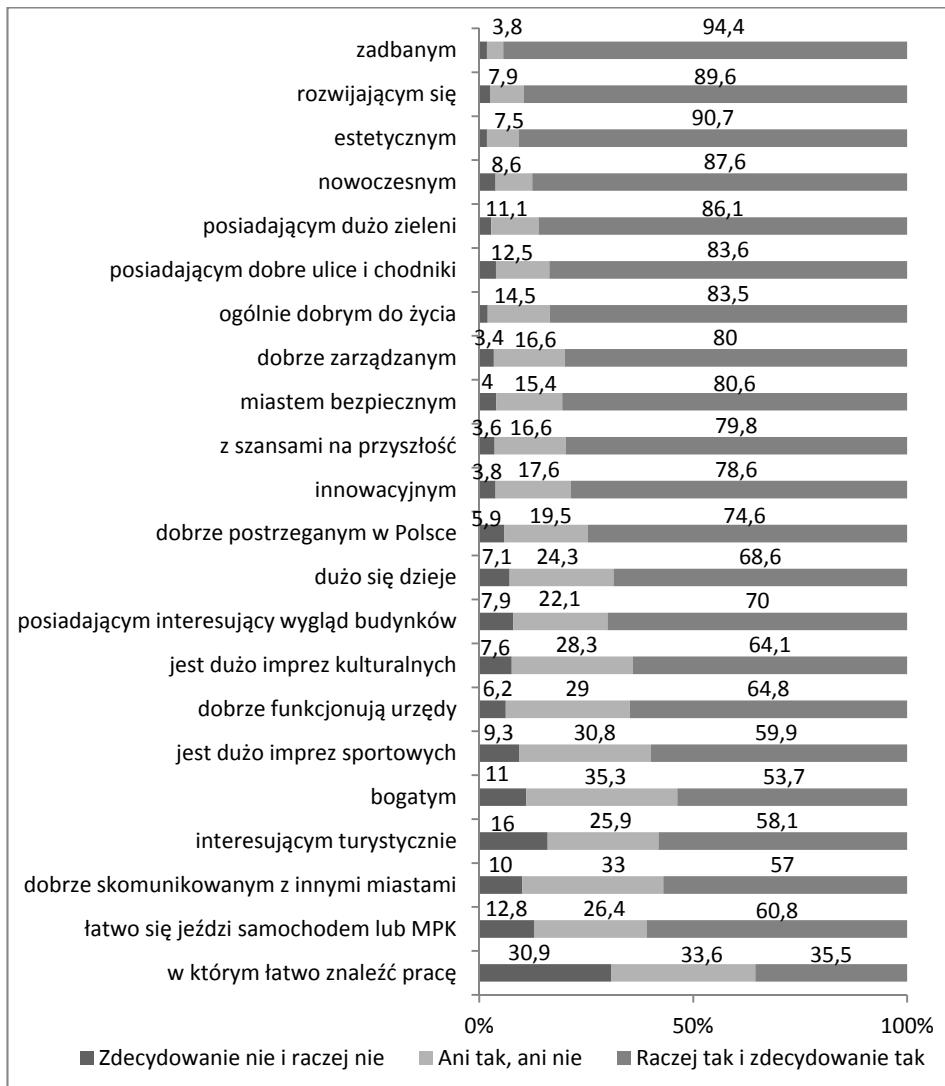
Rzeszów w opinii badanych jest miastem zadbanym. Zdecydowana większość respondentów (94,5%) udzieliła odpowiedzi „raczej tak” i „zdecydowanie tak”. Pozostałe odpowiedzi uzyskały minimalny odsetek wskazań. Nie zauważono również związku pomiędzy oceną zadbania miasta a cechami społeczno-demograficznymi badanych. W związku z tym większość respondentów dobrze oceniała omawianą cechę bez względu na płeć, wiek, poziom wykształcenia czy sytuację materialną.

Rzeszów jest też miastem rozwijającym się. 89,6% respondentów odpowiedziało na to pytanie twierdząco. Niespełna 8% udzieliło odpowiedzi „ani tak, ani nie” i tylko 2,5% stwierdziło, że miasto się nie rozwija. Płeć, wiek, poziom wykształcenia nie determinowały odpowiedzi. Jedynie ocena sytuacji materialnej wpływała na ocenę rozwoju miasta. Ocena rozwoju miasta wzrastała wraz z poziomem oceny sytuacji materialnej.

Zdecydowana większość badanych uznała Rzeszów za miasto estetyczne (90,8%). Odmiennego zdania było tylko 1,8% badanych. Natomiast 7,5% miało

opinię neutralną na ten temat. Tylko poziom wykształcenia wpływał na odpowiedzi. Wraz ze wzrostem poziomu wykształcenia wzrastała ocena estetyki miasta.

Według mieszkańców Rzeszów jest miastem nowoczesnym (87,6% odpowiedzi „raczej tak” i „zdecydowanie tak”). Tylko 3,8% uznało, że jest na odwrót. Na postrzeganie nowoczesności nie miały wpływu cechy społeczno-demograficzne respondentów.

Wykres 56. Czy Rzeszów jest miastem...

Źródło: badania własne.

Stolica Podkarpacia postrzegana jest jako pełna zieleni. Jest tak zdaniem 86% respondentów. 11,1% twierdzi „ani tak, ani nie” i tylko 2,8% jest przeciwnego zdania. Podobnie jak we wcześniejszym przypadku płeć, wiek, poziom wykształcenia i ocena sytuacji nie mają wpływu na odpowiedzi.

Trochę gorzej oceniono jakość dróg i chodników w mieście. 83,6% badanych uznało, że Rzeszów posiada dobre ulice i chodniki. 12,5% udzieliło odpowiedzi „ani tak, ani nie” i tylko niespełna 4% „zdecydowanie nie” i „raczej nie”. Cechy społeczno-demograficzne badanych nie miały wpływu na ich deklaracje.

Miasto jest postrzegane jako dobre miejsce do życia. Twierdzi tak 83,5% badanych. 14,5% udzieliło odpowiedzi neutralnych i tylko 2% nie podzielało pozytywnej opinii na ten temat. Również w tym przypadku takie cechy badanych, jak płeć, wiek, wykształcenie czy sytuacja materialna, nie determinowały przyznawanych ocen.

W opinii zdecydowanej większości respondentów (80%) miasto jest dobrze zarządzane. 16,6% badanych na to pytanie udzieliło odpowiedzi „ani tak, ani nie” i tylko 3,4% „raczej nie” i „zdecydowanie nie”. Również w tym przypadku nie stwierdzono zależności pomiędzy odpowiedziami na pytanie a cechami społeczno-demograficznymi uczestników badania.

Rzeszów uznawany jest za miasto bezpieczne. Z tą opinią zgodziło się ponad 80% ankietowanych. 15,4% stwierdziło, że „ani tak, ani nie”, i tylko 4% uznało miasto za raczej lub zdecydowanie niebezpieczne. Spośród cech społeczno-demograficznych tylko płeć determinowała udzielane odpowiedzi. Kobiety częściej niż mężczyźni uznawali Rzeszów za miasto bezpieczne.

Większość badanych (79,8%) uznała, że Rzeszów jest miastem, które będzie miało duże szanse w przyszłości. 16,6% udzieliło odpowiedzi „ani tak, ani nie” i 3,6% stwierdziło, że takich szans w przyszłości nie będzie. W przypadku tego pytania, jak i wielu wcześniejszych, takie cechy, jak płeć, wiek, poziom wykształcenia czy sytuacja materialna, nie wpływały na odpowiedzi uczestników diagnozy.

Wydaje się, że hasło reklamujące Rzeszów jako stolicę innowacji dobrze się przyjęło wśród mieszkańców. 78,6% respondentów na pytanie, czy miasto jest innowacyjne, udzieliło odpowiedzi twierdzących. 17,6% odpowiedziało „ani tak, ani nie” i tylko 3,8% „zdecydowanie nie” i „raczej nie”. Ocena innowacyjności nie zależy od cech społeczno-demograficznych uczestników badań.

Według respondentów Rzeszów jest również miastem dobrze postrzeganym w Polsce (prawie 75% odpowiedzi „zdecydowanie tak” i „raczej tak”). Przeciwnego zdania było niespełna 6% respondentów, a 19,5% wskazało na odpowiedź „ani tak, ani nie”. Na opinię na temat postrzegania Rzeszowa przez innych mieszkańców Polski wpływa tylko płeć badanych. Kobiety częściej niż mężczyźni uznawały, że miasto jest dobrze postrzegane w Polsce.

Czy w Rzeszowie dużo się dzieje? Na tak postawione pytanie twierdząco odpowiedziało 68,6% badanych. Niemal 25% respondentów miało opinię neutralną („ani tak, ani nie”). Ponad 7% udzieliło odpowiedzi „raczej nie” i „zdecydowanie nie”. Płeć, wiek, poziom wykształcenia oraz subiektywna ocena sytuacji materialnej badanych nie miały wpływu na odpowiedzi badanych.

Z analizowanych danych wynika, że badani dość dobrze oceniają wygląd budynków w mieście (70% odpowiedzi „raczej tak” i „zdecydowanie tak”). 22,1% respondentów wyrażało mieszaną opinię („ani tak, ani nie”) i niespełna 8% uznało, że wygląd budynków jest raczej nieinteresujący. Także w tym przypadku nie stwierdzono zależności pomiędzy oceną wyglądu budynków a cechami społeczno-demograficznymi uczestników badania.

Ocena liczby imprez o charakterze kulturalnym nie wypada już tak dobrze jak ocena wcześniejszych cech wizerunku stolicy Podkarpacia. Ponad 28% respondentów udzieliło odpowiedzi „ani tak ani nie”. 7,6% to przedstawiciele opinii, że kultury w mieście jest za mało. Ponad 64% badanych uznało, że liczba imprez o tym charakterze jest wystarczająca. Podobnie jak w większości wcześniejszej analizowanych danych ocena liczby imprez kulturalnych nie zależała od płci, wieku, poziomu wykształcenia i deklarowanej sytuacji materialnej.

Ponad 64% uczestników badania pozytywnie oceniło funkcjonowanie urzędów w Rzeszowie. Przeciwnego zdania było 6,2% respondentów, a 29% udzieliło odpowiedzi „ani tak, ani nie”. Cechy społeczno-demograficzne także w tym przypadku nie decydowały o ocenie.

Niemal 60% respondentów uznało, że w mieście jest dużo imprez o charakterze sportowym. Przeciwnego zdania było 9,3% badanych, a ponad 30% odpowiedziało „ani tak, ani nie”. Zestawienie oceny imprez z cechami badanych wykazało, że tylko płeć wpływała na odpowiedzi. Mężczyźni znacznie częściej niż kobiety wskazywali, że imprez sportowych jest za mało.

Bogactwo miasta to złożony problem. Odpowiedzi potwierdzające tezę o zasobności miasta pojawiały się znacznie rzadziej niż w przypadku pytań o inne elementy wizerunku (53,8%). Również dość liczna grupa respondentów, bo ponad 35%, wskazywała na odpowiedź „ani tak, ani nie”. Tylko 11% badanych było zdania, że miasto nie jest bogate. Interesujący wydaje się fakt, że także w tym przypadku nie ustalono związków pomiędzy oceną „bogactwa” a cechami badanych.

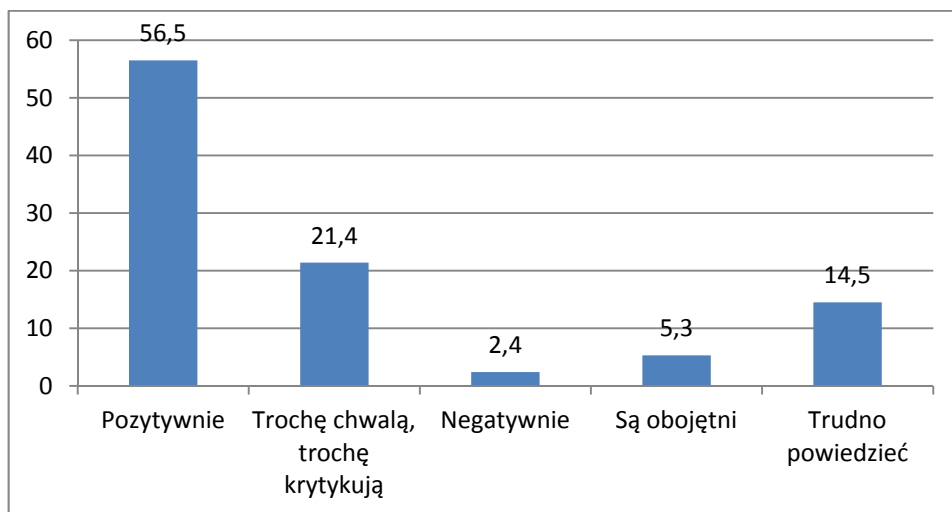
W opinii uczestników diagnozy Rzeszów jest interesujący turystycznie. Ponad 58% badanych zdecydowało się na odpowiedź „raczej tak” i „zdecydowanie tak”. Jednak trzeba zwrócić uwagę na to, że aż 16% było odmiennego zdania i jest to druga najgorzej oceniana cecha wizerunku miasta po sprawach związanych z możliwością znalezienia pracy. Jest to też cecha, która w dużej mierze „poróżniła” badanych. O ocenie decydowała płeć. Mężczyźni częściej niż kobie-

ty gorzej oceniali walory miasta. Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku wieku. Wraz z wiekiem rosły oceny wystawiane przez respondentów.

W opinii badanych pomimo peryferyjnego położenia miasto jest dobrze skomunikowane z innymi ośrodkami w Polsce (57% odpowiedzi „zdecydowanie tak” i „raczej tak”). 33% ankietowanych wskazało odpowiedź „ani tak, ani nie” i 10% oceniło komunikację negatywnie. Płeć, wiek, poziom wykształcenia i subiektywna ocena sytuacji materialnej nie wpływały na poziom ocen.

Pomimo występujących trudności w codziennym przemieszczaniu się po ulicach Rzeszowa w opinii większości respondentów po mieście łatwo jeździ samochodem lub komunikacją miejską. Takiego zdania było ponad 60% badanych. Odmiennego zdania było niespełna 13%, a ponad 26% na to pytanie udzieliło odpowiedzi „ani tak, ani nie”.

Zdecydowanie najgorzej ocenianą składową wizerunku jest możliwość znalezienia pracy w Rzeszowie. Wprawdzie większość badanych (35,5%) na pytanie o treści: „Czy Rzeszów jest miastem, w którym łatwo znaleźć pracę?” udzieliło odpowiedzi twierdzących, jednak niewiele mniej, bo aż 33,6% uczestników diagnozy wskazało na odpowiedź „ani tak, ani nie”. Pytanie o możliwości zarobkowania uzyskało równocześnie zdecydowanie najwyższy odsetek odpowiedzi „zdecydowanie nie” i „raczej nie” (30,9%). Pomimo niskiego poziomu bezrobocia świadczy to o ciągłym postrzeganiu miasta jako miejsca, gdzie trudno o znalezienie zatrudnienia. Warto dodać, że na wyrażane opinie nie wpływały cechy społeczno-demograficzne badanych.

Wykres 57. Jak Pana/i zdaniem Rzeszów oceniają mieszkańcy innych miast w Polsce?

Źródło: badania własne.

Ważnym elementem wizerunku miasta są wyobrażenia mieszkańców na temat postrzegania ich miejsca zamieszkania przez innych ludzi. Okazuje się, że rzeszowianie są pozbawieni kompleksów. Na pytanie o ocenę stolicy Podkarpacia przez mieszkańców innych miast w Polsce większość badanych stwierdziła, że są to oceny pozytywne (56,5%). 21,4% wskazało odpowiedź „trochę chwałą, trochę krytykują” i tylko 2,4% twierdziło, że Rzeszów oceniany jest negatywnie. Pozostałe odpowiedzi: „są obojętni” i „trudno powiedzieć” wskazało odpowiednio 5,3 i 14,5% badanych.

Na opinie wpływało wykształcenie. Badani z wyższym poziomem wykształcenia mieli lepszą opinię na temat postrzegania miasta od osób gorzej wykształconych. Z kolei wśród deklarujących niski poziom wykształcenia dominowały opinie negatywne. Najslabiej wykształceni również najczęściej wskazywali na odpowiedź „trudno powiedzieć”.

7.3. JAKI JEST WIZERUNEK RZESZOWA?

Na subiektywny, wytwarzany w świadomości mieszkańców obraz miasta wpływają emocje. W badaniach nad wizerunkiem miast wyróżnia się wizerunek pozytywny i negatywny¹³⁸. Z przeprowadzonych analiz wynika jednoznacznie, że wizerunek Rzeszowa jest pozytywny. Taki sam wynik przyniosły również badania zrealizowane we wcześniejszych latach¹³⁹. Uczestnicy diagnozy wszystkie 22 cechy składowe wizerunku waloryzowali na plus. Pomimo pozytywnych ocen zaobserwowano dość duże zróżnicowanie ocen. Zdecydowanie najlepsze noty wystawiono takim własnościom miasta, jak: czystość i porządek (zadbane), estetyka, nowoczesność, zieleń, dobra jakość dróg i chodników. W opinii rzeszowian miasto dynamicznie rozwija się i dobrze się w nim żyje. Nie bez znaczenia dla władz Rzeszowa jest dominujące przeświadczenie o tym, że miasto jest dobrze zarządzane.

Pomimo ogólnych pozytywnych ocen trzeba wskazać największe słabości wizerunkowe Rzeszowa. Według badanych największym problemem jest znalezienie pracy. Pośród najgorzej ocenianych cech znalazły się również te związane z kwestiami komunikacyjnymi: łatwość przemieszczania się po mieście oraz skomunikowanie z innymi miastami w Polsce. Ponadto nie najlepiej prezentują się bogactwo miasta oraz walory turystyczne.

¹³⁸ Por. E. Glińska, M. Florek, M. Kowalewska (2009), *Wizerunek miasta. Od koncepcji do wdrożenia*, Wolters Kluwer, Warszawa, s. 32.

¹³⁹ Por. M. Palak (2015), *Stolica innowacji czy miasto prowincjonalne? Analiza wizerunku Rzeszowa* [w:] M. Malikowski, J. Kinal, M. Palak, J. Halik (red.), *Wybrane problemy współczesnych miast. Kultura, promocja, symbolika*, Wyd. UR, Rzeszów, s. 118–119.

Bardzo istotną i wymagającą dalszych badań cechą wizerunku stolicy Podkarpacia jest fakt, że pozytywne lub negatywne opisywanie miasta w niewielkim stopniu uzależnione jest od społeczno-demograficznych charakterystyk jego mieszkańców. Oznacza to, że podobne oceny (zarówno pozytywne, neutralne, jak i negatywne) wystawiają miastu: kobiety i mężczyźni, starzy i młodzi, lepiej i gorzej wykształceni oraz bogaci i biedni.

8. PAMIĘĆ MIESZKAŃCÓW RZESZOWA O PRZESZŁOŚCI MIASTA

8.1. MIASTO JAKO „RAMY” PAMIĘCI ZBIOROWEJ

Obserwowane na początku XXI w. rosnące zainteresowanie zjawiskiem pamięci zbiorowej nie ominęło szczególnego obszaru życia człowieka, jakim jest przestrzeń miejska. Tematyka relacji pomiędzy jednostkami osadniczymi a przeszłością i pamięcią zbiorową, niegdyś funkcjonująca zasadniczo na obrzeżach refleksji poświęconej życiu mieszkańców miast, dziś wyraża się w realizacji dużych projektów badawczych i osobnych specjalistycznych monografiach, czego przykładem są choćby studia poświęcone pamięci mieszkańców Poznania¹⁴⁰ czy Olsztyna¹⁴¹. Prace te analizują pamięć zbiorowości miejskich pod kątem twórców oraz odbiorców lokalnej pamięci, przyjmując perspektywę socjologiczną lub antropologiczną. Problematyka ta stanowi także ważny element wielu innych badań poświęconych miastom i przewija się jako istotny element wielu eksploracji socjologicznych, w tym dotyczących m.in. Warszawy¹⁴², Gdańska¹⁴³, Wrocławia¹⁴⁴, Rzeszowa¹⁴⁵.

Zwrócenie uwagi na relacje pomiędzy pamięcią społeczną a przestrzenią miejską znajduje wiele przekonujących uzasadnień. W ocenie Bohdana Jałowickiego przez stopniowe i trwające w czasie wytwarzanie przestrzeni dochodzi do kumulacji społecznych wytworów mających charakter zarówno użytkowy, jak i symboliczny. Ów proces nawarstwiania się kodów i znaczeń sprawia,

¹⁴⁰ Ł. Skoczylas (2014), *Pamięć społeczna miasta – jej liderzy i odbiorcy*, Scholar, Warszawa.

¹⁴¹ R. Sierocki, R. Klešta-Nawrocki, J. Kowalewski (2014), *Praktykowanie pamięci. Olsztynianie – rekonesans antropologiczny*, Polskie Towarzystwo Historyczne, Oddział w Olsztynie – Instytut Historii i Studiów Międzynarodowych UMW w Olsztynie, Olsztyn.

¹⁴² M. Madurowicz (2008), *Miejska przestrzeń tożsamości Warszawy*, Wyd. UW, Warszawa.

¹⁴³ J. Załęcki (2003), *Przestrzeń społeczna Gdańska w świadomości jego mieszkańców. Studium socjologiczne*, Wyd. UG, Gdańsk.

¹⁴⁴ M. Lewicka (2006), *Dwa miasta – dwa mikrokosmosy. Wrocław i Lwów w pamięci swoich mieszkańców* [w:] P. Żuk, J. Pluta (red.), *My Wrocławianie. Społeczna przestrzeń miasta*, Wyd. Dolnośląskie, Wrocław, s. 99–133.

¹⁴⁵ H. Kotarski, K. Malicki (2013), *op. cit.*, s. 81–97.

że przestrzeń ma charakter „trwałej pamięci społeczeństwa”¹⁴⁶. Ponieważ miasto jest obszarem szczególnego zagęszczenia aktywności społecznej, także w sferze pamięci obserwujemy zjawisko nagromadzenia wielu jej nośników. Jak zauważa Marcin Kula: „Większość ludzi zapytana o nośniki pamięci historycznej wskaże pamięć indywidualną i tradycję rodzinną, tradycję grupową i narodową, dzienniki i pamiętniki spisywane przez ludzi, podręczniki, opracowania i powieści historyczne, różne inne dzieła literackie i dzieła sztuki o materii dawnej, filmy i telewizyjne audycje o przeszłości, zabytki, pomniki, muzea, herby, domowe pamiątki, zdjęcia, groby i cmentarze”¹⁴⁷. Nietrudno dostrzec, że właśnie w przestrzeni miejskiej natknąć się możemy na najwięcej tych nośników, choć ich ilości towarzyszy nierzadko specyficzna nań niewrażliwość. Codzienne przecho-
dzenie obok pomnika lub tablicy pamiątkowej nie oznacza bynajmniej, że wiemy, komu te upamiętnienia są poświęcone.

Niejedyny to powód zwracania coraz częstszej uwagi na pamięć w przestrzeni miasta. Według Kazimierzy Wódcz: „Zabytkowe budowle, historyczne pomniki, miejsca kultu religijnego, wielkomiejskie centrum z nagromadzonymi w nim reprezentacyjnymi budynkami, urzędami, instytucjami, sklepami to przykłady przestrzeni o symbolicznym znaczeniu, wywiedzionym z tradycji, z obowiązującej w społeczeństwie hierarchii wartości, z funkcjonujących w nim i podtrzymywanych dzięki procesom społecznej komunikacji – uniwersów symbolicznych, mitów, stereotypów, wierzeń, przekonań, wiedzy”¹⁴⁸. Kwestie te kierują naszą uwagę w stronę refleksji nad pamięcią zbiorową, ponieważ jednym z aksjomatów tej subdyscypliny socjologii jest upatrywanie w pamięci i wyrażających je kanonach historycznych obrazu wartości, wiedzy i przekonań społeczeństwa¹⁴⁹. Z jednej strony możemy zatem wnioskować o wyobrażeniach o przeszłości danej zbiorowości na podstawie formułowanych przez jej członków kanonów historycznych, z drugiej strony możemy to czynić na podstawie tworzonych i otaczanych opieką form przestrzennych (np. budowanych pomników). Nietrudno zauważyć, że uprzywilejowaną pozycję posiadają miasta o długiej historii i znacznym nasyceniu przestrzeniami symbolicznymi. W gorszej sytuacji są miasta pozbawione wartościowej architektury i przestrzeni związanych z historią. Prowadzi to nierzadko do poszukiwań, które mogą nieść ze sobą zagroże-

¹⁴⁶ B. Jałowicki (1985), *Przestrzeń jako pamięć*, „Studia Socjologiczne”, nr 2, s. 131–132.

¹⁴⁷ M. Kula (2002), *Nośniki pamięci historycznej*, DiG, Warszawa, s. 7.

¹⁴⁸ K. Wódcz (1990), *Planowe i żywiołowe tworzenie, naznaczanie i przyswajanie przestrzeni miejskiej – założenia teoretyczne badań w czterech miastach Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego* [w:] K. Wódcz (red.), *Problemy metodologiczne badań procesów planowych i żywiołowych w mieście*, Wyd. UŚ, Katowice, s. 73.

¹⁴⁹ B. Szacka, A. Sawisz (1990), *Czas przeszły i pamięć społeczna: przemiany świadomości historycznej inteligencji polskiej 1965–1988*, Wyd. UW, Warszawa, s. 15.

nia zgoła innego rodzaju. Jak zauważa Wojciech Łukowski, na tym polu „kreatywności towarzyszy czasami sytuacyjność i ocieranie się o śmieszność, wskazujące niewątpliwie na determinację w poszukiwaniu oryginalności”¹⁵⁰.

Źródłem wiedzy (wskaźnikiem) dla badacza próbującego wyznaczyć pamięć przeszłości określonej zbiorowości terytorialnej może być niemal wszystko: pamiętane i czczone wydarzenia lub postacie z historii, nasycenie symboliką (np. religijną, patriotyczną), stan utrzymania pewnych miejsc (ważny jest tu zarówno stopień troski i opieki, jak i stan opuszczenia lub zaniedbania), dominujące formy i archetypy przestrzenne oraz wiele innych. Błędem byłoby jednak upatrywać w tej skumulowanej warstwie znaczeń materiału zarezerwowanego wyłącznie dla specjalistów: historyków, urbanistów, socjologów miasta. Postrzeganie przestrzeni miejskiej nie jest bowiem obwarowane jedynym i obowiązującym schematem zrozumienia, podobnie jak nie ma takiego schematu w ocenie przeszłości i historii. Oceny i werdykty historyków w jakiejś kwestii to jeden wymiar społecznych wyobrażeń o przeszłości, przekonania i oceny członków społeczeństwa na temat swej historii to nierzadko coś zupełnie innego. Od czasów Floriana Znanieckiego spoglądamy na miasto jako na „miejsce”, a także „humanistyczną całość realizującą się w doświadczeniu i działaniu ludzkim”¹⁵¹. Oznacza to, że opis pamięci mieszkańców miasta musi odnosić się zarówno do dostępnych form przestrzennych i znaczeń, które one wyrażają, jak i potocznej świadomości tychże mieszkańców. Świadomość ta to nie tylko faktograficzna wiedza, ale także potoczne wyobrażenia, mity czy legendy.

Pojęcie pamięci jest wieloznaczne, a odnoszenie go do bytów ponadjednostkowych wymaga komentarza. Poprzez prace Maurice’a Halbwachsa zjawisko pamięci społecznej stało się przedmiotem badań socjologów (wcześniej była to domena psychologów). Za sprawą francuskiego socjologa wyznaczone zostały także linie demarkacyjne pomiędzy obszarem badań nad przeszłością, do których rości sobie prawo historia i socjologia. Przedmiotem badań pierwszej z nauk jest historia rozumiana jako skrupulatnie opisana i pełna niuansów przeszłość, przedmiotem drugiej zaś – pamięć, potoczne wyobrażenia o przeszłości, nierzadko niemające nic wspólnego z opisanymi przez historyków dziejami¹⁵². Szczegółowe różnice pomiędzy analizami socjologów i historyków są dobrze

¹⁵⁰ W. Łukowski (2009), *Symboliczne domykanie społeczności lokalnych i regionalnych w późnonowoczesnej przestrzeni społecznej. Przykład Mazur* [w:] G. Gorzelak, M. S. Szczepański, W. Ślęzak-Tazbir (red.), *Człowiek – miasto – region. Związki i interakcje. Księga jubileuszowa Bohdana Jałowieckiego*, Scholar, Warszawa, s. 171.

¹⁵¹ H. Libura (1990), *Percepcja przestrzeni miejskiej*, Wys. Stanisław Kryciński, Warszawa, s. 81.

¹⁵² M. Halbwachs (1969), *Społeczne ramy pamięci*, PWN, Warszawa; *idem* (1997), *La mémoire collective*, Éditions Albin Michel, Paris.

opisane w literaturze przedmiotu¹⁵³. Należy podkreślić, że Halbwachs pierwszy zwrócił uwagę na fakt, że istnieje wiele pamięci (i wiele jest ich „społecznych ram”), natomiast historia jest jedna. Przyjmując zatem takie założenie, że istnieje wiele pamięci funkcjonujących w wielu „społecznych ramach”, jedną z nich możemy niewątpliwie upatrywać we wspólnotach i zbiorowościach miejskich.

Pamięć zbiorowa (przedmiot badań i domena socjologów) definiowana jest na gruncie socjologii jako zbiór wyobrażeń o przeszłości grupy wraz z wszelkimi postaciami i wydarzeniami upamiętnianymi w różnorodny sposób¹⁵⁴. Oznacza to uwzględnianie w podejmowanych analizach podwójnej ścieżki poszukiwań: pierwszej w wymiarze świadomościowym jednostek będących członkami danej wspólnoty, drugiej w materialnych wytworach (najczęściej tych o charakterze symbolicznym).

Oczywiście świadomościowy wymiar pamięci najczęściej odzwierciedla się w różnorodny sposób w przestrzeni, w materialnych przejawach upamiętniania postaci i wydarzeń ważnych z punktu widzenia danej zbiorowości. Upamiętnia się postaci cenione i ważne, obala pomniki osób potępianych. Dlatego też kreowanie pamięci znajduje nierzadko odzwierciedlenie w celowym zapominaniu. Problematyka pamięci rozpatrywana przez odniesienie do przestrzeni rodzi trzy podstawowe problemy: wypełniania treściami, przegrupowywania lub modyfikowania, zapominania – usuwania¹⁵⁵. Budowaniu pomników towarzyszy często obalanie innych, nadawaniu nazw ulic usuwanie w niepamięć poprzednich patronów. Wszystkie te zjawiska napotykamy w każdej przestrzeni wytworzonej przez człowieka. Rzadkie są przypadki, by zbiorowość posiadająca własną perspektywę na przeszłość akceptowała symbolikę sprzeczną z jej wyobrazeniami. Ogromna skala przekształceń, jakich dokonała polska ludność na Ziemiach Zachodnich (nie wyłączając niszczenia ponemieckich cmentarzy), pokazuje, że pomiędzy tymi dwoma elementami musi istnieć zgodność. Sam Halbwachs podkreślał już na początku XX w., że społeczeństwo dąży do „społecznej równowagi” i „dąży do usunięcia ze swojej pamięci wszystkiego, co mogłoby dzielić jednostki, oddalać grupy od siebie”¹⁵⁶.

Refleksja poświęcona pamięci mieszkańców miasta ma z pewnością walor nie tylko poznawczy, ale i praktyczny. Jak zauważa Wojciech Łukowski w rozważaniach poświęconych wspólnotom lokalnym i regionalnym: „Posiadanie tożsamości przestrzennej stwarza możliwość kreowania wizerunku danej prze-

¹⁵³ J.V. Wertsch (2002), *Voices of Collective Remembering*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 44.

¹⁵⁴ B. Szacka (2000), *Pamięć społeczna* [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. III, Oficyna Naukowa, Warszawa, s. 52.

¹⁵⁵ B. Jałowiecki (1985), *op. cit.*, s. 132–133.

¹⁵⁶ Halbwachs (1969), *op. cit.*, s. 422.

strzeni. Przestrzeń lokalna i regionalna ma wartość rynkową, zatem i tożsamość zaczyna mieć taką wartość. Kształtowanie wizerunku zaczyna być traktowane jako istotny czynnik rozwoju. Może mu zatem towarzyszyć inscenizowanie tożsamości¹⁵⁷. Pamięć o przeszłości jest niewątpliwie podstawą tożsamości¹⁵⁸, a tym samym także i więzi z miejscem zamieszkania. Świadomość swych korzeni oznacza budowanie dumy z miejsca swego pochodzenia, co stanowić może ważny niematerialny kapitał lokalnego rozwoju.

Niniejszy rozdział omawia problematykę pamięci mieszkańców Rzeszowa o swoim mieście wyrażonej poprzez formułowane kanony historyczne (postaci i wydarzeń) oraz wybrane przestrzenie symboliczne (punktem analizy staną się rzeszowskie pomniki). Podjęty został również wątek miejsc magicznych oraz wizytówek miasta pozwalający na określenie tego, w jakim stopniu preferowane przez mieszkańców przestrzenie miasta odnoszą się do jego historii i symboliki związanej z przeszłością.

8.2. KANON POSTACI I WYDARZEŃ ZWIĄZANYCH Z HISTORIĄ RZESZOWA

Według teorii postaw, aby posiadać postawę wobec jakiegoś przedmiotu (np. własnego miejsca zamieszkania: miasta, regionu lub kraju), nie trzeba posiadać na temat tego miejsca żadnej faktograficznej wiedzy, gdyż konstytutywnym elementem naszej postawy (pozytywnej, negatywnej, ambiwalentnej) jest wyłącznie komponent afektywny¹⁵⁹. Choć nie trzeba zatem wykazywać się jakąkolwiek wiedzą w zakresie dat, wydarzeń lub postaci związanych z historią własnego miasta (jak i innych wiadomości również spoza sfery historii), by je lubić lub nie, przyjmuje się, że posiadanie takiej wiedzy jest ważnym wskaźnikiem mówiącym nam o stosunku mieszkańców danej zbiorowości terytorialnej wobec jej historii i przeszłości. Zasób takich informacji można sprawdzać poprzez test wiedzy lub odwołanie się do bardziej potocznej formuły wyobrażeń o przeszłości, mianowicie do kanonów historycznych. Według Andrzeja Szpocińskiego kanon historyczny to „zbiór zdarzeń, postaci oraz artefaktów, które jakoby zdarzyły się w przeszłości i o których wiedza jest zobowiązująca w określonych zbiorowościach (wspólnotach, grupach społecznych)”¹⁶⁰.

¹⁵⁷ W. Łukowski (2002), *Spoleczne tworzenie ojczyzn. Studium tożsamości mieszkańców Mazur*, Scholar, Warszawa, s. 100.

¹⁵⁸ B. Szacka (2006), *Czas przeszły, pamięć, mit*, Scholar, Warszawa, s. 47–54.

¹⁵⁹ S. Nowak (1973), *Pojęcie postawy w teoriach i stosowanych badaniach społecznych* [w:] S. Nowak (red.), *Teorie postaw*, PWN, Warszawa, s. 17–87.

¹⁶⁰ A. Szpociński (2014), *Kanon historyczny* [w:] M. Saryusz-Wolska, R. Traba (red.), *Modi Memorandi. Leksykon kultury pamięci*, Scholar, Warszawa, s. 182.

Zrealizowane w latach 2009 i 2015 *Rzeszowskie Diagnozy Społeczne* wskazują na bardzo duże obszary niewiedzy w zakresie historii lokalnej¹⁶¹. O ile w 2009 r. 46,2% respondentów potrafiło podać przykład postaci historycznej związanej z miastem, która mogłaby być dla mieszkańców powodem do dumy, to w roku 2015 odsetek ten zmalał do 36,9%.

Analiza wyników przynosi ważne informacje. Przede wszystkim zwraca uwagę fakt, że wśród najczęstszych wskazań dominują ludzie wojska znani z dokonań na polu walki niepodległościowej, reprezentujący: legiony, Polskie Siły Zbrojne na Zachodzie, Polskie Państwo Podziemne (najwięcej wskazań na „ulubionego żołnierza” marszałka Piłsudskiego – płka Leopolda Lisa-Kulę). Jednak w ogólnym zestawieniu odnotowujemy 6 postaci reprezentujących wojsko i 12 związanych z działalnością na polu kultury, wśród których wiele znanych szeroko poza regionem (Tadeusz Nalepa, Józef Szajna, Wojciech Kilar, Tadeusz Kantor, Jerzy Grotowski). Nie sposób nie podkreślić, że tak znaczące postaci, ważne dla narodowej kultury, mogłyby być w większym stopniu przedmiotem promocji i marketingu miasta, biorąc pod uwagę fakt, jak słabo są kojarzone z Rzeszowem.

Wśród innych grup postaci związanych z miastem warto zwrócić uwagę na ludzi Kościoła. Pojawiają się tu wybitni rzeszowscy kapłani-społecznicy, jak: ks. Walenty Bal, ks. Józef Sondej i ks. Józef Jałowy. Nie brakuje także dawnych właścicieli miasta kojarzonych z okresami dobrobytu i rozwoju (Jan Pakoślawic, Mikołaj Spytek Ligęza, Lubomirscy). Podkreślić trzeba, że są to jednak wskazania nieliczne.

Śladowe są wskazania na czołowego przedstawiciela PRL-owskiego establishmentu Władysława Kruczka, I sekretarza KW PZPR w Rzeszowie. Postać ta w 2008 r. stała się przedmiotem głośnych kontrowersji związanych z nazwą ulicy miasta¹⁶².

Analiza wymienionych w powyższej tabeli 28 postaci (jedna zbiorowa) pokazuje, że mieszkańcy Rzeszowa w swych wyborach z lat 2009–2015 wskazywali na postacie reprezentujące wątki historii ogniskujące się na tradycji walk o wolność lub wkład w lokalną bądź narodową kulturę. Silniej dowartościowane są postaci z historii współczesnej niż z odległej przeszłości (czego reprezentantami są głównie dawni właściciele Rzeszowa). Brak też wyraźnego sentymentu za okresem PRL-u (czego dowód w niewielkiej liczbie wskazań na I sekretarza KW PZPR Władysława Kruczka).

¹⁶¹ W niniejszym rozdziale dokonano porównania wyników z sondażem z 2009 r. (kwestionariusz ankiety wypełniło wówczas 489 mieszkańców Rzeszowa), którego rezultaty omawia opracowanie: H. Kotarski, K. Malicki (2013), *op. cit.*

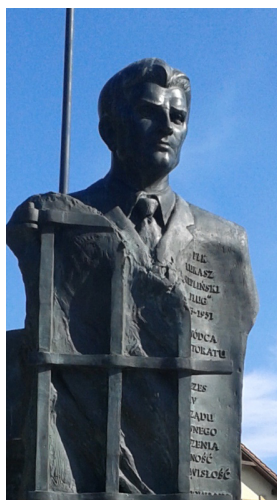
¹⁶² K. Malicki (2012), *Polacy i ich pamięć przeszłości. Studium socjologiczne pamięci zbiorowej na przykładzie regionu podkarpackiego*, Nomos, Kraków, s. 228–237.

Tabela 27. Postać historyczna związana z Rzeszowem i mogąca być powodem do dumy dla mieszkańców miasta

Postać historyczna	2009			2015		
	Mężczyzna	Kobieta	Ogółem	Mężczyzna	Kobieta	Ogółem
1	2	3	4	5	6	7
Plk Leopold Lis-Kula (1896–1919)	26,7	30,0	28,5	20,5	16,7	18,3
Plk Łukasz Ciepłiński (1913–1951)	5,5	3,6	4,5	9,0	4,1	6,3
Tadeusz Nalepa (1943–2007)	4,6	5,1	4,9	5,3	4,8	5,0
Lubomirscy	3,2	1,4	2,2	3,4	1,4	2,4
Mikołaj Spytek Ligęza (1562–1637)	3,2	2,2	2,6	3,1	1,8	2,4
Ignacy Łukasiewicz (1822–1882)	2,8	2,5	2,6	2,5	2,1	2,3
Gen. Władysław Sikorski (1881–1943)	11,5	6,1	8,5	2,0	2,1	2,0
Franciszek Kotula (1900–1983)	2,3	2,5	2,4	1,1	1,1	1,1
Józef Szajna (1922–2008)	0,9	2,5	1,8	0,6	0,9	0,8
Ks. Walenty Bal (1920–2002)	1,4	2,5	2,0	0,3	0,9	0,6
Stanisław Konarski (1700–1773)	5,1	2,9	3,8	0,0	0,9	0,5
Wojciech Kilar (1932–2013)	0,5	0,0	0,2	0,3	0,7	0,5
Gen. Stanisław Maczek (1892–1994)	3,2	0,0	1,4	0,6	0,5	0,5
Marek Czarnota (1949–2014)	0,5	0,7	0,6	0,3	0,7	0,5
Wanda Siemaszkowa (1867–1947)	0,9	2,9	2,0	0,3	0,5	0,4
Tadeusz Kantor (1915–1990)	–	–	–	0,3	0,5	0,4
Jerzy Grotowski (1933–1999)	0,5	0,4	0,4	0,3	0,2	0,3
Plk Kazimierz Iranek-Osmecki (1897–1984)	0,5	0,0	0,2	0,0	0,5	0,3
Jan Pakosławic ze Stróżysk (+1374)	–	–	–	0,0	0,5	0,3
Plk Jan Kotowicz (1890–1963)	–	–	–	0,0	0,5	0,3
Ks. Józef Sondej (1914–2015)	–	–	–	0,3	0,2	0,3
Zdzisław Kozień (1924–1998)	0,5	2,2	1,4	–	–	–
Ks. Józef Jałowy (1885–1954)	0,5	0,4	0,4	–	–	–
Władysław Kruczek (1910–2003)	0,9	0,7	0,8	–	–	–
Ambroży Towarnicki (1836–1884)	0,5	0,7	0,6	–	–	–
Jan Domarski (1946)	0,9	0,0	0,4	–	–	–

1	2	3	4	5	6	7
Adam Harasiewicz (1932)	0,0	0,7	0,4	–	–	–
Julian Przyboś (1901–1970)	0,5	0,4	0,4	–	–	–
Inni	6,0	2,5	4,0	4,8	2,7	3,6
Nie znam takiej postaci	53,5	54,2	53,8	57,9	67,1	63,1

Źródło: badanie własne; procenty nie sumują się do 100, ponieważ można było podać do trzy postaci.

Fotografie 12–17. Niektóre osoby pojawiające się w kanonie postaci historycznych posiadają w przestrzeni miejskiej własne pomniki. Są to: płk Leopold Lis-Kula, płk Łukasz Ciepliński, Tadeusz Nalepa, gen. Władysław Sikorski, ks. Stanisław Konarski i Jan Pakoślawic (fot. K. Malicki)

Analiza wymienionych w powyższej tabeli 28 postaci (jedna zbiorowa) pokazuje, że mieszkańcy Rzeszowa w swych wyborach z lat 2009–2015 wskazywali na postacie reprezentujące wątki historii ogniskujące się na tradycji walk o wolność lub wkład w lokalną bądź narodową kulturę. Silniej dowartościowane są postaci z historii współczesnej niż z odległej przeszłości (czego reprezentantami są głównie dawni właściciele Rzeszowa). Brak też wyraźnego sentymentu za okresem PRL-u (czego dowód w niewielkiej liczbie wskazań na I sekretarza KW PZPR Władysława Kruczka).

Jeszcze mniejsza jest natomiast wśród mieszkańców Rzeszowa znajomość wydarzeń związanych z historią miasta. W 2009 r. zaledwie 15,2% respondentów potrafiło wskazać na ważne wydarzenie mające w przeszłości miejsce w mieście. W 2015 r. odsetek ten zmalał do 10,5%. Odpowiedzi w tym względzie też nie zawsze były precyzyjne i potwierdzały niezadowolający stan wiedzy w tej materii.

Zdaniem mieszkańców Rzeszowa najważniejszym wydarzeniem historycznym związanym z miastem była wizyta Jana Pawła II w Rzeszowie w 1991 r. Niewielką liczbę wskazań otrzymały tak ważne wydarzenia, jak porozumienia ustrzycko-rzeszowskie czy powstanie ruchu ludowego w 1895 r. Wyniki te są szczególnie skromne, zważywszy na fakt, że oba te wydarzenia miały duże znaczenie nie tylko dla miasta, lecz również dla całego kraju, na trwale wpisując się w narodową historię Polski.

Tabela 28. Wydarzenia historyczne związane z Rzeszowem i mogące być powodem do dumy dla mieszkańców miasta

Wydarzenia historyczne	2009			2015		
	Mężczyzna	Kobieta	Ogółem	Mężczyzna	Kobieta	Ogółem
1	2	3	4	5	6	7
Wizyta Jana Pawła II (1991)	4,6	5,4	5,1	5,1	1,4	3,0
Strajki i porozumienie ustrzycko-rzeszowskie (1981)	2,8	2,5	2,6	1,1	1,1	1,1
Nadanie praw miejskich	0,5	0,4	0,4	1,4	0,7	1,0
Konspiracja podczas II wojny	0,0	0,4	0,2	0,3	1,4	0,9
Wyzwolenie Rzeszowa (1944)	–	–	–	0,6	0,9	0,8
Walki w okresie konfederacji barskiej	1,4	1,1	1,2	0,0	0,9	0,6
Powstanie PSL-u (1895)	1,8	0,7	1,2	0,8	0,5	0,6
Festiwale polonijne	0,0	0,4	0,2	0,3	0,9	0,6
Walki obronne (1939)	–	–	–	0,8	0,2	0,5
Szkolnictwo – I LO	–	–	–	0,3	0,7	0,5
Rola w powstaniu COP-u	0,5	0,7	0,6	0,6	0,2	0,4
Powstanie województwa (1999)	–	–	–	0,6	0,2	0,4

1	2	3	4	5	6	7
Wydarzenia sportowe	1,4	0,7	1,0	0,6	0,2	0,4
Wydarzenia gospodarcze po 1989 r.	–	–	–	0,6	0,0	0,3
Obrony przed Tatarami	–	–	–	0,6	0,0	0,3
Atak na więzienie UB na zamku (1944)	0,0	0,4	0,2	0,3	0,2	0,3
Akcja Kośba (1944)	1,8	0,4	1,0	0,3	0,0	0,1
Inne	1,4	1,4	1,4	1,1	1,6	1,4
Nie znam takiego wydarzenia	83,9	85,6	84,8	86,8	91,8	89,5

Źródło: badanie własne; procentu nie sumują się do 100, ponieważ można było podać do trzech wydarzeń.

Z pewnością wyniki zaprezentowane w tabeli 28 nie powinny być odnoszone wyłącznie do miasta Rzeszowa. Badania o zakresie ogólnopolskim wskazują na dużą rozpiętość pomiędzy wynikami wiedzy historycznej (mierzonej liczbą wskazań do kanonów historycznych) na poziomie narodowym (przedmiotem, którego jest historia Polski) a regionalnym i lokalnym. Bardzo słabo przedstawiają się wyniki w zakresie znajomości historii lokalnej na ziemiach zachodnich i północnych, a także na Podkarpaciu¹⁶³. Także te nieznaczne wyniki powinny być powodem do refleksji i działań dla przedstawicieli tych instytucji miejskich, w gestii których leży kreowanie lub przynajmniej podtrzymywanie lokalnej pamięci.

Wyniki takie pośrednio wskazują na braki w lokalnej (i regionalnej) edukacji historycznej skupionej tylko na pewnych obszarach kraju. Zjawisko to trafnie opisał Jerzy Ronikier: „Bez większego trudu możemy się zorientować, że historia naszego kraju pisana jest początkowo z punktu widzenia Wielkopolski, następnie Małopolski, by z kolei przenieść się na Mazowsze i już tam pozostać do dziś (a w gruncie rzeczy do Gniezna, Krakowa, Warszawy). W miarę przenoszenia się «centryzmu» z jednej prowincji do drugiej, jak w snopie światła reflektora, kiedy przenosi on swoje promienie z jednego miejsca na drugie, poprzednie centra nikną w mniej lub bardziej głębokim cieniu”¹⁶⁴.

8.3. HISTORIA RZESZOWA W WIZYTÓWKACH MIASTA I „MIEJSCACH MAGICZNYCH”

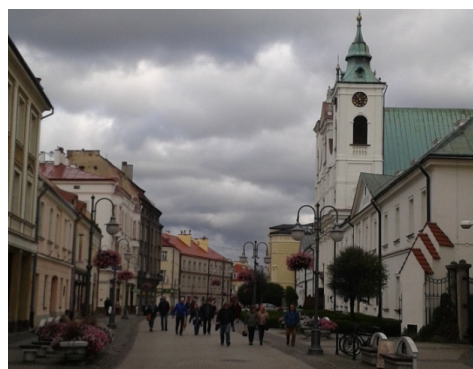
Pytania o przestrzeń miasta, które w oczach jego mieszkańców są „wizytówką” (i elementem promującym zbiorowość lokalną na zewnątrz), dostarczają

¹⁶³ K. Malicki (2012), *Pamięć przeszłości pokolenia transformacji*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, s. 122-127.

¹⁶⁴ J. Ronikier (2002), *Mit i historia. Mitotwórcze funkcje podręczników szkolnych*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 162.

badaczom wielorakich cennych informacji. Po pierwsze, biorąc pod uwagę fakt, że to właśnie miejsca historyczne naznaczone architekturą z przeszłości należą do tych elementów przestrzeni, po które chętnie się sięga w promocji, znaczące odsetki wskazań na te punkty topografii miejskiej mogą być dowodem dumy z przeszłości lokalnej wspólnoty. Po drugie, charakter wskazań informuje nas nie tylko o przestrzeniach, z których jesteśmy dumni, lecz również o takich, których wolimy pominąć w swych wyborach. Brak wskazań, np. na zaniedbane zabytki, może być też ważną informacją dla miejskich decydentów. Po trzecie, charakter wskazań udziela nam odpowiedzi na pytanie, jakie są proporcje pomiędzy wskazywanymi przestrzeniami historycznymi a tymi bardziej współczesnymi.

Z wyników sondaży z lat 2009 i 2015 możemy wysnuć wniosek, że na mieszkańców Rzeszowa oddziałuje głównie najstarsza tkanka architektoniczna miasta, słabo jednak identyfikowana z historią Rzeszowa poprzez pryzmat wskazywanych poprzednio wydarzeń i postaci z historii miasta. Zapewne decydującą rolę odgrywa tu urok „starówki” poddanej znaczącym renowacjom po 1989 r. i ocalonej od zniszczenia (co było zamysłach komunistycznych władarzy). Widać to zarówno w typowaniu tzw. wizytówek miasta oraz „miejsc magicznych”, czyli subiektywnie niepowtarzalnych, nasyconych skojarzeniami, które przywołują pozytywne wspomnienia. Generalnie wyodrębnić możemy trzy grupy przestrzeni. Pierwsza odnosi się do czasów autonomii galicyjskiej i wcześniejszej (starówka, ul. 3 Maja, zamek). Druga grupa obejmuje przestrzenie z okresu PRL-u (Pomnik Walk Rewolucyjnych, dawny hotel Rzeszów). Trzecia to inwestycje współczesne (fontanna multimedialna, okrągła kładka, most im. Tadeusza Mazowieckiego). Niektóre przestrzenie sytuują się pomiędzy tymi wyodrębnionymi grupami. Studnia na rynku i podziemna trasa turystyczna to współczesne inicjatywy renowacji i przywołania dawnej przeszłości.

Fotografie 18–19. Najstarsze części miasta w coraz większym stopniu uznawane są za wizytówki Rzeszowa oraz „miejsca magiczne”. Na zdjęciu po lewej ratusz, po prawej ul. 3 Maja (fot. K. Malicki)

Wyniki sondaży potwierdzałyby, że zyskują w ogóle wskazań przestrzenie z grupy pierwszej i trzeciej, maleje natomiast udział przestrzeni związanych z okresem PRL-u. Dostrzegalny jest spadek wskazań na Pomnik Walk Rewolucyjnych. Być może jego pozycja w rankingu byłaby znacznie wyższa, gdyby nie renowacja starych części miasta, która przesunęła punkt zainteresowania mieszkańców i turystów w stronę niegdyś zdewastowanego rynku, jego kamienic oraz podziemnej trasy turystycznej udostępnionej turystom w 2001 r.

Fotografia 20. Centrum miasta w okresie PRL-u z Pomnikiem Walk Rewolucyjnych. Miejsce hotelu Rzeszów zastąpiła dziś Galeria Rzeszów, a plac parad zastąpił ogród oo. bernardynów (fot. K. Malicki)

Wskazania na stare części miasta są szczególnie interesujące i ważne, gdyż w okresie PRL-u naznaczony monumentalnym socrealizmem Rzeszów starał się wymazać swą ciekawą, dawną przeszłość. Dzięki renowacjom i adaptacji na cele rekreacyjne historia powraca, stanowiąc najchętniej wybraną oprawę spotkań oraz wypoczynku. To pozytywne zjawisko dostrzegane jest w miastach z bogatszą historią. Rzeszów pod tym względem „nadrabia” wieloletnie zaległości, a wyniki sondaży pokazują na wzrost liczby wskazań miejsc sięgających do czasów galicyjskich i wcześniejszych. W 2009 r. 43,3% mieszkańców wybierało starówkę jako wizytówkę miasta, w 2015 r. już 46,3%. Niewiele zmienił się w tym czasie odsetek wskazań na główny deptak miasta – ul 3 Maja. Dostrzegamy natomiast silny wzrost wskazań na rzeszowski zamek (z 1,8 na 9,8%).

Tabela 29. Wizytówka Rzeszowa

	2009			2015		
	Mężczyzna	Kobieta	Ogółem	Mężczyzna	Kobieta	Ogółem
Rynek, ratusz, starówka	36,9	48,4	43,3	47,8	45,0	46,3
Pomnik Walk Rewolucyjnych	26,7	17,3	21,5	13,8	11,6	12,5
Fontanna multimedialna	–	–	–	8,7	11,6	10,3
Ulica 3 Maja	3,7	10,5	7,5	9,6	10,0	9,8
Trasa podziemna	1,4	2,2	1,8	9,3	8,9	9,0
Zamek	2,3	1,4	1,8	7,0	7,5	7,3
Hotel Rzeszów/Galeria Rzeszów	0,5	0,7	0,6	6,2	4,1	5,0
Okrągła kładka	–	–	–	5,9	3,9	4,8
Parki	0,0	0,7	0,4	3,1	5,9	4,6
Bulwary nad Wisłokiem	2,8	0,7	1,6	2,5	3,7	3,1
Most im. T. Mazowieckiego	–	–	–	2,8	3,0	2,9
Kościół	0,0	0,7	0,4	2,5	1,6	2,0
Muzea	–	–	–	1,7	1,8	1,8
Filharmonia	–	–	–	1,7	1,4	1,5
Aleja pod Kasztanami	0,5	0,0	0,2	1,4	1,4	1,4
Hala Podpromie	1,8	0,7	1,2	1,1	1,6	1,4
Pomniki (inne niż PWR)	–	–	–	2,0	0,7	1,3
Uczelnie wyższe	–	–	–	0,8	1,1	1,0
Stadion	–	–	–	1,1	0,5	0,8
Teatry	0,5	0,0	0,2	0,6	0,7	0,6
Lisia Góra zalew	0,9	0,0	0,4	0,3	0,7	0,5
Studnia na rynku	0,0	0,4	0,2	0,6	0,5	0,5
Most zamkowy	1,8	0,0	0,8	0,6	0,5	0,5
Cmentarze	–	–	–	0,0	0,7	0,4
Skatepark	–	–	–	0,0	0,5	0,3
Własne osiedle	–	–	–	0,3	0,0	0,1
Miasteczko akademickie	–	–	–	0,0	0,2	0,1
Ulica Grunwaldzka	0,5	1,4	1,0	–	–	–
Dworzec PKP	0,5	0,4	0,4	–	–	–
Nowe osiedla	0,0	1,1	0,6	–	–	–
Inne	0,9	0,0	0,4	2,0	2,1	2,0
Brak odpowiedzi	26,7	22,4	24,3	14,0	17,1	16,0

Źródło: badanie własne; procenty nie sumują się do 100, ponieważ można było podać więcej niż jedną odpowiedź.

Porównując wyniki z 2009 i 2015 r., zauważamy, że „wyrównały” się wcześniej silnie zróżnicowane wskazania ze względu na płeć. W 2009 r. kobiety częściej jako charakterystyczne miejsca Rzeszowa wskazywały na starą część miasta: deptak na ul. 3 Maja oraz rynek, mężczyźni natomiast miejsca poza starym centrum: Pomnik Walk Rewolucyjnych, zamek Lubomirskich, bulwary nad Wisłokiem oraz halę sportową Podpromie – miejsce wielu imprez sportowych, głównie meczy siatkarzy. W 2015 r. różnice te nie są już tak widoczne.

Szczególną informacją o mieście i jego mieszkańcach jest topografia wymienionych przez nich „miejsc magicznych”, tzn. takich, które poprzez naznaczenie wydarzeniami z biografii respondentów nasycone jest różnymi skojarzeniami przywołującymi wspomnienia, a przez to mającymi charakter subiektywny i niepowtarzalny¹⁶⁵.

Liczba uzyskanych w tym aspekcie badania odpowiedzi była znacznie wyższa niż w pytaniu o „wizytówkę” miasta. Nie może to zaskakiwać, podobnie jak niejednokrotnie bardzo osobisty charakter „miejsc magicznych”, specyficzna ich lokalizacja, w niektórych wypadkach znana zapewne tylko respondentowi.

Tabela 30. „Miejsca magiczne”

	2009			2015		
	Mężczyzna	Kobieta	Ogółem	Mężczyzna	Kobieta	Ogółem
1	2	3	4	5	6	7
Rynek, starówka	15,2	16,2	15,8	25,8	28,1	27,2
Bulwary	4,1	7,2	5,9	17,1	20,8	19,0
Parki	2,3	5,8	4,3	15,4	13,0	14,0
Aleja pod Kasztanami	2,3	3,6	3,0	3,1	7,3	5,4
Lisia Góra i zalew	3,2	1,8	2,4	3,1	5,0	4,3
Fontanna multimedialna	–	–	–	4,8	3,9	4,3
Własne osiedle	3,7	4,0	3,8	4,8	2,1	3,3
Ul. 3 maja	4,1	6,5	5,5	2,8	3,4	3,1
Galerie handlowe	0,0	0,4	0,2	1,7	1,6	1,8
Ogródek działkowy	0,5	0,7	0,6	2,8	0,5	1,5
Kościół	0,9	0,7	0,8	2,0	0,9	1,4
Kawiarnia, pub, restauracja	0,9	1,4	1,2	0,8	1,6	1,4
Miasteczko akademickie	0,5	0,0	0,2	0,6	1,8	1,3
Zamek Lubomirskich	0,0	1,1	0,6	1,4	1,1	1,3
Filharmonia	0,5	0,0	0,2	0,0	2,1	1,1

¹⁶⁵ B. Jałowicki (2000), *Spółeczna przestrzeń metropolii*, Scholar, Warszawa, s. 177.

1	2	3	4	5	6	7
Cmentarz	0,0	2,5	1,4	0,6	1,4	1,0
Dom rodzinny	0,0	1,4	0,8	0,3	1,6	1,0
Ulica	0,5	1,1	0,8	1,4	0,7	1,0
Hala Podpromie	–	–	–	0,6	1,4	1,0
Teatr	0,9	0,4	0,6	0,8	0,9	0,9
Kino	0,5	0,7	0,6	0,3	1,4	0,9
Stadion	1,8	0,0	0,8	1,7	0,2	0,9
Olszynki	0,5	0,4	0,4	1,1	0,5	0,8
Plac zabaw	–	–	–	0,3	1,1	0,8
Studnia na rynku	0,5	0,0	0,2	0,6	0,7	0,6
Muzea	–	–	–	0,3	0,7	0,5
Okrągła kładka	–	–	–	0,8	0,2	0,5
Trasa podziemna	0,0	0,4	0,2	0,3	0,5	0,4
Klub seniora	–	–	–	0,8	0,0	0,4
Dom kultury	0,5	0,0	0,2	0,0	0,5	0,3
Dawny hotel Rzeszów	0,5	1,1	0,8	–	–	–
Pomnik Walk Rewolucyjnych i okolice	6,0	4,3	5,1	–	–	–
Pomniki inne niż PWR	0,5	0,0	0,2	–	–	–
Góra Rocha	0,5	0,4	0,4	–	–	–
Miejsce handlu, pracy	1,4	1,4	1,4	–	–	–
Inne	–	–	–	8	5	1,6
Brak odpowiedzi	49,8	43,3	46,2	26,2	26,8	26,4

Źródło: badanie własne; procenty nie sumują się do 100, ponieważ można było podać więcej niż jedną odpowiedź.

Z przeglądu odpowiedzi z lat 2009 i 2015 wynika, że szczególnie ważne z punktu widzenia osobistych wspomnień i przeżyć są w głównej mierze miejsca rekreacji, spotkań towarzyskich i wypoczynku. Kluczową rolę odgrywa tutaj rynek ze starówką (wzrost wskazań z 15,8 do 27,2%), jednak dominacja tej najstarszej przestrzeni miasta nie jest całkowita. Bardzo duży wzrost wskazań notujemy w przypadku bulwarów nad Wisłokiem (z 5,9 do 19%) i miejskich parków (z 4,3 do 14%). Wyników tych nie sposób nie odnieść do faktu, że przestrzenie te (np. parki: papieski, oo. bernardynów) są coraz lepiej urządzone i zagospodarowane, musi to zatem znaleźć odzwierciedlenie we wskazaniach mieszkańców.

Ciekawa jest „druga strona medalu” – zniknięcie z rankingu pewnych przestrzeni. Jakkolwiek w sondażu z 2015 r. nie pojawił się dawny hotel Rzeszów, zaobserwowano wzrost wskazań na galerie handlowe (nowej Galerii Rzeszów powstałej na miejscu zburzonego hotelu). Brak Pomnika Walk Rewolucyjnych znajduje odzwierciedlenie we wzroście wskazań na parki (w tym oo. bernardyńców). Miejsca te zatem nadal istnieją, choć zmieniły swe funkcje.

8.4. PAMIĘĆ MIASTA W ZWIERCIADLE JEGO POMNIKÓW

Szczególnym sposobem na scharakteryzowanie pamięci jakiegokolwiek wspólnoty jest odwołanie się do przestrzeni upamiętnionych na różnorodny sposób przez jej członków. Sposobów na udokumentowanie pamięci i przekazania jej kolejnym pokoleniom jest wiele – w przypadku przestrzeni miejskiej najczęściej są to nazwy ulic, tablice pamiątkowe lub pomniki. W latach 1944–1989 wpływ mieszkańców Rzeszowa na nazewnictwo ulic lub charakter powstających upamiętnień był z oczywistych względów mocno ograniczony. Po obaleniu komunizmu środowiskami inicjującymi stały się lokalne stowarzyszenia, organizacje, grupy aktywistów. Tym samym stworzone zostało pole do uzewnętrzniania poglądów na przeszłość, która powinna zostać utrwalona dla potomnych.

Lata 1989–2015 dostarczają w tym względzie ciekawego materiału. W tej części analizie poddane zostały 32 rzeszowskie pomniki¹⁶⁶. Za wyborem takiej formy upamiętnień przemawia wiele względów. Upamiętnienie tego typu od dawna było jednym z najważniejszych sposobów zachowania pamięci o przeszłości, a jak zauważył Bolesław Śląski, pomnik „jest pogładową lekcją estetyki, tworzy też piękno miasta, jest szkołą historii ojczyzny dla młodych pokoleń”¹⁶⁷. Postacie lub wydarzenia upamiętnione poprzez pomnik informują nas niewątpliwie o wartościach, które te postacie lub wydarzenia symbolizują. Charakter takich upamiętnień mówi nam również o tym, czy przedmiotem jest historia lokalna, czy też narodowa. Nie mniej ważne jest zwrócenie uwagi na inicjatorów budowy pomników (zwłaszcza po 1989 r.) oraz formę monumentów – czy ma ona charakter tradycyjny, czy też przejawia się w formach bardziej nowoczesnych i awangardowych.

¹⁶⁶ Pojęcie pomnika w literaturze jest wyjątkowo nieostre. Najczęściej charakteryzuje się go jako dzieło architektoniczno-rzeźbiarskie (pojedyncze lub w postaci wielu obiektów). Zob. M. Wańczowski, M. Lenart (2009), *Księga żałoby i śmierci*, Rytm, Warszawa, s. 382. W analizie pominięto usytuowane w przestrzeni miasta rzeźby artystyczne, które mają wieloznaczny charakter i nie odwołują się do żadnego konkretnego wydarzenia lub postaci z przeszłości. Pominięto także pomniki zlokalizowane na rzeszowskich cmentarzach.

¹⁶⁷ B. Śląski (1916), *Pomniki publiczne Warszawy*, Warszawa 1916, s. 53.

Fotografie 21–23. Adam Mickiewicz, Tadeusz Kościuszko i Juliusz Słowacki to „obowiązkowy” kanon upamiętnianych postaci większych miast w Polsce. Nie inaczej jest w Rzeszowie. Pierwszy z tych pomników powstał już w 1892 r., ostatni w 2002 r. (fot. K. Malicki)

Trzy najstarsze znajdujące się w Rzeszowie pomniki (a w zasadzie kopie, gdyż oryginały zostały zniszczone przez Niemców w 1940 r.) upamiętniają Adama Mickiewicza (1892), Tadeusza Kościuszkę (1897) i Leopolda Lisa-Kulę (1932). Dwa pierwsze powstały jeszcze w okresie galicyjskiej autonomii i były, jak można sądzić, wyrazem łączności z narodem podzielonym granicami zaborowymi. Trzeci powstał już w wolnej Polsce i zawierał lokalny pierwiastek – „ulubiony żołnierz” marszałka Piłsudskiego uczęszczał do rzeszowskiego gimnazjum i w mieście stawiał pierwsze kroki w organizacjach niepodległościowych. W uroczystości odsłonięcia pomnika uczestniczył prezydent Ignacy Mościcki, a dla miasta pomnik był przez kolejne lata ważnym elementem lokalnego marketingu. W 1940 r. Niemcy zniszczyli wszystkie te monumenty. Kopia pomnika Tadeusza Kościuszki powróciła na swe miejsce dopiero w 1980 r., a Adam Mickiewicz w 1986 r. Leopold Lis-Kula z oczywistych względów nie mógł w okresie PRL-u doczekać się restauracji. Stało się to dopiero w 1992 r.¹⁶⁸

¹⁶⁸ J. Malczewski (2011), *Pomnik Adama Mickiewicza* [w:] J. Draus, G. Zamoyski (red.), *Encyklopedia Rzeszowa*, Mitel, Rzeszów, s. 579; J. Malczewski (2011), *Pomnik Leopolda Lisa-Kuli* [w:] J. Draus, G. Zamoyski (red.), *op. cit.*, s. 581; J. Malczewski (2011), *Pomnik Tadeusza Kościuszki* [w:] J. Draus, G. Zamoyski (red.), *op. cit.*, s. 582.

Fotografie 24–25. Ważne miejsca w upamiętnieniach z okresu PRL-u zajmowały miejsca zbrodni niemieckiego okupanta. Przestrzenie takie zawsze mogły liczyć na zainteresowanie władzy. Na zdjęciach pomnik rozstrzelanych przez Niemców Polaków na ul. Partyzantów (odsłonięty w 1947 r.) oraz na ul. Bohaterów (1968) (fot. K. Malicki)

W przestrzeni Rzeszowa funkcjonuje do dziś 8 pomników wybudowanych w okresie PRL-u. Warto odnotować, że tylko 2 z nich (Pomnik Wdzięczności Armii Radzieckiej z 1951 r. i Pomnik Walk Rewolucyjnych z 1974 r.) gloryfikują wprost komunistyczną ideologię lub jej szermierzy. Ich rola zostanie omówiona nieco dalej. Pozostałe upamiętniają ofiary wojny (dwa pomniki z 1947 i 1968 r.) lub są ukłonem w stronę historii Polski sprzed 1939 r. (Kazimierza Pułaskiego z 1979 r., Wincentego Witosa z 1981 r., Marcina Borelowskiego z 1983 r., Stanisława Konarskiego z 1983 r.)¹⁶⁹. Zwraca uwagę zarówno tematyka, jak i czas powstania tych ostatnich pomników przypadający na ostatnią dekadę trwania systemu. Biorąc pod uwagę fakt, że w latach 1980–1986 odtworzono także zniszczone przez Niemców pomniki Mickiewicza i Kościuszki, całość wskazuje na odwoływanie się do tej części narodowej historii i kultury, która stała się przedmiotem stosunkowo niewielkich zafalszowań ze strony systemu, a związane z tym okresem postacie były akceptowane z punktu widzenia oficjalnej historiografii.

¹⁶⁹ Podkreślić trzeba, że pierwsze 3 z tych pomników poprzez swe usytuowanie nie są szczególnie widocznym elementem pejzażu miasta. Pomnik Kazimierza Pułaskiego zlokalizowany jest pomiędzy blokami przy ulicy tej samej nazwy. Obelisk Wincentego Witosa znajduje się na rondzie jego imienia. Pomnik Marcina Borelowskiego zdołał plac jego imienia do czasu zburzenia hotelu Rzeszów i rozpoczęcia prac nad nową galerią handlową w 2009 r. Przeniesiony czasowo do magazynu, później został usytuowany przy ul. Krakowskiej. W tym przypadku pomnik musiał ustąpić inwestycji nowej galerii handlowej.

Rok 1989 wyzwolił pokłady tłumionej do tej pory pamięci. Po tej dacie powstało ponad 20 pomników, spośród których połowa o charakterze religijnym (zlokalizowana najczęściej przy kościołach). Na pierwszy plan wysuwa się niewątpliwie postać Jana Pawła II. Pomniki papieża pojawiły się w Rzeszowie głównie po jego śmierci, choć już w 2002 r. powstał pierwszy taki monument przy Kościele pw. Chrystusa Króla. W 2005 r. wybudowano poświęcony papieżowi obelisk w miejscu planowanego parku papieskiego i w nieodległym Budziwoju (po przyłączeniu do Rzeszowa pomnik jest elementem pejzażu miasta). W 2006 r. kolejny pomnik powstał na rondzie imienia papieża, a w 2011 r. przy rzeszowskiej Katedrze.

Jak zauważa Kazimierz S. Ożóg: „Przed Janem Pawłem II wcześniejszym papieżom pomniki stawiano raczej sporadycznie, czyniąc to – co warto podkreślić – zazwyczaj po ich śmierci”¹⁷⁰. W Polsce stało się inaczej, a budowa około 230 podobnych obiektów jeszcze za życia Jana Pawła II znalazła szybko uzasadnienie w fakcie związków papieża z jakimś miejscem (pomniki zdobią wszystkie miejsca, gdzie papież mieszkał choćby przez bardzo krótki czas), odwiedzin podczas jednej ze swych pielgrzymek, rocznicy pontyfikatu lub wotum na Rok Jubileuszowy itd.¹⁷¹ Po śmierci papieża notujemy kolejną wielką falę budowy pomników poświęconych jego osobie. Także w Rzeszowie.

Fotografie 26–28. Pomniki i obeliski Jana Pawła II to najczęstszy motyw upamiętnień zarówno w Polsce, jak i Rzeszowie. Na zdjęciach monumenty papieża: na rondzie Jana Pawła II (upamiętniający rocznicę pielgrzymki), w Budziwoju oraz w parafii Bożego Ciała i Matki Bożej z Lourdes (fot. K. Malicki)

¹⁷⁰ K.S. Ożóg (2007), *Miedziany Pielgrzym. Pomniki Jana Pawła II w Polsce w latach 1980–2005*, PWSZ, Głogów, s. 18.

¹⁷¹ *Ibidem*, s. 7, 19–21.

Do pomników religijnych zaliczyć należy obelisk poświęcony św. Katarzynie (koło dworca PKP, z 1991 r.) i dwa pomniki ks. Popiełuszki (obok świątyni Chrystusa Króla i kościoła o.o. saletynów z 2010 r.), a także pomnik kardynała Stefana Wyszyńskiego, również obok Kościoła pw. Chrystusa Króla.

Drugim obszarem upamiętnień w Rzeszowie jest szeroko rozumiana tematyka rozliczenia z okresem komunizmu i oddania hołdu jego ofiarom. W 1990 r. na pl. Śreniawitów powstał pierwszy taki obiekt – Krzyż Ofiar Komunizmu. Było to stosunkowo skromne upamiętnienie w pobliżu dawnej siedziby komunistycznego Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa oraz rzeszowskiego zamku – również miejsca zbrodni dokonywanych przez komunistyczny aparat bezpieczeństwa. Dopiero w 2001 r. przy ul. Szopena dołączył do niego pomnik poświęcony żołnierzom rzeszowskiego podokręgu AK, a w 2013 r. Łukasza Cieplińskiego i członków IV Zarządu WiN¹⁷². W 2014 r. odsłonięty został także pomnik Sybiraków (w parku o tej samej nazwie). W ten sposób monumenty te wypełniły białe plamy na mapie pamięci lokalnej związanej z okresem komunizmu. Ale nie tylko. W przypadku upamiętnień związanych z ofiarami wojny i okresu komunizmu powody były z pewnością bardziej złożone. Według Mourada Djebabla: „Pomnik nie jest neutralny. Jest czymś więcej niż dziełem upamiętniającym ofiary wojny – kamień, brąz i napisy skupiają uczucia całego pokolenia. Kojąc ból i stratę, pomnik nadaje im sens. W nim odnajdujemy znaki prowadzące do zrozumienia poniesionej ofiary”¹⁷³.

Fotografie 29–30. Po latach lokalne pomniki przypominały rolę Polskiego Państwa Podziemnego i Żołnierzy Wyklętych. Pomnik rzeszowskiego podokręgu AK jest 1 sierpnia areną uroczystości ku czci powstańców warszawskich (fot. K. Malicki)

¹⁷² Pomnik Cieplińskiego uzupełniają popiersia: Adama Lazarowicza, Mieczysława Kawalca, Józefa Batorego, Franciszka Błażeja, Józefa Rzepki, Karola Chmiela.

¹⁷³ M. Djebabla (2007), *Pamięć zaklęta w kamieniu. Czytanie pomników ofiar Wielkiej Wojny w Québecu (1919–1939) jako miejsc pamięci* [w:] I. Skórzyńska, C. Lavrence, C. Pépni (red.), *Inscenizacje pamięci*, Wyd. Poznańskie, Poznań, s. 264.

Należy podkreślić, że elementem przywoływania zafałszowywanej i przemilczanej przez komunistów historii było przypomnienie dwóch postaci związanych z miastem, które przed 1989 r. na żadną spektakularną formę pamięci liczyć nie mogły. W 1992 r. odsłonięto (w postaci kopii) zniszczony przez Niemców pomnik Leopolda Lisa-Kuli. W 1993 r. dołączył do niego pomnik gen. Władysława Sikorskiego. Oba pełnią ważne funkcje przy okazji lokalnych uroczystości patriotycznych, zwłaszcza 11 listopada. Obchodzony z roku na rok coraz bardziej uroczysto (i z udziałem coraz większej liczby mieszkańców miasta) 1 sierpnia gromadzi zainteresowanych pod pomnikiem żołnierzy rzeszowskiego podokręgu AK, zaś uroczystości 17 września wiążą się z Krzyżem Ofiar Komunizmu.

Fotografie 31–33. Wypełnianie lokalnych „białych plam”: Krzyż Ofiar Komunizmu, pomnik Sybiraków oraz Kamień Pamięci na terenie dawnego cmentarza żydowskiego na pl. Ofiar Getta (na zdjęciu ocalona z Zagłady Judith Elkin w trakcie marszu pamięci w 2014 r.) (fot. K. Malicki)

Ciekawym elementem budowania lokalnej pamięci są niewątpliwie pomniki Tadeusza Nalepy (2009) i Jana Pakosławica ze Stróżysk (2014). Po 1989 r. wśród pomnikowych upamiętnień znalazło się także miejsce dla kilku innych wątków. W 2002 r. powstał pomnik Juliusza Słowackiego, w 2005 r. kamień pamięci poświęcony rzeszowskim Żydom, w 2008 r. pomnik Kazimierza Górskiego, a w 2015 r. ofiar katastrofy smoleńskiej.

Jaki zatem obraz przeszłości i lokalnej pamięci rysuje się poprzez pryzmat rzeszowskich pomników? Odpowiedź na to pytanie wskazuje na ciekawe paradoksy. Miasto ozdobione największym komunistycznym monumentem w Polsce (i darzonym przy tym sporym sentymentem – o czym nieco dalej) jest jednocze-

śnie naznaczone w szczególnie intensywny sposób pomnikową symboliką religijną i patriotyczno-narodową. Większość pomników nawiązuje do historii narodowej, choć – należy to docenić jako ważny i potrzebny element budowania lokalnej pamięci – pojawia się coraz więcej pomników postaci lokalnych, związanych z Rzeszowem i regionem.

8.5. KONTROWERSJE WOKÓŁ UPAMIĘTNIENI Z LAT PRL-U

Jednym z najbardziej charakterystycznych „dziedzictw” okresu PRL-u są nadal funkcjonujące w przestrzeniach polskich miast pomniki legitymujące dawny ustrój, czczące jego funkcjonariuszy lub oddające hołd głównemu gwarantowi trwania systemu – Armii Czerwonej/Radzieckiej.

Fotografie 34–34. Kłopotliwe dziedzictwo PRL-u – do dziś przedmiot sporów, jak i sentymentu wielu mieszkańców miasta. Pomniki: Wdzięczności Armii Radzieckiej (1951) oraz Czynu Rewolucyjnego na Rzeszowszczyźnie (1974) (fot. K. Malicki)

Współcześnie obiekty te budzą coraz większe kontrowersje i o ile przestrzeń symboliczna Polski po 1989 r. uległa daleko idącej dekomunizacji (nie tylko pomniki, w większym stopniu w nazewnictwie ulic), niektóre kontrowersyjne obiekty nadal są soczewką ogniskującą polityczne i światopoglądowe spory. Pomników nie należy traktować wyłącznie jako dzieł artystycznych czy elementów architektury przestrzennej, wyrażają one bowiem często różnice w interpretacji historii, ocenę dawnych wydarzeń i postaci. Nic zatem dziwnego, że spory o pamięć często przybierają postać właśnie konfliktów o tzw. domenę symboliczną, obszar „władztwa symbolicznego” nad danym obszarem. Konflikt następuje najczęściej w sytuacji, w której domena symboliczna nie pokrywa się z domeną polityczną¹⁷⁴.

Jak już wspomniano, Rzeszów jest miastem, w którym nadal zachowały się charakterystyczne przestrzenie będące niegdyś wizytówką dawnego ustroju, współcześnie zaś stanowiące kłopotliwe dziedzictwo, przedmiot żartów oraz nierzadko źródło gorących sporów.

Chronologicznie najwcześniejszym monumentem legitymizującym okupacyjną władzę na obszarze miasta jest Pomnik Wdzięczności Armii Radzieckiej. Podkreślić trzeba, że pomniki gloryfikujące armię sowiecką powstawały na obszarze Polski niemal natychmiast po zakończeniu wojny. Zdobiły nie tylko cmentarze żołnierzy sowieckich, lecz równie często sytuowano je w centrach polskich miast. Nie było to przypadkowe. Obeliski wybudowane ku czci Armii Czerwonej pełniły wielorakie funkcje symboliczne: legitymizowały władzę przyniesioną na jej bagnietach, jako apologia systemu, wreszcie jako tło spektakli¹⁷⁵. Tuż po zakończeniu wojny pomniki takie często bywały przedmiotem ataków i prób zniszczenia ze strony osób nie mogących się pogodzić z komunistycznym zniewoleniem. Tak działo się m.in. w Krośnie, Jaśle czy Sanoku¹⁷⁶. W Rzeszowie pomnik wdzięczności dla żołnierzy 60. Armii 1. Frontu Białoruskiego odsłonięto w 1950 r. (choć nie był jeszcze w pełni gotowy). W 1966 r. w podstawę monumentu wmurowano tablicę informującą o złożeniu w tym miejscu „ziemi z pobojozisk, miejsc straceń i męczeństwa Rzeszowszczyzny”, co zmieniło nieco wymowę pomnika¹⁷⁷. Należy podkreślić, że pomnik stanął w miejscu szczególnym – w centrum najstarszego żydowskiego cmenta-

¹⁷⁴ L.M. Nijakowski (2006), *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*, Scholar, Warszawa, s. 108–123.

¹⁷⁵ M. Forycki, A. Małecki (2007), *Pomnik w roli głównej. Spektakle pamięci w „odzyskanym” Stargardzie* [w:] I. Skórzyńska, C. Lavrence, C. Pépni (red.), *Inscenizacje pamięci*, Wyd. Poznańskie, Poznań, s. 251

¹⁷⁶ P. Babinetz (2003), *Wokół budowy i próby wysadzenia pomnika wdzięczności Armii Czerwonej w Krośnie w listopadzie 1945 roku* [w:] *Dzieje Podkarpacia*, t. VII, Podkarpackie Towarzystwo Historyczne, Krosno, s. 260–263.

¹⁷⁷ D. Czarnicka (2015), „*Pomniki Wdzięczności*” Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i w III Rzeczypospolitej, IPN, Warszawa, s. 465.

rza Rzeszowa zniszczonego przez Niemców już na początku okupacji. Doszczętnie zdewastowana nekropolia jeszcze w czasie wojny stanowiła punkt zborny żydowskich mieszkańców getta przed ich wywózkami do komór gazowych w Belżcu, a potem Auschwitz. Po wojnie komunistyczni decydenci skutecznie wymazali pamięć o tym miejscu, wprowadzając w strukturę przestrzeni wyłącznie elementy legitymizujące nowy ustrój. Nazwa nowego pl. Zwycięstwa oraz Pomnik Wdzięczności symbolicznie zawłaszczyły przestrzeń żydowskiego cmentarza – miejsca największej martyrologii rzeszowskich Żydów i były tym samym silnym ciosem wymierzonym w pamięć o żydowskiej społeczności tego miasta¹⁷⁸.

Tabela 31. Stosunek mieszkańców Rzeszowa wobec Pomnika Wdzięczności Armii Radzieckiej z uwzględnieniem wieku respondentów

	Rok RDS	Do 25 lat	26–35 lat	36–45 lat	46–55 lat	56–65 lat	66–75 lat	Powyżej 75. roku życia	Ogółem
1 Powinien zostać tam, gdzie jest, ponieważ ma wartość historyczną	2009	30,2	29,3	38,1	31,3	37,1	47,5	55,6	34,6
	2015	43,1	39,9	38,8	33,3	47,6	39,5	46,9	40,9
2 Powinien zostać, ale z odpowiednim objaśnieniem historycznym	2009	37,9	28,3	30,2	31,3	24,2	37,5	27,8	31,6
	2015	21,1	27,4	19,8	21,9	16,1	16,3	20,4	21,0
3 Należy go zburzyć lub przenieść w inne miejsce	2009	13,8	16,3	22,2	12,5	17,7	15,0	5,6	15,5
	2015	15,6	12,5	14,0	18,1	17,7	19,8	22,4	16,3
	w tym: zburzyć/rozebrać	2015	11,0	10,7	9,1	11,4	12,9	11,6	12,2
przenieść w inne miejsce	2015	4,6	1,8	5,0	6,7	4,8	8,1	10,2	5,1
4 Nie interesuję się tym, to dla mnie obojętne	2009	18,1	26,1	9,5	25,0	21,0	0	11,1	18,3
	2015	20,2	20,2	27,3	26,7	18,5	24,4	10,2	21,8
		100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: badanie własne.

W świetle obu sondaży z lat 2009 i 2015 stwierdzić można wysoki poziom akceptacji dla Pomnika Wdzięczności Armii Radzieckiej, choć jego lokalizacja na placu noszącym teraz nazwę Ofiar Getta wprowadza wśród respondentów silny

¹⁷⁸ Dopiero po 1989 r. zmianie uległa nazwa placu, a w 2005 r. powstał pomnik poświęcony martyrologii rzeszowskich Żydów i informujący o pierwotnej funkcji placu.

dysonans poznawczy. Istotną kwestią jest nie tylko rozpoznawalność pomnika (akceptacja jego obecności nie zawsze pokrywa się z wiedzą, co on uosabia) oraz nienajlepszy stan techniczny. Zawłaszczenie przez ten monument przestrzeni związanej z pamięcią o rzeszowskich Żydach również przemawia za tym, by w przyszłości istnienie pomnika poddać pod rozważenie i być może nadać przestrzeni placu w większym stopniu charakteru miejsca pamięci żydowskich mieszkańców Rzeszowa, co w tej chwili nie jest wyrażone w sposób wystarczający.

Szczególne emocje budzi nadal Pomnik Czynu Rewolucyjnego na Rzeszowszczyźnie odsłonięty w 1974 r. Powstał m.in. z odprowadzanych z poborów rzeszowian składek na ten cel¹⁷⁹. Lokalizacja pomnika miała najprawdopodobniej charakter polityczny związany z próbą architektonicznego zdominowania kościoła oo. bernardynów. Pomnik miał górować nad wieżą kościoła i stanowić dlań przeciwagę. Stąd jego lokalizacja w najwyższym miejscu placu manifestacji i defilad, mocno niefortunna z punktu widzenia komunikacji miejskiej, która została poważnie utrudniona na sąsiadującym rondzie z trasami wylotowymi na Kraków, Warszawę i Lublin.

W obu badaniach z 2009 i 2015 r. zanotowano wzrost akceptacji dla pozostawienia pomnika w obecnej formule oraz zmniejszenie się odsetka osób stojących na stanowisku, że należy go usunąć. Nie trzeba jednak traktować tych wyników jako oznak sympatii dla minionego systemu. Ma to raczej związek z tym, że monument stał się rozpoznawalnym symbolem miasta i ingerencja w jego wygląd mogłaby zdaniem mieszkańców przynieść więcej szkód niż korzyści. Spoglądając na tak wysokie wyniki akceptacji dla tego pomnika, nie należy zapominać, że nadal niewielka jest wśród mieszkańców miasta wiedza o tym, że upamiętniany przez ten pomnik „czyn rewolucyjny” obejmował także m.in. krwawe utrwalanie „władzy ludowej” po 1944 r. i związane z tym akty zbrodni i bezprawia¹⁸⁰.

Z badań mieszkańców z lat 2009 i 2015 wynika, że pomnik znajdował początkowo swych obrońców szczególnie wśród osób starszych, liczących powyżej 65 lat, dobrze pamiętających miniony ustrój. Po 6 latach dostrzec można trend odwrotny. Wzrasta odsetek akceptacji wśród osób młodych.

¹⁷⁹ W. Hennig (2011), *Pomnik Czynu Rewolucyjnego na Rzeszowszczyźnie*, [w:] J. Draus, G. Zamojski (red.), *op. cit.*, s. 580.

¹⁸⁰ B. Kleszczyński (2015), *Informacja o podłożu ideologicznym powstania Pomnika Walk Rewolucyjnych w Rzeszowie*, informacja na sesję Rady Miasta Rzeszowa przygotowana przez Oddział IPN w Rzeszowie (maszynopis w posiadaniu autorów). W analizie tej, opartej m.in. na materiałach Społecznego Komitetu Budowy pomnika, znajduje się omówienie dokumentu uzasadniającego budowę pomnika – „Wykaz ważniejszych wydarzeń rewolucyjnych na Rzeszowszczyźnie”. Dowiadujemy się z niego, że jako „wydarzenia rewolucyjne” miano na myśli głównie działalność: KPRP, KPP, KZMP, UB, MOB, ORMO, KBW.

Tabela 32. Stosunek mieszkańców Rzeszowa wobec Pomnika Walk Rewolucyjnych z uwzględnieniem wieku respondentów

		Rok RDS	Do 25 lat	26–35 lat	36–45 lat	46–55 lat	56–65 lat	66–75 lat	Powyżej 75. roku życia	Ogółem
1	Powinien zostać tam, gdzie jest, ponieważ ma wartość historyczną	2009	41,4	40,9	48,4	40,0	35,9	47,5	57,9	42,4
		2015	50,5	42,9	51,2	41,9	54,0	52,3	49,0	48,4
2	Powinien zostać, ale z odpowiednim objaśnieniem historycznym	2009	40,5	33,3	29,7	28,8	31,3	40,0	15,8	33,4
		2015	21,1	35,1	26,4	28,6	18,5	16,3	24,5	25,3
3	Należy go zburzyć lub przenieść w inne miejsce	2009	6,9	10,8	14,1	12,5	15,6	10,0	15,8	11,3
		2015	13,8	7,7	6,6	8,6	13,7	16,3	12,2	10,8
	w tym: zburzyć/rozebrać	2015	9,2	5,4	5,0	6,7	7,3	12,8	8,2	7,3
	przenieść w inne miejsce	2015	4,6	2,4	1,7	1,9	6,5	3,5	4,1	3,4
4	Nie interesuję się tym, to dla mnie obojętne	2009	11,2	15,1	7,8	18,8	17,2	2,5	10,5	12,8
		2015	14,7	14,3	15,7	21,0	13,7	15,1	14,3	15,5
			100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: badanie własne.

Pomnik Walk Rewolucyjnych jest najbardziej wyrazistym punktem ogniskującym spory o okres PRL-u. To jednocześnie najbardziej rozpoznawalny element architektury miejskiej okresu komunizmu. Z pewnością długo jeszcze obiekt ten będzie wzbudzał spory o przeszłość związaną z okresem PRL-u, a wraz z przypominaniem wszystkich aspektów jego przeszłości spory te mogą przybierać na sile.

8.6. WNIOSKI Z BADANIA PAMIĘCI MIESZKAŃCÓW RZESZOWA O PRZESZŁOŚCI MIASTA

Przyjmując przywołaną definicję pamięci zbiorowej jako wyobrażeń o przeszłości i różnorodnych form jej upamiętniania, zwięzłe określenie pamięci mieszkańców Rzeszowa napotyka niemałe trudności.

Z pewnością pamięć mieszkańców jest tylko w części odzwierciedleniem historii miasta. Pomędzy tym, co wydarzyło się w przeszłości w Rzeszowie, a

tym, co wiedzą o niej jego mieszkańcy, istnieje olbrzymia luka. Posiadana wiedza jest niewielka, ale także nacechowana licznymi deformacjami i zniekształceniami. Ten stan znajduje pewne wytłumaczenie w doświadczeniach historycznych mieszkańców Rzeszowa, zwłaszcza że pęknięcie w pamięci rzeszowian spowodował okres wojny i PRL-u. W czasie tym zasiedlano przestrzeń Rzeszowa nowymi mieszkańcami, dla których poznawanie dawnej przeszłości miasta zapewne nie było priorytetem. Rzeszów – „miasto z awansu” – przekształcano w latach PRL-u intensywnie, by wymazać przeszłość sprzed 1939 r. i nadać mu postać nowoczesnego miasta socjalistycznego. Procesy społeczno-przestrzenne, które zaszły po 1989 r., w dużym stopniu spotęgowały to zjawisko (nowy napływ osób z regionu), ale też pozwoliły na powrót do przeszłości i próby ocalenia zabytkowych przestrzeni, które dla współczesnych mieszkańców miasta są ulubionymi miejscami spotkań, wypoczynku i są uznawane za wizytówki. To paradoks: choć coraz chętniej mieszkańcy wyrażają dumę z przestrzeni historycznych, o przeszłości kryjącej się za tymi przestrzeniami nie wiedzą wiele.

Rzeszów znajduje się zatem ciągle na etapie kształtowania swojej pamięci, a pośrednio również swej tożsamości. Wnioskując o pamięci wyłącznie na podstawie wiedzy o przeszłości, musielibyśmy stwierdzić, że jest to miasto nieciekawe i z historią, która rozpoczęła się wraz z przyjazdem papieża. Świadomość mieszkańców zawsze jednak można zmienić, co jednak w największym stopniu zależy od decydentów i kreatorów miejskiej polityki pamięci.

Na szczęście dla nich przeszłość ujawnia się poprzez wiele przestrzeni, które mają na rzeszowian wpływ poprzez swój niewątpliwy urok związany z odrestaurowanymi przestrzeniami miasta. Widać to zwłaszcza w typowaniu tzw. miejsc magicznych, czyli miejsc subiektywnie niepowtarzalnych, nasyconych skojarzeniami, które przywołują wspomnienia, oraz wskazywaniu tzw. wizytówek miasta. Dziś dzięki renowacjom historia powraca i właśnie ona stanowi chętnie wybraną oprawę spotkań i wypoczynku. Współcześnie nikt z odwiedzających miasto nie ma większych wątpliwości, gdzie jest „centrum”, sytuując je w odrestaurowanej części starego miasta, w pobliżu rynku, nie zaś wśród siermiężnej i przytłaczającej architektury dawnych gmachów komunistycznych urzędów.

Podsumowując wyniki, należy stwierdzić (i po raz kolejny powtórzyć), że Rzeszów potrzebuje solidnej pracy nad budowaniem własnej pamięci. W dużej mierze chodzi tu o przypomnienie i promocję wybitnych postaci oraz ważnych wydarzeń z przeszłości miasta. Paradoks obecnej sytuacji polega na tym, że większość znamienitych postaci, z których Rzeszów może być dumny, posiada w przestrzeni miasta swoje pomniki, place, nazwy ulic lub tablice pamiątkowe. To jednak w żadnej mierze nie wystarczy, gdyż budowa upamiętnienia nazbyt często traktowana jest jako końcowy etap pracy nad zachowaniem pamięci, nie

zaś jako jej początek (jak być powinno). Oznacza to także pracę z młodymi ludźmi, w której szczególnie ważnym elementem będzie budowanie dumy z miejsca zamieszkania na fundamencie poczucia ciągłości z dawnymi pokoleniami mieszkańców miasta. Przybliżanie przeszłości poprzez pryzmat małej historii wyrażanej w mijanych każdego dnia miejscach pamięci i wspomnieniach nadal żyjących świadków historii to element tych działań tyleż kluczowy, co wciąż niedoceniany.

9. PODSUMOWANIE

Podsumowując wyniki przeprowadzonych badań, można się pokusić o pogrupowanie ich w kilka ogólniejszych kategorii związanych z jakością życia w mieście. Dla wygody Czytelnika podsumowanie dokonane zostało poprzez wypunktowanie najważniejszych spostrzeżeń poczynionych w ramach pierwszej edycji *Rzeszowskiej Diagnozy Społecznej* w każdej ze wskazanych kategorii.

– **Analizy odnoszące się do Rzeszowa jako miejsca zamieszkania:**

1. Większość mieszkańców Rzeszowa stanowią osoby, które nie mieszkają w tym mieście od urodzenia.
2. Głównym powodem osiedlania się w Rzeszowie jest praca. Do częstych powodów można zaliczyć także osiedlanie się w stolicy Podkarpacia ze względu na przeprowadzenie się do partnera życiowego, przeprowadzanie się z rodzicami jako dziecko oraz w związku z podjęciem w stolicy Podkarpacia kształcenia w szkole lub na studiach.
3. Osoby przeprowadzające się do Rzeszowa w zdecydowanej przewadze pochodzą z terenu województwa podkarpackiego.
4. Rzeszów staje się coraz silniejszym ośrodkiem gospodarczym oraz akademickim. Przy zachowaniu obecnej dynamiki wzrostu można prognozować, że atrakcyjność tego miasta jako miejsca do pracy, kształcenia i zamieszkania będzie rosła i będzie stawał się on coraz ważniejszym ośrodkiem nie tylko w skali regionalnej (którym już jest), ale również w skali międzyregionalnej, konkurując pod tym względem z najsilniejszymi ośrodkami miejskimi w Polsce.
5. W perspektywie 5 lat wyprowadzenie się z Rzeszowa rozważa około 5% mieszkańców. Pod tym względem wyniki uzyskane w ramach badania ankietowego można uznać za zbliżone z dotychczasowymi zachowaniami mieszkańców zaobserwowanymi w ramach statystyk prowadzonych przez Główny Urząd Statystyczny, zgodnie z którymi ze stolicy Podkarpacia w latach 2011–2015 wyemigrowało około 5%.
6. Najczęściej wskazywanym planowanym kierunkiem emigracji z Rzeszowa są inne województwa w Polsce, przy czym podkreślenia wymaga fakt, że ze względu na niewielkie liczebności osób rozważających wyprowadzenie się z Rzeszowa uzyskane wyniki mogą być obarczone dużym błędem.

7. Więcej niż 4 na 5 mieszkańców Rzeszowa jest zadowolonych z mieszkania w tym mieście.
8. Wskazywane przyczyny zadowolenia z zamieszkiwania w Rzeszowie są na tyle liczne i różnorodne, że mogą być wyartykułowane za pomocą haseł rozpoczynających się na wszystkie litery alfabetu, tworząc alfabet atutów Rzeszowa.
9. Zdecydowanie najczęstszymi powodami zadowolenia z faktu mieszkania w Rzeszowie jest postrzeganie tego miasta jako czystego i zadbanego oraz estetycznego. Wśród innych częściej wskazywanych powodów wymieniano posiadanie w tym mieście rodziny, przyjaciół, znajomych, przyjaznych sąsiadów. Wyrażano także zadowolenie z pracy, przekonanie, że Rzeszów się rozwija, o czym świadczy m.in. dobra jakość infrastruktury drogowej, a także że jest to miasto bezpieczne.
10. Osoby niezadowolone z zamieszkiwania w Rzeszowie stanowiły niespełna 2%. Ze względu na niewielki odsetek osób niezadowolonych trudno o wyciągnięcie jednoznacznych wniosków na temat przyczyn niezadowolenia, ponieważ w większości przypadków podawane przyczyny tego stanu rzeczy miały charakter jednostkowy. Najczęściej wskazywane przyczyny niezadowolenia z zamieszkiwania w Rzeszowie dotyczyły trudności związanymi z pracą (jej znalezieniem lub niezadowalającymi warunkami zatrudnienia), niską oceną miejskiego transportu publicznego, dużym natężeniem ruchu powodującym korki oraz przekonaniem o złym zarządzaniu miastem.

– **Analiza dotycząca oceny zmian, które zaszły w Rzeszowie w ciągu ostatnich 5 lat:**

1. Głównym motorem rozwojowym Rzeszowa w ostatnich 5 latach są przede wszystkim nowe inwestycje infrastrukturalne realizowane przez miasto.
2. Ponad 2/3 badanych uważa, że w Rzeszowie zaszły bardzo duże zmiany.
3. Blisko 90% mieszkańców twierdzi, że zmiany w mieście są na lepsze.
4. Zachodzące w Rzeszowie zmiany przez większość badanych są zauważane i dobrze oceniane. Przede wszystkim doceniany jest wzrost jakości życia i możliwości zaspokajania potrzeb. Mieszkańcy mają również pozytywny stosunek do jakości usług komunalnych, zarządzania miastem i funkcjonowania urzędów. Najwięcej negatywnych opinii miało związek ze sprawami materialnymi. Podkreślano, że młodym mieszkańcom miasta trudno jest kupić własne mieszkanie oraz znaleźć dobrze płatną pracę.

– **Analiza dotycząca ocen systemu transportu miejskiego:**

1. Największa część rzeszowian preferuje własny samochód jako środek transportu po mieście.
2. Blisko 60% badanych korzysta z miejskiej komunikacji.

3. Mieszkańcy najwyżej oceniają czytelność wizualną komunikacji miejskiej, a mianowicie oznakowanie linii autobusowych, czytelność we wskazaniu początku i końca linii autobusowej, oznakowanie autobusów i przystanków. Najgorzej ocenili poziom cen biletów.
4. Mieszkańcy Rzeszowa postrzegają miasto jako zakorkowane. Nie potwierdza jednak tych opinii analiza danych dotyczących czasu dotarcia z domu do pracy lub szkoły.
5. Wprowadzenie buspasów na głównych ulicach Rzeszowa ma wśród badanych respondentów więcej zwolenników niż przeciwników.
6. Blisko 2/3 badanych uważa, że Rzeszów jest dobrze oznakowanych miastem dla osób przyjezdnych.

– **Analizy dotyczące oceny bezpieczeństwa w mieście:**

1. Badania pokazały, że mieszkańcy Rzeszowa mogą się czuć bezpiecznie w swoim mieście, gdy w stosunkowo nielicznych przypadkach doświadczyli przestępstwa bądź byli jego świadkiem.

– **Analizy odnoszące się do kwestii czystości powietrza oraz wody:**

1. Wyniki monitoringu zanieczyszczeń powietrza prowadzonego przez Wojewódzki Inspektorat Ochrony Środowiska w Rzeszowie oraz Światową Organizację Zdrowia wskazują na przekraczanie w Rzeszowie norm zanieczyszczeń występujące przede wszystkim w tzw. okresie grzewczym ze względu na zanieczyszczenia emitowane z indywidualnego ogrzewania mieszkań. Większość mieszkańców wyrażała jednak przekonanie, że powietrze w Rzeszowie jest czyste.
2. W większości mieszkańcy Rzeszowa pozytywnie ocenili również czystość wody pitnej dostarczanej przez MPWiK. Analizując sposoby wykorzystywania wody, zauważalne jest, że niemal wszyscy mieszkańcy posiadający do niej dostęp wykorzystują ją do sprzątania, prania, zmywania, przygotowania posiłków i gorących napojów, jednak zaledwie co piąta osoba decyduje się na spożywanie tej wody w formie nieprzegotowanej, a zaledwie co dziesiąta osoba zamieszkująca w gospodarstwie domowym wspólnie z dziećmi decyduje się na podawanie wody nieprzegotowanej dzieciom. Około 60% mieszkańców Rzeszowa zaopatruje się w wodę butelkowaną. Zachowania w zakresie sposobów użytkowania wody dostarczanej przez MPWiK oraz zaopatrywania się w wodę butelkowaną świadczą o umiarkowanej skuteczności działań informacyjnych mających na celu przekonanie mieszkańców do spożywania w formie nieprzegotowanej wody pochodzącej z miejskiego wodociągu. Taki stan rzeczy nie jest jednak powodowany niewłaściwie prowadzonymi działaniami informacyjnymi w tym zakresie, lecz stanowi konsekwencję szerszych trendów, zgodnie z którymi niezależnie od podejmowanych dzia-

łań informacyjnych w przyszłości można się spodziewać dalszego wzrostu spożycia wody butelkowanej.

– **Analizy dotyczące oceny funkcjonowania Urzędu Miasta Rzeszowa:**

1. Większość mieszkańców Rzeszowa pozytywnie ocenia funkcjonowanie Urzędu Miasta Rzeszowa.
2. Najczęściej pozytywnie oceniano dostępność do potrzebnych informacji, dogodność rozmieszczenia wydziałów Urzędu Miasta, fachowości oraz uprzejmości urzędników, dogodność godzin pracy Urzędu Miasta oraz spełnianie swojego zadania przez Biura Obsługi Mieszkańców (Punkty Obsługi Mieszkańców). Zdecydowanie najrzadziej akceptowane stwierdzenie dotyczyło przekonania o zatrudnianiu pracowników Urzędu Miasta Rzeszowa w drodze konkursów. Niski odsetek osób zgadzających się z tym stwierdzeniem nie jest równoznaczny z tym, że w Urzędzie Miasta Rzeszowa pracownicy nie są zatrudniani w drodze konkursów, ale ukazuje przekonania mieszkańców na ten temat. Przyczyną niskiego odsetka osób zgadzających się z tym stwierdzeniem jest przede wszystkim to, że większość mieszkańców nie zajęła na ten temat jednoznacznego stanowiska. Niemniej jednak uzyskane wyniki skłaniają do wysunięcia postulatu odnośnie do potrzeby podejmowania działań prowadzących do lepszego informowania mieszkańców na temat polityki kadrowej Urzędu Miasta.
3. Mieszkańcy Rzeszowa najczęściej deklarowali czerpanie informacji o działaniach władz miasta z tradycyjnych mediów, takich jak telewizja oraz prasa. Często wskazywano także na rolę rodziny i znajomym w procesie pozyskiwania informacji na ten temat. Uzyskane wyniki ukazują, jak ważną rolę w procesie kreowania polityki informacyjnej miasta pełnią lokalne media. Skuteczna polityka informacyjna wymaga zatem budowania właściwych relacji z lokalnymi mediami i bieżącego kontaktu z nimi np. poprzez zapraszanie przedstawicieli lokalnych mediów na konferencje prasowe oraz dostarczanie im informacji prasowych zredagowanych w przystępny i atrakcyjny pod względem informacyjnym sposób.
4. Zdecydowana większość rzeszowian posiada wiedzę na temat istnienia Punktów Obsługi Mieszkańców. Blisko 1/3 z nich woli załatwiać sprawy urzędowe w Punkcie Obsługi Mieszkańców niż w siedzibie Urzędu Miasta. Blisko połowa mieszkańców Rzeszowa wypowiedziała się pozytywnie w kwestii potrzeby otwarcia kolejnych Punktów Obsługi Mieszkańców.

– **Analizy odnoszące się do kapitału społecznego mieszkańców:**

1. Blisko co czwarty mieszkaniec Rzeszowa należy do jakiejś organizacji społecznej.

2. Najliczniejszą kategorię organizacji, której członkami byli mieszkańcy Rzeszowa, były związki zawodowe oraz służby ochotnicze.
3. Mieszkańcy charakteryzują się zróżnicowanym poziomem zaufania społecznego, który zależy od wieku i wykształcenia. Osoby najstarsze – powyżej 65. roku życia – oraz najlepiej wykształcone charakteryzują się wysokim poziomem zaufania społecznego.
4. Gotowość do podjęcia działań i współdziałania z innymi mieszkańcami wykazała 1/3 mieszkańców.
5. Badani mieszkańcy Rzeszowa deklarują, że osobiście nie mają wpływu na to, co się dzieje w mieście. Połowa badanych uważa, że nie ma żadnego wpływu na sytuację w Rzeszowie. Jedynie 2% badanych sądzi, że ma duży bądź bardzo duży wpływ.
6. Jakość życia określana przez poziom zadowolenia z życia jest stosunkowo wysoka, a mieszkańcy Rzeszowa są osobami zadowolonymi ze swego życia.

– **Analizy dotyczące wizerunku miasta:**

1. Wizerunek Rzeszowa jest pozytywny. Wszystkie cechy „wizerunkowe” badani ocenili na plus.
2. Według badanych największym problemem jest znalezienie pracy. Dostrzegane są również problemy komunikacyjne. Ponadto nie najlepiej prezentują się bogactwo miasta oraz jego walory turystyczne.
3. Władze miejskie powinny się skupić na marketingu zewnętrznym skierowanym poza Rzeszów. Głównym celem tych działań powinna być zmiana wizerunku miasta na pozytywny w całej Polsce.
4. Poprawę „komunikacyjnych” elementów wizerunku mogą przynieść inwestycje drogowe.
5. Miasto potrzebuje rozpoznawalnego w Polsce produktu turystycznego.

– **Analizy odnoszące się do kwestii pamięci historycznej:**

1. Mając na uwadze fakt niemal całkowitego braku wiedzy o przeszłości Rzeszowa wśród jego mieszkańców, jako szczególnie ważne jawią się przypomnienie i promocja wybitnych postaci oraz ważnych wydarzeń z tą wspólnotą związanych.
2. Promocja lokalnej przeszłości musi się odbywać wielopoziomowo: nie tylko przez placówki edukacyjne, ale być może w największym stopniu przez wydarzenia i uroczystości organizowane w mieście (nie tylko przy okazji rocznic i świąt państwowych) oraz politykę symbolicznego naznaczania przestrzeni.
3. Przywoływana z niepamięci przeszłość powinna być także przedstawiana poprzez odwołanie do wspomnień lokalnych świadków ciekawej przeszłości oraz kontakt z miejscami pamięci – ta ścieżka winna być kierowana przede wszystkim do najmłodszych mieszkańców Rzeszowa.

LITERATURA

- Adler P.S., Kwon S.-W. (2000), *Social Capital: The Good, the Bad and the Ugly* [w:] E.L. Lesser (red.), *Knowledge and Social Capital. Foundations and Applications*, Butterworth-Heinemann, Boston.
- Babbie E. (2003), *Badania społeczne w praktyce*, PWN, Warszawa.
- Babinetz P. (2003), *Wokół budowy i próby wysadzenia pomnika wdzięczności Armii Czerwonej w Krośnie w listopadzie 1945 roku* [w:] *Dzieje Podkarpacia*, t. VII, Podkarpackie Towarzystwo Historyczne, Krosno.
- Bałaban M. (1929), *Zabytki historyczne Żydów w Polsce*, Towarzystwo Krzewienia Nauk Judaistycznych w Polsce, Warszawa 1929.
- Basta J. (1994), *Mniejszości narodowe na Rzeszowszczyźnie 1944–1946*, „Prace Historyczno-Archiwalne”, t. II.
- Bieda T. (1993), *Żydzi w Rzeszowie w świetle spisu ludności z 1869 r. (struktura zawodowa Żydów)*, „Prace Historyczno-Archiwalne”, t. I.
- Bieda T. (1993), *Eksterminacja Żydów w Rzeszowie w latach 1939–1944*, „Prace Historyczno-Archiwalne”, t. I.
- Błaszczyk M., Kłopot S., Pluta J. (2010), *Problemy społeczne w przestrzeni Wrocławia*, Scholar, Warszawa.
- Błaszczyk M., Kłopot S., Pluta J. (2010), *Stare i nowe problemy społeczne wielkiego miasta. Socjologiczne studium konsumpcji na przykładzie Wrocławia*, Scholar, Warszawa.
- Bonusiak A., Czop E. (2001), *Rzeszów na przestrzeni wieków*, Towarzystwo Przyjaciół Rzeszowa, Rzeszów.
- Bourdieu P., Wacquant L.J.D. (2001), *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Coleman J. (1988), *Social Capital in the Creation of Human Capital*, „American Journal of Sociology Supplement: Organizations and Institutions: Sociological and Economic Approaches to the Analysis of Social Structure”, no. 94.
- Coleman J. (1994), *Foundations of Social Theory*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge.
- Czapiński J. (red.) (1998), *Jakość życia Polaków w czasie zmiany społecznej: raport końcowy z realizacji projektu badawczego „Związek między obiektywnymi i subiektywnymi wskaźnikami jakości życia w okresie transformacji systemowej”*, MISS UW, Warszawa.
- Czapiński J., Panek T. (red.) (2001), *Diagnoza społeczna 2000. Warunki i jakość życia Polaków oraz ich doświadczenia z reformami systemowymi po 10 latach transfor-*

- macji. Wyższa Szkoła Pedagogiczna Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w Warszawie – Polskie Towarzystwo Statystyczne, Warszawa.
- Czapiński J., Panek T. (red.) (2004), *Diagnoza społeczna 2003. Warunki i jakość życia Polaków*, Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Warszawa.
- Czapiński J., Panek T. (red.) (2006), *Diagnoza społeczna 2005. Warunki i jakość życia Polaków*, Vizja Press & IT, Warszawa.
- Czapiński J., Panek T. (red.) (2011), *Diagnoza społeczna 2011. Warunki i jakość życia Polaków*, Vizja Press & IT, Warszawa.
- Czapiński J., Panek T., Batorski D. (red.) (2007), *Diagnoza społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków*, Vizja Press & IT, Warszawa.
- Czapiński J., Panek T., Batorski D. (red.) (2009), *Diagnoza społeczna 2009. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa.
- Czapiński J., Panek T., Batorski D. (red.) (2013), *Diagnoza społeczna 2013. Warunki i jakość życia Polaków*, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa.
- Czapiński J., Panek T., Białowolski P., Grabowska I., Kotowska I., Pawlak K. (red.) (2015), *Diagnoza społeczna 2015. Warunki i jakość życia Polaków*, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa.
- Czarnecka D. (2015), „Pomniki Wdzięczności” Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i w III Rzeczypospolitej, IPN, Warszawa.
- Czekaj K. (2002), *Gliwice 2001: kwestie społeczne górnośląskiego miasta u progu XXI wieku*, Agencja Artystyczna „Para”, Katowice.
- Czekaj K. (2002), *Częstochowa i problemy społeczne jej mieszkańców na przełomie XX i XXI wieku*, Agencja Artystyczna „Para”, Katowice.
- Czekaj K., Niesporek A., Zawartka-Czekaj M. (2006), *Świętochłowiec: kwestia społeczna, polityka społeczna, planowanie społeczne*, Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa im. Wojciecha Korfantego, Katowice.
- Czekaj K., Niesporek A., Zawartka-Czekaj M. (2009), *Ruda Śląska: od problemów społecznych górnośląskiego miasta do polityki miejskiej*, Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa im. Wojciecha Korfantego, Katowice.
- De Souza Briggs X.N. (1997), *Doing Democracy up Close. Culture, Power, and Communication in Community Planning*, Research Programs, John F. Kennedy School of Government, Harvard University, Cambridge.
- Djebabla M. (2007), *Pamięć zaklęta w kamieniu. Czytanie pomników ofiar Wielkiej Wojny w Québecu (1919–1939) jako miejsc pamięci* [w:] I. Skórzyńska, C. Lavrence, C. Pépni (red.), *Inscenizacje pamięci*, Wyd. Poznańskie, Poznań.
- Działek J. (2011), *Kapitał społeczny jako czynnik rozwoju gospodarczego w skali regionalnej i lokalnej w Polsce*, Wyd. UJ, Kraków.
- Florek M. (2013), *Podstawy marketingu terytorialnego*, Wyd. UE w Poznaniu, Poznań.
- Forycki M., Małeckie A. (2007), *Pomnik w roli głównej. Spektakle pamięci w „odzyskanym” Stargardzie* [w:] I. Skórzyńska, C. Lavrence, C. Pépni (red.), *Inscenizacje pamięci*, Wyd. Poznańskie, Poznań.
- Fukuyama F. (1997), *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, PWN, Warszawa–Wrocław.
- Fukuyama F. (2001), *Social Capital, Civil Society and Development*, „Third World Quarterly”, vol. 22, no. 1, “Journal of Emerging Areas”.

- Gawlikowska-Hueckel K., Hildebrandt A., Umiński S. (2000), *Jakość życia w miastach-powiatach grodzkich*, IBnGR, Gdańsk.
- Glińska E., Florek M., Kowalewska M. (2009), *Wizerunek miasta. Od koncepcji do wdrożenia*, Wolters Kluwer, Warszawa.
- Grzesik A. (2006), *Wzrost konkurencyjności w kontekście zmiany granic miasta. Przypadek Rzeszowa* [w:] *Przemiany przestrzenne w dużych miastach Polski i Europy Środkowo-Wschodniej*, Kraków.
- Gubernat B., *Małże pilnują jakości wody w Rzeszowie*, nowiny24.pl z 26 maja 2016 r.
- Halbwachs M. (1969), *Społeczne ramy pamięci*, PWN, Warszawa.
- Halbwachs M. (1997), *La mémoire collective*, Éditions Albin Michel, Paris.
- Hennig W. (1989), *Rozwój urbanistyczny Rzeszowa – plany i ich realizacja* [w:] M. Malikowski (red.), *Rzeszów na tle socjologicznej problematyki dużych miast*, Wyd. WSP w Rzeszowie, Rzeszów 1989.
- Hennig W. (2011), *Pomnik Czynu Rewolucyjnego na Rzeszowszczyźnie* [w:] J. Draus, G. Zamoyski (red.), *Encyklopedia Rzeszowa*, Mitel, Rzeszów.
- Jadam H., Malikowski M. (1979), *Rzeszowianie o sobie i o swoim mieście. Wybór pamiętników*, Towarzystwo Naukowe, Rzeszów.
- Jałowiecki B. (1985), *Przestrzeń jako pamięć*, „Studia Socjologiczne”, nr 2.
- Jałowiecki B. (2000), *Społeczna przestrzeń metropolii*, Scholar, Warszawa.
- Każmierczak T., Rymśa M. (2007), *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*, Fundacja Instytutu Spraw Publicznych, Warszawa.
- Kleszczyński B. (2015), *Informacja o podłożu ideologicznym powstania Pomnika Walk Rewolucyjnych w Rzeszowie*, informacja na sesję Rady Miasta Rzeszowa przygotowana przez Oddział IPN w Rzeszowie (maszynopis w posiadaniu autorów).
- Korzeniowska H. (2004), *Edukacja dla bezpieczeństwa w systemie oświatowym Europy na przykładzie Polski i Słowacji*, EAS, Kraków.
- Kościółek A. (2004), *Jakość życia w Kielcach w świadomości mieszkańców miasta*, Wyd. Akademii Świętokrzyskiej im. Jana Kochanowskiego, Kielce.
- Kotarski H. (2013), *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój województwa podkarpackiego*, Wyd. UR, Rzeszów.
- Kotarski H., Malicki K. (2013), *Stolica Podkarpacia wczoraj i dziś. Studium socjologiczne społecznych aspektów przemian w Rzeszowie w latach 1989–2009*, Wyd. UR, Rzeszów.
- Kotula F. (1947), *Z dziejów Rzeszowa 1939–1944. Losy rzeszowskich zabytków i pamiętek*, Towarzystwo Przyjaciół Nauki i Sztuki w Rzeszowie, Rzeszów.
- Kowalski T. (1973), *Ruch ludowy w powiecie rzeszowskim 1895–1944*, LSW, Warszawa.
- KPMG (2016), *Rynek napojów bezalkoholowych w Polsce*, Warszawa, <https://home.kpmg.com/pl/pl/home/media/press-releases/2016/09/statystyczny-polak-kupuje-rocznie-184-litry-napojow-bezalkoholowych-i-przeznacza-na-nie-564-zl.html>.
- Krakowski S. (1990), *Rzeszów* [w:] I. Gutman (red.), *Encyclopedia of the Holocaust*, vol. 3, Macmillan Publishing Company–Collier Macmillan Publishers, New York–London.
- Kukliński A. (2003), *O nowym modelu polityki regionalnej – artykuł dyskusyjny*, „Studia Regionalne i Lokalne”, nr 4.

- Kula M. (2002), *Nośniki pamięci historycznej*, DiG, Warszawa.
- Kwiatkowski M. (2005), *Kapitał społeczny* [w:] Z. Bokszański, H. Kubiak (red.), *Encyklopedia socjologii. Suplement*, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Lewenstein B. (2006), *Spółczesność rodzin czy obywateli – kapitał społeczny Polaków okresu transformacji*, „Societas/Communitas”, nr 1(1).
- Lewicka M. (2006), *Dwa miasta – dwa mikrokosmosy. Wrocław i Lwów w pamięci swoich mieszkańców* [w:] P. Żuk, J. Pluta (red.), *My Wrocławianie. Społeczna przestrzeń miasta*, Wyd. Dolnośląskie, Wrocław.
- Libura H. (1990), *Percepcja przestrzeni miejskiej*, Wyd. UW, Warszawa.
- Loury G. (1992), *The Economics of Discrimination: Getting to the Core of the Problem*, „Harvard Journal for African American Public Policy”, nr 1(1).
- Łukowski W. (2002), *Społeczne tworzenie ojczyzn. Studium tożsamości mieszkańców Mazur*, Scholar, Warszawa.
- Łukowski W. (2009), *Symboliczne domykanie społeczności lokalnych i regionalnych w późnonowoczesnej przestrzeni społecznej. Przykład Mazur* [w:] G. Gorzelak, M.S. Szczepański, W. Ślęzak-Tazbir, *Człowiek – miasto – region. Związki i interakcje. Księga jubileuszowa Bohdana Jałowieckiego*, Scholar, Warszawa.
- MacGillivray A., Walker P. (2000), *Local Social Capital: Making it Work on the Ground* [w:] S. Baron, J. Field, T. Schuller (red.), *Social Capital. Critical Perspectives*, Oxford University Press, Oxford–New York.
- Madurowicz M. (2008), *Miejska przestrzeń tożsamości Warszawy*, Wyd. UW, Warszawa.
- Malczewski J. (1985), *Dzieje Rzeszowa do roku 1914*, Muzeum Okręgowe, Rzeszów.
- Malczewski J. (2011), *Pomnik Adama Mickiewicza* [w:] J. Draus, G. Zamoyski (red.), *Encyklopedia Rzeszowa*, Mitel, Rzeszów.
- Malczewski J. (2011), *Pomnik Leopolda Lisa-Kuli* [w:] J. Draus, G. Zamoyski (red.), *Encyklopedia Rzeszowa*, Mitel, Rzeszów.
- Malczewski J. (2011), *Pomnik Tadeusza Kościuszki* [w:] J. Draus, G. Zamoyski (red.), *Encyklopedia Rzeszowa*, Mitel, Rzeszów.
- Malicki K. (2012), *Pamięć przeszłości pokolenia transformacji*, Scholar, Warszawa.
- Malicki K. (2012), *Polacy i ich pamięć przeszłości. Studium socjologiczne pamięci zbiorowej na przykładzie regionu podkarpackiego*, Nomos, Kraków.
- Malikowski M. (1984), *Więź mieszkańców z miastem. Studium socjologiczne na przykładzie społeczeństwa miasta Rzeszowa*, Towarzystwo Naukowe, Rzeszów.
- Malikowski M. (1989), *Rzeszów – awans i aspiracje. Socjologiczne zwierciadło miasta*, Wyd. WSP w Rzeszowie, Rzeszów.
- Malikowski M. (2007), *Zagrożenia i bezpieczeństwo w mieście Rzeszowie. Zadania – diagnozy – praktyka*, Wyd. UR, Rzeszów.
- Malikowski M. (2010), *Powstawanie dużego miasta: drogi i bezdroża socjalistycznej urbanizacji na przykładzie Rzeszowa*, Wyd. UR, Rzeszów.
- Malikowski M. (red.) (1985), *Miasto wojewódzkie jako ośrodek kultury*, Wyd. WSP w Rzeszowie, Rzeszów.
- Malikowski M. (red.) (2002), *Spółczesność Podkarpacia na przelomie wieków*, Rzeszów.
- Malikowski M., Kinal J., Palak M., Halik J. (red.) (2015), *Wybrane problemy współczesnych miast. Kultura, promocja, symbolika*, Wyd. UR, Rzeszów.

- Marczuk S. (1983), *Wartości i ideały młodego pokolenia. Z badań nad studentami i młodymi robotnikami Rzeszowa*, Wyd. WSP w Rzeszowie, Rzeszów.
- Meyer B. (2000), *Potrzeby komunikacyjne mieszkańców aglomeracji miejskich*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego”, nr 287, „Ekonomiczne Problemy Transportu”, nr 2.
- Nijakowski L.M. (2006), *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*, Scholar, Warszawa.
- Nowak S. (1973), *Pojęcie postawy w teoriach i stosowanych badaniach społecznych* [w:] S. Nowak (red.), *Teorie postaw*, PWN, Warszawa.
- Oster M. (2013), *Gehinom znaczy piekło: przeżyłem getto i dziewięć obozów*, oprac. i wstępem opatrzyła E.H. Łazoryk. Wyd. UJ, Kraków.
- Ożóg K.S. (2007), *Miedziany Pielgrzym. Pomniki Jana Pawła II w Polsce w latach 1980–2005*, PWSZ, Głogów.
- Palak M. (2015), *Stolica innowacji czy miasto prowincjonalne? Analiza wizerunku Rzeszowa* [w:] M. Malikowski, J. Kinal, M. Palak, J. Halik (red.), *Wybrane problemy współczesnych miast. Kultura, promocja, symbolika*, Wyd. UR, Rzeszów.
- Palak M. (2016), *Nowe oblicza przedmieść. Socjologiczne studium suburbanizacji w Polsce na przykładzie Rzeszowa*, Wyd. UR, Rzeszów.
- Pawson R. (2006), *Evidence-based policy: a realist perspective*, Sage, London.
- Pijcie kranówkę. Jest lepsza niż słodkie napoje*, supernowosci24.pl z 31 października 2013 r.
- Pluta J., *Jakość i styl życia a system konsumpcji zbiorowej we Wrocławiu* [w:] S. Kłopot, M. Błaszczak, J. Pluta (red.) (2010), *Problemy społeczne w przestrzeni Wrocławia*, Scholar, Wrocław.
- Polacy o bezpieczeństwie w kraju i w miejscu zamieszkania* (2015), CBOS, Warszawa.
- Portes A. (1998), *Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology*, „Annual Review of Sociology”, no. 24.
- Prawelska-Skrzypek G. (1985), *System użytkowania przestrzeni miejskiej Rzeszowa*, Muzeum Okręgowe, Rzeszów.
- Putnam R.D. (1997), *Democracy in America at Century's End* [w:] A. Hadenius (red.), *Democracy's Victory and Crisis. Nobel Symposium no. 93*, Cambridge University Press, New York.
- Putnam R.D. (2008), *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
- Putnam R.D., Leonardi R., Nanetti R.Y. (1995), *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Znak–Fundacja im. Stefana Batorego, Kraków–Warszawa.
- Rączy E. (2014), *Zagłada Żydów w dystrykcie krakowskim w latach 1939–1945*, IPN–UR, Rzeszów.
- Rokicka E. (red.) (2013), *Jakość życia mieszkańców Łodzi i jej przestrzenne zróżnicowanie*, Wyd. UŁ, Łódź.
- Romaniszyn K. (2007), *Rzecz o pracy i konsumpcji. Analiza antropologiczna*, Nomos, Kraków.
- Ronikier J. (2002), *Mit i historia. Mitotwórcze funkcje podręczników szkolnych*, Wyd. UJ, Kraków.

- Rzeszów [w:] S. Spector, G. Wigoder, E. Wiesel (red.), *The Encyclopedia of the Jewish Life before and during the Holocaust*, vol. 2, New York University Press, New York.
- Sadowski A. (2006), *Białystok. Kapitał społeczny mieszkańców miasta*, Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok.
- Schnür-Peplowski S. (1896), *Galicjana 1772–1812*, Księgarnia H. Altenberga, Lwów.
- Siciński A. (red.) (1988), *Styl życia w miastach (polskich u progu kryzysu)*, IFiS PAN–Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Sierocki R., Kleśta-Nawrocki R., Kowalewski J. (2014), *Praktykowanie pamięci. Olsztynianie – rekoniesans antropologiczny*, Polskie Towarzystwo Historyczne, Oddział w Olsztynie–Instytut Historii i Studiów Międzynarodowych UMW w Olsztynie, Olsztyn.
- Skoczylas Ł. (2014), *Pamięć społeczna miasta – jej liderzy i odbiorcy*, Scholar, Warszawa.
- Sutryk J., Błaszczak M., Kłopot S., Pluta J., Trojanowski P. (red.) (2010), *Studia nad strategią rozwoju społecznego miasta Wrocławia*, Scholar, Warszawa.
- Śląski B. (1916), *Pomniki Publiczne Warszawy*, Warszawa.
- Szacka B. (2000), *Pamięć społeczna [w:] Encyklopedia socjologii*, t. III, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Szacka B. (2006), *Czas przeszły, pamięć, mit*, Scholar, Warszawa.
- Szacka B., Sawisz A. (1990), *Czas przeszły i pamięć społeczna: przemiany świadomości historycznej inteligencji polskiej 1965–1988*, Wyd. UW, Warszawa.
- Szawiel T. (2006), *Spółeczeństwo obywatelskie i kapitał społeczny w Polsce na przełomie wieków (1995–2001) [w:] A. Miszańska, A. Piotrowski (red.), Obszary ładu i anonii. Konsekwencje i kierunki polskich przemian*, Wyd. UŁ, Łódź.
- Szela K. (1995). *Powstanie Stronnictwa Ludowego*, [w:] *Z przeszłości Rzeszowa, Rzeszów*.
- Szpociński A. (2014), *Kanon historyczny [w:] M. Saryusz-Wolska, R. Traba (red.), Modi Memorandi. Leksykon kultury pamięci*, Scholar, Warszawa.
- Szromnik A. (2012), *Marketing terytorialny. Miasto i region na rynku*, Wolters Kluwer, Warszawa.
- Sztompka P. (2007), *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, Znak, Kraków.
- Szymaniak A. (red.) (2007), *Samorząd a policja. Kształtowanie bezpieczeństwa lokalnego*, Wyd. UAM, Poznań.
- Theiss M. (2007), *Krewni, znajomi, obywatele. Kapitał społeczny a lokalna polityka społeczna*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń.
- Tocqueville A. (1996), *O demokracji w Ameryce*, Znak–Fundacja im. Stefana Batorego, Kraków–Warszawa.
- Trutkowski C., Mandes S. (2005), *Kapitał społeczny w małych miastach*, Scholar, Warszawa.
- Trzebiatowski J. (2011), *Jakość życia w perspektywie nauk społecznych i medycznych – systematyzacja ujęć definicyjnych*, „Hygeia Public Health”, nr 46(1).
- Wańczowski M., Lenart M. (2009), *Księga żałoby i śmierci*, Rytm, Warszawa.
- Wertsch J.V. (2002), *Voices of Collective Remembering*, Cambridge University Press, Cambridge.

- Wierzbieniec W. (1995), *Z dziejów gminy żydowskiej w Rzeszowie*, „Prace Historyczno-Archiwalne”, t. III.
- Wierzbieniec W. (2008), *Rzeszów* [w:] G.D. Hundert (red.), *The Yivo Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, vol. 1, Yale University Press.
- Witalec R. (1993), *Historia Żydów Rzeszowskich od XVI wieku do 1944 roku*, „Prace Historyczno-Archiwalne”, t. I.
- Wnuk R. (red.) (2007), *Atlas polskiego Podziemia Niepodległościowego 1944–1956*, IPN, Warszawa–Lublin.
- Wódcz K. (1990), *Planowe i żywiotowe tworzenie, naznaczanie i przyswajanie przestrzeni miejskiej – założenia teoretyczne badań w czterech miastach Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego* [w:] K. Wódcz (red.), *Problemy metodologiczne badań procesów planowych i żywiotowych w mieście*, Wyd. UŚ, Katowice.
- Wodziński M. (1998), *Groby cadyków w Polsce*, Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, Wrocław.
- Wójcik Z.K. (1994), *Z dziejów Rzeszowa 1935–1939*, „Remark”, Rzeszów.
- Wojewódzki Inspektorat Ochrony Środowiska w Rzeszowie (2015), *Roczna ocena powietrza w województwie podkarpackim. Raport za rok 2015*, Rzeszów.
- Zabierowski S. (1973), *Organizacja hitlerowskiej policji bezpieczeństwa we wschodnich powiatach dystryktu krakowskiego w latach 1939–1945*, BGKBZHWP, t. XXV, Wyd. Prawnicze, Warszawa.
- Załęcki J. (2003), *Przestrzeń społeczna Gdańska w świadomości jego mieszkańców. Studium socjologiczne*, Wyd. UG, Gdańsk.
- Zielecki A. (1995), *Ruch niepodległościowy w Rzeszowie i regionie w latach 1908–1918* [w:] *Z przeszłości Rzeszowa*, Rzeszów.
- Ziętal N. (2016), *Jarostaw najbardziej zapyłonym miastem Podkarpacia*, nowiny24.pl z 18 maja 2016 r.
- Zimon G., Gosik B. (2015), *Ocena logistyki miejskiej w zakresie transportu zbiorowego na przykładzie Tomaszowa Mazowieckiego i Rzeszowa*, „Modern Management Review”.